

AKİF AŞIRLI

**AZƏRBAYCAN
MƏTBUATI TARİXİ
(1875-1920)**

**Bakı-2009
“Elm və Təhsil”**

Redaktor: **Alxan Bayramoğlu**
filologiya elmləri doktoru, professor

Rəyçilər: **Teymur Əhmədov**
Filologiya elmləri doktoru, professor

Nəsir Əhmədli
filologiya elmləri doktoru, professor

Vəliyev Akif Abdüləzim oğlu (Aşırılı)

Azərbaycan mətbuatı tarixi (1875-1920)
Bakı "Elm və Təhsil", 2009 – 296 səh.

Çağdaş Azərbaycan mətbuatı möhkəm tarixi ənənələrə söykənərək bu gün bütün çətinliklərlə birgə özünün növbəti inkişaf mərhələsini yaşayır. Akif Aşırılının qələmə aldığı "Azərbaycan mətbuatı tarixi" (1875-1920)" kitabı müasir jurnalistikamızın bünövrədaşı olan tarixi mətbuatımızın tədqiqinə həsr edilib. Sonuncu dəfə "Azərbaycan mətbuatı tarixi" kitabının 1974-cü ildə çap olunması nəzərə alınsa, müəllifin qarşılaşdığı çətinliklər aydın görünür. Milli mətbu irsimiz barədə yazılan monoqrafiyalar, dövrü mətbuatda çap olunan yazılar və müəllifin axtarışları hesabına ərsəyə gələn "Azərbaycan mətbuatı tarixi" (1875-1920)" kitabı problemin həllinə cəhd kimi dəyərləndirilməlidir. Müəllif kitabın qüsurlardan xali olduğu iddiasında deyil və bu yöndə tədqiqatlarını aparmaq fikrindədir.

4603000000 **Qrifli nəşr**
N -098 - 2009

© «Elm və Təhsil» nəşriyyatı, 2009

Klassiklərimiz mətbuatı insanların ruhunu təzələyən səhər mehi, cəmiyyətin hərəkətverici qüvvələrindən biri, dövrün aynası, xalqın görən gözü, eşidən qulağı və s. epitetlərlə təqdim və təqdir etmişlər. Doğrudan da ümummillî mədəniyyətin tərkib hissəsi olan mətbuat mənsub olduğu xalqın həyata baxışlarını, məişət və yaşayış tərzini, ictimai-mədəni proseslərə sosial-psixoloji münasibətini özündə əks etdirən, eyni zamanda onun hər hansı məsələyə münasibətinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayan bir vasitədir. Ona görə mətbuatın elmi-nəzəri, metodiki və təcrübi baxımdan dərkı və inkişaf mərhələlərinin şərhı də diqqət mərkəzində olmuş, bu barədə şeir, məqalə və kitablar yazılmış, bir-birindən maraqlı fikirlər söylənmişdir. İş clə gotır-mışdır ki, mətbuata, onun əhəmiyyətinə dair ilk qiymət verib fikir söyləyən qələm əhli də elə şair, yazıçı və publisistlər olmuşlar. Milli mətbuat tariximizin keçdiyi yolu araşdıran, onun ümumi mənzərəsini canlandırmağa çalışmaq təşəbbüsü ilə qələmə sarılanlar da mətbuat və ədəbiyyat xadimləri olmuşlar. F.Köçərli, Ə.Ağayev, M.Şahtaxtılı, M.B.Məhəmmədzadə və başqaları bu qəbildəndir. Akif Aşırılı da ixtisasca tarixçi, peşəcə jurnalistdir. Onun baş redaktor kimi nəşr etdiyi "Şərq" qəzeti çağdaş media məkanında özgün yeri olan bir mətbuat orqanıdır. A.Aşırılı jurnalistliklə yanaşı, tədqiqatçılıqla da məşğuldur. AMEA-nın A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun dissertantı, bir neçə kitabın müəllifidir. Ali təhsil müəssisələrimizdən birində öz peşəsi ilə bağlı mühazirələr də oxuyan A.Aşırılı milli mətbuatımızın inkişaf yoluna dair araşdırma aparmışdır.

Azərbaycan mətbuatının inkişaf yolu və nəzəri məsələlərinə dair görkəmli alimlərimizdən Ə.Şərif, Ə.Mirəhmədov, N.Axundov, M.Məmmədov, Ş.Hüseynov, M.İbrahimov, Ş.Qurbanov, A.Zeynalzadə, İ.Həbibbəyli, Ş.Vəliyev və b. qiymətli elmi əsərlər, monoqrafiya və kitablar nəşr etdirmişlər. N.Zeynalovun "Azərbaycan mətbuat tarixi" dərsliliyi uzun müddət müəllim və tələbələrin istifadəsində olmuşdur. Bu əsərlər qiymətli cəhətləri ilə yanaşı, təbii olaraq bəzi ideoloji xüsusiyyətləri də özlərində əks etdirməkdədir. Ancaq dövlət müstəqilliyimizin bərpasından ötən iyirmi ilə yaxın bir müddətdə son elmi və metodiki nailiyyətləri özündə əks etdirən, hər hansı ideoloji təsirdən uzaq olan mətbuat tarixi dərsliyimiz yazılmayıb. Ona görə mövcud boşluğun doldurulmasına bu və ya başqa dərəcədə kömək edə bilən bu cür kitabların yazılması lazımlı və indilikdə faydalıdır.

Akif Aşırılı mətbuata dair fikir və mülahizələrini bu sahədə indiyə qədər yazılıb çap etdirilən elmi-tədqiqat işlərinin üzərində qurmuşdur. Bununla yanaşı, həmin tədqiqat və dərsliklərdə olan ideoloji baxış və münasibətlərdən uzaq olmağa çalışmışdır. Nəticədə mətbuat tariximizə dair müasir baxış mövqeyini özündə əsasən əks etdirən bir kitab yazmışdır. Xüsusən "Ziya" ("Ziyyəi-Qafqaziyyə"). "Fyuzat" jurnalı, Ə.Hüseynzadə, H.Vəzirov və b. haqda son dövr elmi araşdırmalarının nəticələrinə əsaslanan fikirlər gənc nəslə əvvəlki mənbələrdə olan

ideoloji və bəzi elmi-tarixi təhriflərin təsiri altına düşməkdən qorunmasına kömək edə bilər.

Müəllif bəzi mətbuat orqanları, məsələn, "Şərqi-rus", "Molla Nəsrəddin", "Açıq söz", "Azərbaycan", "Bəsirət" və s. təsvirçiliyə yol verib, bəziləri haqda (uşaq mətbuatı, satirik jurnalların əksəriyyəti və s.) ötürü məlumat versə də, 1920-ci ilə qədərki Azərbaycan mətbuatının ümumi mənzərəsi, onların istiqamətləri və ictimai fikir tariximizdəki xidmətləri haqda özünün imkanları daxilində mövcud mənbələrdən istifadə yolu ilə müəyyən təsəvvür yarada bilmişdir. Odur ki, bu kitab jurnalistika və mətbuat tarixi sahəsi ilə maraqlanan oxucu və tələbələr üçün faydalı hesab edilməlidir. Şübhə yoxdur ki, əsl mətbuat tarixi və nəzəriyyəsi mütəxəssisləri və ali məktəbdə çalışan alimlərin səyi ilə yaxın illərdə mükəmməl mətbuat tarixi və bu sahəyə dair dərsliklər, dərs vəsaitləri yazılaraq oxucuların istifadəsinə veriləcəkdir.

Alxan Bayramoğlu,
filologiya elmləri doktoru,
professor.
10 iyul, 2009.

Millətlərin tərəqqisində, milli şüurun oyanışı və milli özünüdərk prosesində, dünya sivilizasiyasından yararlanmasında mətbuatın özünəməxsus yeri var. Mətbuatın cəmiyyətin bütün strukturlarına təsiri o qədər güclüdür ki, onu IV hakimiyyət kimi qiymətləndirməyə bir kimsə etiraz etmir, hətta dövlətin hakimiyyət kimi bölgüsündə onun yerini ilk sıralarda göstərirlər. Təsədüfi deyil ki, Azərbaycanın maarifpərvər ziyalıları, klassik ədəbi nümunələrin yaradıcıları mətbuatı "xalqın görün gözü, eşidən qulağı, danışan dili" adlandırırlar. Azərbaycan xalqının milli dirçəliş yoluna qədəm qoyması, dövlət və dövlətçilik ideyalarının formalaşması, ictimai münasibətlərə hazırlanmasında milli mətbuatın rolu böyük və əvəzolunmazdır. Məlum faktdır ki, mətbuat tariximizin başlanğıcı ictimai-millî şüurumuzun inkişaf tarixi ilə üst-üstə düşür. Çünki bu şüurun yaradıcısı, onun altqrumu milli mətbuat nümunələridir.

XIX əsrin ortalarından başlayaraq dünyada baş verən proseslər, Rusiya imperiyasının daxilindəki hadisələr Azərbaycandan da yan ötmədi. İmperiya daxilindəki xalqların həyatında milli-mənəvi oyanış prosesi baş qaldırdı. Rusiya və İran tərəfindən iki dəfə parçalanan Azərbaycanda Abbasqulu Ağa Bakıxanov, M.F.Axundov, H.Zərdabi, Səid və Cəlal Ünsizadə qardaşları, M.Şahtaxtı, Ə.Topçubaşov, Ə.Ağaoğlu, S.M.Qənizadə kimi ziyalılar xalqın milli mövcudluğunu himn etməyə çalışdı.

Şimali Azərbaycanın Rusiyanın tərkibində olması nəticəsində çar hakimiyyəti öz müstəmləkəçilik siyasətini həyata keçirmək üçün təbliğat vasitəsinə

ehtiyac duydu və Tiflisdə rus dilində ilk mətbu orqan olan "Tiflisskiy vedomosti" qəzetini 1828-ci ildə nəşr etdi. Bu mətbu orqanın səhifələrində Azərbaycanla əlaqəli materiallar dərc olunub. "Abbasabad mühasirəsinin tarixi", "Müasir tarix. Azərbaycan vilayətinin hərbi vəziyyəti haqqında", "Qarabağ əyalətinə tarixi baxış", "Car və Balakən vilayətlərinə səyahət" başlığı ilə çap olunan məqalələrdə rus imperiyası sanki Azərbaycanı yenidən öyrənirdi. Qəzetdə Azərbaycan xalqının əsrlər boyu yaratdığı folklor nümunələri, yazılı ədəbiyyatı barəsində də qeydlər var. "Tiflisskiy vedomosti"-nin bizim üçün əhəmiyyəti ondadır ki, Abbasqulu ağa Bakıxanovun qəzetdə tərcümə əsərləri çap olunub. Bakıxanovun "Dərbəndnamə" əsərinin tərcüməsi haqqında qəzet qeyd edirdi: "Lazımı mənbələrin tərcüməsi Qafqazın bu tərəfinin tarixini yeni dünyaya yayır".

"Tiflisskiy vedomosti"-nin imperiyanın tərkibində olan üç millətin, gürcü, erməni və Azərbaycan türklərinin dillərində əlavəsi nəşr olunurdu. 1829-cu ildə gürcü, 1930-cu ildə erməni və nəhayət, 1832-ci ildə Azərbaycan türkcəsində əlavələr buraxıldı. Azərbaycan türkcəsində qəzetin adı "Tiflis xəbəri" idi. Hələlik heç bir nüsxəsi aşkarlanmayan "Tiflis xəbəri" haqqında yalnız arxiv sənədləri haqqında məlumatlar əldə etmək mümkündür. Mətbuat tariximizin ilk mərhələsində nəşr olunan mətbu orqanlar kimi "Tiflis xəbəri"-nin də abunəçilərinin sayı az idi. Quba komendantı Gimbut 1832-ci ildə yazdığı məktubda qəzetin 30 abunəçisi olduğunu yazır, Bakı komendantı isə abunəçi azlığından şikayətlənirdi.

"Tiflis xəbəri"-nin ilk sayı Azərbaycan türkcəsində 1832-ci ilin yanvarında işıq üzü görmüşdü. Qəzetin proqramını özündə ehtiva edən sənədlərin birində deyilir: "Bu il yanvarın 1-dən Tiflisdə aşağıdakı şərtlərlə tatar dilində (Azərbaycan dilində - red.) qəzet buraxılacaqdır: 1. Qəzet həftədə bir dəfə çıxacaqdır. 2. Rusca nəşrində olduğu kimi tatar qəzetinin də illik abunə haqqı gümüş pulla 8 manat, yarım illik isə 5 manatdır. 3. Nömrələrin vaxtında çıxmasına və abunəçilərə müntəzəm çatdırılmasına nəzarət qəzetin baş redaktoru, saray müşaviri Sankovskiyə tapşırıldı. Qəzet almaq istəyənlər ona ya şəxsən, ya da yerli hökumət vasitəsilə müraciət edə bilərdilər.

Bu sənəddən göründüyü kimi "Tiflis xəbəri" qəzeti "Tiflisskiy vedomosti"-nin əlavəsi olduğu üçün onun redaktoru saray müşaviri Sankovski idi. 1798-ci ildə anadan olan P.S.Sankovski təhsilini xaricdə almışdı. Bir neçə xarici dil bilirdi. O, 1823-cü ildə Tiflisə gəlmiş, Qafqaz baş hakiminin dəftərxanasında çalışmışdı. 1827-ci ildə Sankovski Qafqaz baş hakimi Paskeviçin yanında xüsusi tapşırıqlar üzrə məmur işləyib. Nəşrə başlayan "Tiflisskiy vedomosti" qəzetinin redaktoru təyin olunub.

"Tiflis xəbəri"-nin materiallarını Mirzə Əprielm Yenikolopov redaktə edirdi. O, şərq dillərini bilirdi.

Arxiv materiallarından bəlli olur ki, "Tiflis xəbəri"nin Azərbaycan dilində olan variantı farsca nəşri bağlandıqdan sonra çap olunub. Paskeviçdən sonra Qafqazın baş hakimi olan baron Rozenin 1831-ci ilin dekabr ayının 30-da maarif naziri Livenə yazdığı məktubdan bu, bəlli olur. Rozen yazırdı ki, məndən əvvəl burada fars dilində "Tiflissskiy vedomosti" qəzeti nəşr olunmuş, abunə azlığından qəzet bağlanmışdır. ...Fars dili nəinki bizə mənsub olan və tatarlar (Azərbaycan türkləri - red.) yaşayan Zaqafqaziya ölkəsində, hətta Azərbaycanın özündə də az yayılıb. Həmin nəşrdən gözlənilən fayda məni, onu bərpa etmək zərurətinə inandırır, lakin fars dilində yox... tatar dilində". Baron Rozen maarif nazirinin nəzərinə çatdırırdı ki, azərbaycanca çap olunacaq "Tiflis xəbəri" farsca çıxmış qəzetin məzmununa müvafiq materiallar verəcəkdir. Məqalələrin məzmunu isə bu şəkildə müəyyənləşdirilmişdir.

1. Dövlət tərəfindən Zaqafqaziya müsəlmanlarına verilən yüksək mükafatlar haqqında məlumatlar. 2. Asiyalılar üçün anlaşılıq və maraqlı olan xarici və daxili yeniliklər. 3. Yerli əhali arasında Avropa təhsilinə, sənayesinə rəğbət oyadan müxtəlif materiallar.

"Tiflis xəbəri" təkcə Zaqafqaziyada deyil, İranda və Türkiyədə də oxuyurdular. Vərəqə şəklində həftənin çərşənbə günləri çıxan bu qəzetdə Abbasqulu ağa Bakıxanov da fəaliyyət göstərdi. O, Sankovskinin "məişət, tarix, ədəbiyyat, mədəniyyət" məsələləri üzrə məsləhətçisi idi. A.Bakıxanov şərq xalqlarının tarixini, mədəniyyətini, fars, rus, ərəb dillərinin mükəmməl bilicisi kimi Qafqaz baş əmirliyinin diqqətində idi. Akademik Fuad Qasımlı "Tiflis xəbəri"nin Qubada əhali arasında yayılmasında A.Bakıxanovun iştirak etdiyini yazır.

"Tiflissskiy vedomosti"nin həm rus, həm də yerli dillərdə çıxan əlavələri ciddi senzura nəzarətində çap olunur, hərbi orqan onları daim diqqətdə saxlayırdı.

"Tiflis xəbəri"nin bir neçə nümrəsi çıxdıqdan sonra onun nəşri dövlət tərəfindən bağlanılıb. Doqquz il sonra, yəni 1841-ci ildə "Zaqafqazskiy vestnik" qəzeti işıq üzü gördü. Rusiyanın Qafqaz əmirliyi bu qəzetin də yerli dillərdə nəşrinin vacibliyini nəzərə almışdı. "Zaqafqazskiy vestnik"in Azərbaycan dilində nəşr olunan vərəqi "Qafqazın bu tərəfinin xəbəri" adlanırdı və o, 1845-ci ildə işıq üzü gördü.

"Qafqazın bu tərəfinin xəbəri"nin ilk sayını tədqiqatçı A.Z.Abramişvili arxivdən aşkarlayaraq, foto-surətini çap etmişdi. Bu vərəqə-qəzet təxminən 4 il yarım çap olunmuş və yerli çar hökumətinin qərarı ilə ləğv edilmişdir. Burada əsasən dövlətin rəsmi əmr və sərəncamları, əhali üçün qəza məhkəmələrinin qərarları, girov qoyulmuş evlər, dükanlar barəsində məlumatlar öz əksini tapırdı. Mövzulardan göründüyü kimi "Qafqazın bu tərəfinin xəbəri" də çarizmin Qafqazda, məxsusi olaraq Azərbaycanda yeritdiyi siyasəti xalqa çatdırır,

müstəmləkəçilik məqsədləri daşıyırdı. Qraf Paskeviçin maarif nazirinə göndərdiyi bir təliqədə qəzet-vərəqənin siyasi məzmunu aydın görsənir: "Bu iş lazımlı məlumatı və mədəni xalqların fikirlərini əhali arasında yaymaqla burada çox yayılan yalanları və zərərli şayiələri aradan qaldırmağa imkan yaradacaq və bu nöqtəyi-nəzərdən bizim üçün faydalı olacaqdır".

Azərbaycan milli mətbuat tariximizin araşdırıcılarının haqlı qənaəti ondan ibarətdir ki, "Tiflisskiy vedomosti" və "Zaqafqazskiy vestnik"-in əlavələri olan bu vərəqə-qəzetləri milli mətbuatımızın bünövrəsi kimi götürmək olmaz. Çünki "Tiflis xəbəri", yaxud "Qafqazın bu tərəfinin xəbərləri" müstəqil nəşrlər deyil. M.F.Axundov və A.Bakıxanovun bu qəzetlərlə əlaqəsi barəsində məlumatlar olsa da, onların fəaliyyətləri əməkdaşlıq çərçivəsindən kənara çıxmayıb. Bu əlavələr yalnız çar orqanlarının, strukturlarının rəsmi informasiyalarını dərc edirdi ki, bu da müstəqil Azərbaycan jurnalistikasının formalaşmasına xidmət hesab edilə bilməz. Ən əsası isə ondan ibarətdir ki, bu qəzet-vərəqələrin nə məzmunu, nə poliqrafik bazası və nə də onun işinə rəhbərlik edənlərin heç biri Azərbaycan həyatı ilə bağlı deyildi.

Azərbaycan milli mətbuatı 1875-ci ildə Həsən bəy Zərdəbinin yaratdığı "Əkinçi" qəzeti ilə başlayır. "Əkinçi"-nin meydana çıxması bir neçə cəhətdən əlamətdar idi. Azərbaycan jurnalistikası tarixində ilk dəfə olaraq Həsən bəy Zərdəbi "Əkinçi"-nin timsalında mətbuata kütləvi informasiya vasitəsi, maarifçiliyin əsası, ictimai-siyasi şüurun formalaşması faktı kimi yanaşdı. "Hər bir vilayətin qəzeti görək o vilayətin aynası olsun", "yaxşı-yamanlığı aşkar eləsin", "xalqın hər bir dərdi və xahişi o qəzetdə çap olunsun ki, o qəzetə baxan xalqı aynada görəndə kimi görsün" kimi dərin mənalı fikirlər çağdaş mətbuatımızın da əsas prinsipləri olaraq qalmaqdadır. "Əkinçi" nəşri ilə Azərbaycanda jurnalistika sistemini və nəslini formalaşdırdı, peşə prinsiplərini yaratdı, Azərbaycan dilini rəsmi statusda öz fəaliyyətinin əsasına çevirdi. Maarifçilik ideyasının daşıyıcısı olan bu qəzet milli təfəkkürlü ziyalılar nəslinin yetişməsində böyük tarixi xidmətlər göstərdi. Milli mətbuat tariximizin "Əkinçi"-nin nəşri ilə bağlanması tarixi reallıqları özündə əks etdirir.

"Əkinçi" özündən sonra bir sıra milli mətbu nümunələrin nəşrinə çıxır açdı. Ünsizadə qardaşlarının yaratdıqları "Ziya" ("Ziyayi-Qafqaziyyə"), "Kəşkül" kimi nəşrlər "Əkinçi" ənənələrindən bəhrələnərək mətbuatın inkişafına təkan oldu. Sovet dövrünün araşdırıcıları ideoloji yöndən bu qəzet və dərgiyə yanaşaraq obyektivlikdən kənar fikirlərə rəvac vermişlər. Ancaq Ünsizadələrin nəşr etdiyi mətbu orqanlar islam birliyi ideyasının tərəfdarı olması ilə yanaşı xalqın maariflənməsinə, Avropanın elmi yenilikləri ilə oxucuların tanışlığına, ədəbiyyata yeni baxışın formalaşmasına əsaslar yaratdı, mətbəəçilik işi quruldu.

1903-cü ildə "Şərqi-rus"un fəaliyyətə başlaması, ətrafına demokratik dünyagörüşlü qələm sahiblərini, məxsusi olaraq Cəlil Məmmədquluzadəni, Ömər Faiq Nəmanzadəni, M.Ə.Sabiri, A.Səhhəti, F.Köçərliyi ətrafına cəm etməklə dövrün yeni jurnalist nəslini yetişdirdi, "Molla Nəsrəddin"in inkişafına müəyyən hazırlıq işləri gördü.

"Həyat"ın, "İrşad"ın, "Fyuzat"ın nəşri milli ideologiyanın, dövlətçilik təfəkkürünün formalaşmasına, insan hüquqlarının qorunmasına, azad sözün inkişafına xidmət etdi. "Türkləşmək, islamlaşmaq, Avropalaşmaq" şüarını əsas ideya-siyasi istiqamətləri kimi qəbul edən, Avropanın inkişaf qanunlarını cəmiyyətə aşıllayan bu tip mətbu nümunələr ideya şəklində olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin təmsalində dövlət quruluşunun siyasi, fəlsəfi cizgilərini yaratdılar. "Molla Nəsrəddin" xalq ruhunu, demokratiyanı və xalqın daxili mənəvi dünyasını özündə əks etdirirdisə, "Fyuzat" milli varlığın, türkçülüyn rəmzi, əsas təbliğat vasitəsi idi.

1915-ci ildə nəşrə başlayan "Açıq söz" milli kimliyin, istiqlalın, cümhuriyyətçiliyin təəcəssümü kimi ortaya çıxıb, xalqın siyasi hüquqlarının təminininin vacibliyini irəli sürdü. Özündən əvvəlki mətbu orqanlar xalqın tərəqqi və nəcətini mədəni, elmi, mənəvi və iqtisadi inkişafda görürdüsə, "Açıq söz" bu sərəya xalqın siyasi hüquqlarını da əlavə etdi.

1917-ci ilin sonunda Romanovlar sülaləsinin çöküşü və Rusiyada baş verən gərgin hərbi-siyasi vəziyyət, 1918-ci ildə Zaqafqaziyada Seymin yaranması və parçalanması, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elanı, Bakıda bolşeviklərin hakimiyyəti qan hesabına əldə etməsi və Qafqaz İslam Ordusunun Bakıya doğru azadlıq savaşının uğurla nəticələnməsi "Azərbaycan"ı yaratdı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 23 aylıq hakimiyyəti dövründə mətbuat, söz azadlığı bərqərar oldu, təkrarolunmaz, özünəməxsus nəşrlər yarandı, mətbəəçilik inkişaf etdi və fikir plüarizmi formalaşdı.

Azərbaycan mətbuat tariximizin ilk monoqrafik araşdırıcısı, ictimai-milliyetşüurun inkişafında mətbuatın rolunu yüksək qiymətləndirən Mirzə Bala Məhəmmədzadə olmuşdur. Mətbuatın xalqın həyatındakı əvəzsiz rolu barəsində M.Məhəmmədzadə "Milli Azərbaycan Hərəkatı" kitabında yazır: "Danışdığı lisanda ilk qəzetə malik cəmiyyət bir milliyət ikən milli olmağa başlamış deməkdir. Həyatında mətbuat ənənəsinə malik olan bir xalq isə artıq təəcəssüs etmiş bir millətdir". Millətin formalaşmasını mətbuatla bağlayan müəllif 1921-ci ildə qələmə aldığı "Azərbaycan türk mətbuatı. (1875-ci ildən 1921-ci ilə qədərki mətbuatımız)" adlı tədqiqatında müxtəlif illərdə nəşr olunan mətbu orqanların səlnaməsini yaradıb.

1898-ci ildə Bakının Zirə kəndində anadan olan M.Məhəmmədzadə Müsavat Partiyasının lideri M.Ə.Rəsulzadənin yaxın silahdaşı, Azərbaycan Xalq

Cümhuriyyətinin qurulmasının fəal iştirakçısı olub. 1920-ci il inqilabından sonra gizlin fəaliyyət göstərən Milli Müqavimət Komitəsinin sədri kimi 1923-cü ilə qədər fəaliyyət göstərüb, təqiblərdən yaxa qurtararaq 1924-cü ildə İran və Türkiyəyə mühacirət edib. 1955-ci ildə M.Ə.Rəsulzadənin vəfatından sonra Müsavat Partiyasının sədri seçilib, 1969-cu ildə İstanbulda dünyasını dəyişib.

M.B.Məhəmmədzadə "Azərbaycanda türk mətbuatı" əsərindən əvvəl 1918-ci ildə "İki inqilab arasında" adlı bir kitab nəşr etdirmişdi. Filologiya elmləri doktoru, professor Alxan Bayramoğlunun fikrincə, bu kitab Mirzəbəlanın bir növ "Azərbaycan türk mətbuatı" əsərinə hazırlıq idi. Müəllif iki inqilab dedikdə, 1905-ci il inqilabı ilə 1917-ci il inqilabı arasındakı 12 illik bir dövrü nəzərdə tutur və bu zaman kəsiyində Azərbaycan xalqının ictimai-millî şüurunda, mədəni həyatında, siyasi təfəkküründə baş verən inkişaf proseslərinə nəzər salır.

"İki inqilab arasında" əsərindən sonra qələmə alıb, 1922-ci ildə Bakıda nəşr etdirdiyi "Azərbaycan türk mətbuatı" əsərində M.Məhəmmədzadə istiqlal mücadiləsində və millətin həyatında mətbuatı "yeddiinci" deyil, bəlkə də birinci təsisat hesab edir və 91 qəzet haqqında bibliografik məlumatlar verir. Mətbuat tariximizin araşdırılması üçün qiymətli məxəz olan "Azərbaycan türk mətbuatı" əsəri A.Bayramoğlunun transleterasiyası, ön söz, lüğət və qeydləri ilə birgə Bakı Universiteti nəşriyyatı tərəfindən 2004-cü ildə nəşr edilib.

Nəriman Zeynalovun 1974-cü ildə çap etdirdiyi iki hissəli "Azərbaycan mətbuatı tarixi" kitabı universitetin jurnalistika fakültəsinin tələbələri, həmçinin mətbuat tariximizi öyrənmək istəyənlər üçün nəzərdə tutulmuş yeganə dərslikdir. Ali məktəblərdə jurnalist təhsili alan tələbələr indi də bu kitabda əksini tapan məlumatlardan yararlanırlar. Kitabçalar şəklində çap olunan bu əsər dövrün tələbinə uyğun ideoloji nöqteyi-nəzərdən, marksizm-leninizm metodologiyasına əsaslanaraq qələmə alındığından müasir tələblərə uyğun deyil. "Həyat", "İrşad", "Fyuzat" kimi milli mövqelərin tribunası olan mətbu orqanlar "burjua mətbuatı" möhürü ilə ciddi, obyektiv tədqiqatdan kənarda qalıb, "Ziya" ("Ziyayi-Qafqaziyyə"), "Şərqi-rus" kimi qəzetlər, "Kəşkül" jurnalı "məhdud görüşlərin daşıyıcıları" kimi təqdim olunub. Bu kitab qələmə alınan zaman məxəz kimi N.Zeynalovun "Azərbaycan mətbuatı tarixi" kitabından istifadə edilib, bəzi faktlar ideoloji kölgədən çıxarılıb, jurnalistikanın təhqiqat və obyektivlik prinsipləri qorunub-saxlanılıb. Filologiya elmləri doktoru Ağarəfi Zeynalzadənin "Elm" nəşriyyatı tərəfindən çap edilən "Azərbaycan mətbuatı və çar senzurası. (1850-1905-ci illər)" monoqrafiyası mətbuat tarixinin öyrənilməsi üçün əhəmiyyətlidir. Kitabda Azərbaycan mətbuatı və senzura münasibətləri arxiv sənədləri əsasında elmi-tədqiqata cəlb edilib, kifayət qədər dolğun faktlar aşkarlanıb. Haşım bəy Vəzirovun yaratdığı mətbu orqanların tədqiqi baxımdan da A.Zeynalzadənin böyük xidmətləri var.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, professor Əziz Mirəhmədovun müxtəlif illərdə qələmə aldığı "Azərbaycan ədəbiyyatına dair tədqiqlər", "Azərbaycan Molla Nəsrəddini" kitabları, monoqrafiyaları elmi təhlil baxımından bu gün də öz elmi dəyərini qoruyub saxlayır. Müəllif kitab üzərində işləyən zaman Ə.Mirəhmədovun əsərlərindən, tədqiqat materiallarından əsas mənbə kimi yararlanıb.

Azərbaycan mətbuatı tarixinin məhsuldar araşdırıcısı, jurnalistikamızın ağsaqqalı, professor Şirməmməd Hüseynovun 2007-ci ildə "Çənlibel" nəşriyyatı tərəfindən nəşr olunan "Mətbu irsimizdən səhifələr", "Müstəqilliyə gedən yol. Biz hara gedirik?" kitabları və müxtəlif dövrü mətbuat orqanlarında çap etdirdiyi məqalələr bu kitabın əsas faktoloji-elmi mənbələri sırasındadır.

Əsərdə filologiya elmləri doktoru, professor Şamil Vəliyevin "Fyuzat" ədəbi məktəbi" kitabından və "525-ci qəzet"in səhifələrində "İrşad" qəzetinin tarixi, ideya-siyasi istiqaməti ilə bağlı çap etdirdiyi "Azərbaycan mətbuatının yol göstərəni" silsilə yazılarından istifadə olunub.

Filologiya elmləri doktoru, professor Alxan Bayramoğlunun müxtəlif illərdə nəşr etdiyi "Şamaxı və maarifçilik" (XIX əsrin ortalarından mart 1918-ci ilə qədərki ədəbi mühit. Bakı, 1977), "M.Ə.Sabir mətbuatda" (Bakı-2006), "Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti dövründə ədəbiyyat" kitabları, bir sıra kütləvi informasiya vasitəsində işıq üzü görən məqalələri də əhatə dairəsinə, məlumat zənginliyinə görə seçilir. A.Bayramoğlunun elmi yaradıcılığı kitabın əsas mənbələri sırasındadır.

Professor Şamil Qurbanovun "Ömrün fikir dünyası" (Bakı. 1991), "Ömər Faiq Nemanzadə" ("Gənclik" nəşriyyatı. 1992) kitablarında da mətbuat tariximizin ayrı-ayrı nümunələri tədqiqatə cəlb olunub, dövrün qüdrətli qələm sahibi Ömər Faiq Nemanzadənin həyatı, şəxsiyyəti, "Qeyrət" mətbəəsindəki fəaliyyəti və mətbu irsi araşdırılıb.

Filologiya elmləri namizədi Ofeliya Bayramlı Ə.Hüseynzadə və Ə.Ağaoğlu irsinin tədqiqinə xeyli zəhmət sərf etmiş, "Fyuzat" dərgisinin bütün sayını ərəb qrafikasından latın əlifbasına çevirərək geniş oxucu kütləsinin ixtiyarına vermişdi. Məhsuldar tədqiqatçı müasir oxucuda bu dərgi barəsində bitgin fikir formalaşdırıb, türkçülük və millətçilik hərəkatının bədii-fəlsəfi mahiyyətini onlara aşılıyıb.

"Molla Nəsrəddin"in 1910-cu ilə qədərki nəşri Elmira Kazımova, Əliheydər Hüseynov, Turan Həsənzadənin transliterasiyası ilə yenidən çap olunmuşdur ki, bu da jurnalın yaradıcılıq istiqamətlərinin, toxunduğu mövzuların öyrənilməsi baxımından ilk mənbə kimi əhəmiyyətlidir.

Cümhuriyyət dövrü mətbuatının tədqiqatçılarından İslam Ağayevin, Asif Rüstəminin araşdırmaları, monoqrafiyaları da kitabın işlənməsində xeyli sayda faktoloji materiallar verib.

"Azərbaycan" qəzetinin 2008-ci ildə 90 illiyi ilə bağlı keçirilən toplantılar və elmi-praktik konfransın materialları əsasında çap olunmuş "Azərbaycan-90" kitabı da elmi yeniliklər ilə zəngindir. 2003-cü ildə iki cildə nəşr olunan "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti" ensiklopediyası da müəllifin nəzərə aldığı əsas mənbələrdəndir.

"Azərbaycan mətbuatı tarixinin" yeni biçimdə işlənməsində xatirə və memuar ədəbiyyatından da istifadə olunmuşdur. C.Məmmədquluzadənin, A.Şaiqın, Ö.F.Nəmanzadənin, M.S.Ordubadının dövrü mətbuat haqqında, ayrı-ayrı publisistlər, ədib və yazıçılar barəsində qələmə aldıkları xatirələrdə də mətbu irsin araşdırılması üçün maraqlı faktlar mövcuddur. Həsən bəy Zərdəbinin xanımı Hənifə xanım Abayevanın çap olunmuş xatirəsi, Fərhad Ağazadənin 1926-cı ildə "Kommunist" qəzeti tərəfindən nəşr etdirdiyi "Əkinçi" adlı kitabçası bu baxımdan əhəmiyyətlidir.

Mətbuat sferasına aid olan mətbəəçilik işi də diqqətdən kənarda saxlanılmamış, müxtəlif dövrlərdə fəaliyyət göstərən "Qeyrət", "Orucov qardaşları", "Kaspi", "Açıq söz", "Səda" kimi mətbəələrin tarixi, çap etdirdiyi nəşrlər də kitabda yığcam şəkildə əksini tapmışdır.

Azərbaycan mətbuatı tarixinin dövriləşməsi problemi də indiyə qədər elmi ictimaiyyətin diqqətindədir. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, Azərbaycan mətbuat tarixi üç mərhələyə bölünür. Birinci dövr "Əkinçi" ilə başlayır və 1920-ci ilə qədər zaman kəsiyini əhatə edir. Azərbaycanın sovetləşməsi ilə ikinci dövr başlanır və yeni tipli sovet jurnalistika məktəbi yaranır, mətbuatda yeni texnologiyalardan istifadə edilir. Bu mərhələ 1990-cı ilə qədər davam edir. Üçüncü dövr isə çağdaş jurnalistika sferasını özündə birləşdirir. Zənnimizcə, bu dövriləşmədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü Azərbaycan jurnalistikasının məxsusi mərhələsi kimi qəbul olunmalıdır. Çünki 23 aylıq zaman kəsiyində Azərbaycan mətbuatı tarixində fikir plüralizminin yaranması, ayrı-ayrı ideologiyaların daşıyıcısı olan mətbu orqanların fəaliyyəti, "Mətbuat haqqında nizamnamə"nin qəbulu kimi mütərəqqi ideyaların həyata keçirilməsi ayrıca bir dövrü özündə ehtiva edir.

Mətbuat tariximizin dövriləşmə konsepsiyasına daha dəqiq və geniş yanaşmanı BDU-nun tarix və ideoloji iş metodları kafedrasının tədris proqramında görmək mümkündür. Beş mərhələdən ibarət olan mətbuat tarixinin xronoloji çərçivəsi bu şəkildə müəyyənləşdirilib:

1. "Əkinçi"yə qədərki hazırlıq dövrü.
2. Azərbaycan milli mətbuatının və jurnalistika sisteminin yaranması (1875-1917)

3. AXC dövrü mətbuatı və jurnalistikası (1918-1920)

4. Sovet dövrü Azərbaycan jurnalistikası (1920-1991)

5. Müasir Azərbaycan jurnalistikası (1991 - hazırkı dövrədək)

Kitabı hazırlayan zaman müəllif müəyyən olunmuş bu xronoloji ardıcılığı izləməyə çalışıb.

Müəllifin qarşısına qoyduğu ən mühüm məsələ Azərbaycan mətbuat tarixinin iki mərhələsini, yəni 1875-ci ildən 1918-ci ilədək və Cümhuriyyət dövrünü əhatə edən mətbu orqanların ideya-siyasi istiqamətləri, yaradıcı heyəti və nəşri barəsində oxucuda ilkin və yığcam fikir formalaşdırmaqdır. Bu prinsip əsas götürülərək obyektiv yanaşma tərzilə faktlar sistemləşdirilib, ayrı-ayrı mətbu orqanların ideoloji istiqamətləri müəyyənləşdirilib və milli jurnalistikamızın tarixi inkişaf prosesi ardıcılıqla izlənilib. Müəllif kitabın qüsurlardan xali olduğu iddiasında deyil.

Azərbaycanda dövrü mətbuatın yaranması. "Əkinçi" qəzeti"

XIX yüzilliyin 50-60-cı illəri Azərbaycanda feodal üsul-idarəsinin süquta uğradığı və yeni kapitalist münasibətlərinin inkişafı ilə xarakterizə olunur. Rusiyada təhkimçilik, Azərbaycanda isə feodal münasibətlər məhsuldar qüvvələrin, kapitalizmin inkişafına böyük əngəl idi. 1861-ci ildə Rusiyada təhkimçilik hüququnun ləğvi burada kapitalizmin inkişafına əlverişli şərait yaratdı. 1864-cü ildə Gürcüstanda təhkimçilik hüququnun ləğvindən sonra, daha dəqiq, 1870-ci ildə Azərbaycanda da kəndli islahatlarını həyata keçirmək üçün əsasnamə imzalandı. Əslində bu əsasnamədə yeni bir şey yox idi və o, 1847-ci il əsasnaməsi ilə eyniyyət təşkil edirdi. Fərqlilik isə ondan ibarət idi ki, kəndlilərin asılılığı azaldılır, hər 15 yaşa çatmış şəxsə 5 desyatın torpaq verilir. Əslində əsasnamənin icrası zamanı torpağı 5 desyatından aşağı olanlara əlavə torpaq verilmədi, kəndlinin yaşayış binasının, təsərrüfat tikililərinin sahəsi də pay torpaqlarına daxil edildi. Kəndlilərdən yığılacaq vergilər də əvvəlki əsasnamədə nəzərdə tutulduğu kimi qaldı. Torpaq islahatları ilə yanaşı, Azərbaycanın bölgələrində məhkəmə, şəhər və inzibati idarə islahatları da həyata keçirilmişdi. Formal şəkildə aparılan bu dəyişikliklər feodal istehsal münasibətlərinin kapitalist münasibətləri ilə əvəzlənməsindən doğurdu. Qafqazdakı ali hakimiyyət burada çar canişinlərinin əlində cəmlənmişdi. Quberniyaları bütün mülki və hərbi hakimiyyətə sahib olan qubernatorlar idarə edirdilər. Quberniyalar isə qəzalara bölünürdü. Keçirilən bu islahatların əsas məqsədi çarizmin Qafqazda həyata keçirdiyi müstəmləkəçiliyi

möhkəmlətməkdən ibarət idi. İnzibati-ərazi bölgüləri yaradılarkən bu və ya digər daxil edilən əhalinin milli tərkibi, onun tarixi-dini ənənələri nəzərə alınmırdı.

Bu islahatların yarımçıq, formalizm xatirinə keçməsinə baxmayaraq məhsuldar qüvvələrin və kapitalizmin önə çıxması, inkişafı üçün az da olsa imkanlar yarandı. İqtisadiyyatı, sənayesi Rusiya bazarları ilə formalaşan Azərbaycanda kənd təsərrüfatının, sənayenin tərəqqisi ləng olsa da inkişafa meyilləndi.

1860-cı illərdən sonra neft sənayesinin mərkəzi olan Bakıda yeni istehsal münasibətləri, kapital axını gücləndi. Bu müddətdə neftverən torpaqların icarədarları arasında Azərbaycan burjuaziyasının yeganə nümayəndəsi Hacı Zeynalabdin Tağıyev idi.

Neftə olan tələbat və Bakının enerji qaynaqları neft sənayesinə rus və xarici kapitalın axımına səbəb oldu. 1879-cu ildə "Nobel qardaşları" şirkəti, Rotşildin simasında fransız kapitalı nüfuz etdi. Daha sonra digər xarici ölkələrin nümayəndələri də Bakı neft sənayesində mövqe savaşına başladılar. İstehsalın sürətlə artması sənayeçilərə külli miqdarda qazanc gətirdi. Az vaxtda Bakıda onlarla neft sənayesi meydana çıxdı ki, onların arasında azərbaycanlı sahibkarlardan H.Z.Tağıyev, Musa Nağıyev, Murtuza Muxtarov, Ş.Əsədullayeva və başqaları var idi.

Kapitalizmin inkişafı, cəmiyyətdə baş verən mütərəqqi dəyişikliklər Azərbaycanın müxtəlif bölgələri arasında iqtisadi birləşmənin təməlini möhkəmləndirdi, xalqın dili, mədəniyyəti ön plana çıxdı və Azərbaycan xalqı burjuva milləti kimi formalaşmağa başladı. Burjuva millətinin yaranması azərbaycanlıların həyatında mühüm tarixi hadisə idi. Bu, azərbaycanlıların milli şüurunun formalaşmasına səbəb oldu. Milli şüurun formalaşması isə müstəmləkə zülmünə qarşı mübarizə üçün çox vacib idi.

Şimali Azərbaycanın da daxil olduğu Rusiya imperiyasının tərkibində müstəmləkə əsarətində müxtəlif xalqlar və millətlər yaşayırdılar. Çarizm imperiyasına daxil etdiyi millətlərin baş qaldırmasına, öz azadlığı uğrunda mübarizəyə qalxmasına mane olurdu, "parçala, hökm sür" siyasətini həyata keçirirdi. Xalqları əsarət altında saxlamaq üçün çarizm onları dini xurafat içində saxlamağa, savadlanmasına mane olmağa çalışır, ruslaşdırma siyasəti həyata keçirirdi. Çarizm yerlərdə müstəmləkə zülmünə qarşı hər hansı etirazı qan içində boğurdu. Belə bir şəraitdə Azərbaycan milli burjuaziyası, xalqın qabaqcıl nümayəndələri xalqı savadlandırmaq, gözünü açmaq, maarifləndirmək üçün əllərindən gələni edirdilər.

Kövrək addımlarını atan Azərbaycan milli burjuaziyasının və dövrün görkəmli şəxsiyyətlərinin səyi ilə XIX əsrin ikinci yarısında maarif inkişaf etməyə başladı. Təhsil sahəsində bəzi dəyişikliklər həyata keçirildi. Məktəblərdə ana

dilinin tədrisinin həyata keçirilməsində M.F.Axundovun, Səid Ünsizadənin, S.Ə.Şirvaninin xidmətləri danılmazdı. S.Ünsizadənin Şamaxıda açdığı məktəbdə şəriətlə yanaşı, fəlsəfə, məntiq, psixologiya, islam dininin tarixi, həmçinin rus və ana dili tədris olunurdu.

Maarifçiliyin geniş inkişaf tapmasında bu şəxsiyyətlərlə yanaşı, görkəmli maarif xadimləri Məhəmməd Tağı Sidiqi, Həsən bəy Zərdabi, Nəcəf bəy Vəzirov, S.M.Qənizadənin xidmətləri böyükdür. Azərbaycan maarifçilər nəslinin nümayəndələri olan bu şəxsiyyətlər xalqın savadlanması, dövrün mütərəqqi ideyaları ilə tanış olmaları üçün mətbu orqanın imkanlarını yaxşı anlayırdılar. Məhz buna görə də onlar anadilli mətbu orqan yaratmaq üçün fəaliyyətə keçdilər. Bütün çətinliklərə baxmayaraq bu işə Həsən bəy Zərdabi başladı.

Bu dövrdə Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatının ən mühüm amillərindən biri milli mətbuatın yaranması oldu.

Həsən bəy Zərdabi (Məlikov) 1837-ci ildə Göyçay qəzasının Zərdab kəndində doğulub. Bu böyük mütəfəkkirin doğum tarixi ilə bağlı müxtəlif fikirlər var və yaxın zamanlaradək Zərdabının 1842-ci ildə anadan olması elmi-tədqiqat materiallarında əksini tapırdı. Lakin Həsən bəyin həyat yoldaşı Hənifə xanım Məlikova (Abayeva) öz xatirələrində Zərdabının doğum tarixini 1837-ci ilin noyabr ayının 12-də olduğunu yazır.

Həsən bəyin babası Rəhim bəy və atası Səlim bəy mülkədar sinfinə mənsub idilər və şeirə, poeziyaya həvəs göstərirdilər. Evlərindəki qonaqlıq məclislərinə daim şairlərinə gəldiyi haqda Hənifə xanım Abayeva Həsən bəyə istinadən öz xatirələrində qeyd edir .

Həsən bəy 7-8 yaşlarında Şamaxıda rus dilində olan şəhər məktəbinə gedir, təhsilini əla qiymətlərlə bitirdikdən sonra Tiflis gimnaziyasına daxil olur. 1861-cı ildə Tiflis gimnaziyasını müvəffəqiyyətlə bitirərək hökumət hesabına Moskva universitetinin fizika-riyaziyyat fakültəsində təhsilini davam etdirir. Moskvada Həsən bəy Zərdabi dövrün mütərəqqi ideyaları ilə tanış olur, ziyalılarla ünsiyyət qurur və özünün növbəti kamillik mərhələsini yaşayır.

1865-ci ildə Moskva Universitetini elmlər namizədi diplomu ilə başa vuran Zərdabının qarşısında gözəl perspektivlər açılır. Onu universitetin rektoru S.M.Solovyovun ailəsi də yaxşı tanıyır və böyük hörmətlə qəbul edir . Bu barədə Hənifə xanım Abayeva xatirələrində yazır: "Solovyov Şərqlə, xüsusən də islamla çox maraqlanırdı. Onun ailəsində Həsən bəyin Qafqaz, bu diyarın adət-ənənələri, əxlaqı barəsindəki söhbətlərə maraqla qulaq asırdılar. Solovyov tez-tez Həsən bəyin islamla bağlı məsələlərə dair izahatlarını dinləyir, eşitdiklərinin çoxunu qeyd edirdi. Daim Solovyovun evində olan Həsən bəy onun qızını həqiqi məhəbbətlə sevirdi. Bu məsələdə qızın da münasibəti eyni dərəcədə həqiqi və ciddi idi. Lakin Həsən bəy yaxşı bilirdi ki, əgər o, ali təhsil almış ilk müsəlman xristian qızına

evlənsə, xalq həm özündən, həm də xanımından birdəfəlik üz döndərər. Ona görə də Həsən bəy ürəkdən sevdiyi qızla nikaha girməkdən imtina etdi və təhsilini başa vuran kimi doğma xalqına xidmət üçün vətənə qayıtdı". Bu kiçik xatirə parçasından göründüyü kimi Moskvada təhsil aldığı dövrdə o, öz həyatını, əgər belə demək mümkündürsə, proqramlaşdırmış, xalqına xidmət meyarlarını müəyyənləşdirmişdi. Bu meyarlar isə özünü xalqına həsr etməkdən, onun maariflənməsi və tərəqqisinə çalışmaqdan ibarət idi.

Moskvadan geri döənən Həsən bəy Tiflisdə "Mejevaya palata"da, yəni torpaq işləri ilə məşğul olan idarədə çalışdı. 1868-ci ildə Quba məhkəməsində katib kimi fəaliyyət göstərdi, baş verən qanunsuzluqlara, ədalətsizliklərə etiraz etdi və idarə işlərindən əl çəkib Bakıya döndü, gimnaziyadan təbiyyatdan dərslər deddi. O dövrdə azərbaycanlılardan gimnaziyada təhsil alanları barmaqla saymaq olardı. Xalqın maariflənməsi naminə Həsən bəy az qala qapı-qapı gəzərək həmvətənlərini təhsilə cəlb etməyə çalışırdı.

Xalqın tərəqqisini onun maariflənməsində görən Həsən bəy Zərdabi mədəni yüksəlişə naminə fərqli vasitələrə baş vurmuş, müxtəlif ideyaları həyata keçirmişdi. "Müsəlman şagirdlərinə yardım cəmiyyəti" təsis edir və gimnaziyadakı tələbələrə olan Nəcəf bəy Vəzirov və Əsgər ağa Adıgözelov (Gorani) ilə birlikdə bütöv bir yayı Azərbaycanın kənd və şəhərlərini dolaşır. Onun tələbələrin təhsil xərclərini ödəmək üçün yaratdığı ilk xeyriyyə cəmiyyətinin fəaliyyəti o qədər də uğurlu alınmadı. Böyük çətinliklə də olsa, Həsən bəy 1600 manata qədər pul toplayır və bu vəsaitin faizi ilə ildə 1-2 nəfərin təhsil haqqını ödəyir. Bu işlə yanaşı Həsən bəy öz mənzilində pansionat açır, hər il on nəfər azərbaycanlı uşaq bu pansionata qəbul olunur və gimnaziyaya daxil olmaq üçün hazırlanır. 1872-ci ildə ailə həyatı qurduğu Tiflisdə nəcib qızlar İnstitutunu bitirmiş Hənifə xanım Abayeva da təlim-tərbiyə işlərində ərinin ən yaxın köməkçisi olur. Millətin maariflənməsi yolunda Həsən bəyin göstərdiyi səyləri Hənifə xanım xatirələrində belə təsvir edir: "O, bir nəfər dəmirçini öz uşağını gimnaziyaya verməyə razı salmışdı. Uşağı gimnaziyaya dövlət hesabına düzəltmişdi. Atasını oğluna dərslər vəsaiti almaqda çətinlik çəkdiyini deyəndə, Həsən bəy məsləhət görmüşdü ki, "çəkiç-zindanını sat, amma oğlunu oxut". Bu yolla o, müsəlmanları maarif üçün də xərc çəkməyə alışdırmaq istəyirdi".

1873-cü ilin Novruz bayramı günlərində Həsən bəyin rəhbərliyi və iştirakı ilə Azərbaycan mədəniyyəti tarixində inqilab adlandırılacaq hadisə, milli teatrımızın əsası qoyuldu. Milli dramaturgiyamızın banisi M.F.Axundovun artıq Tiflis və Peterburq teatrlarında tamaşaya qoyulan, Avropa şərqşünaslarının diqqətini cəlb edən "Hacı Qara" komediyası öz vətəninə oynanıldı. Gözlənilməz xəbəri eşidən Mirzə Fətəli Axundov Zərdabiyə minnətdarlıq dolu məktub ünvanlayır.

Təbii ki, Həsən bəyin gördüyü işlərin hamısı millətin tərəqqisi naminə edilən, mayası vətənpərvərlikdən doğulan işlər idi. Azərbaycanın o zamankı tarixi inkişaf səviyyəsində ən təsirli, münasib vasitələrdən birinin mətbu söz olduğunu H.Zərdabi duymamış deyildi. O ana dilində qəzet nəşr etmək fikrinə hələ Qubada, mahal məhkəməsinin katibi işlədiyi dövrdə gəlmişdi. Böyük Azərbaycan maarifiçisi Abbasqulu bəy Bakıxanovun qardaşı tələb olunan maliyyə xərclərini öz üzərinə götürürdü. Zərdabi "Həyat" qəzetinin 28 dekabr 1905-ci il tarixli sayında "Rusiyada əvvəlinci türk qəzeti" məqaləsində yazır: "Hər kəsi çağırıram gəlmir, göstərirəm görmür, deyirəm, qanmır. Axırda gördüm ki, onları haraylayıb çağırmaqdan, onlara deməkdən başqa bir qeyri-əlac yoxdur. Olmaz ki, mənim sözümlü eşidənlərdən heç bir qanan olmasın. Necə ki, bir bulagın suyunun altına nə qədər bərk daş qoysan, bir neçə ildən sonra su tökülməkdən o bərk daş mürur ilə əriyib dəşilir, habelə söz də, ələlxüsus da doğru söz. Belədə qəzet çıxarmaqdan savayı bir qeyri-əlac yoxdur".

Bu böyük maarif fədaisi "Əkinçi"-nin nəşri ərəfəsindəki qayğılarından söz açaraq xatırlayırdı: "Bəs qəzeti necə çıxardım? Pul yox, yazıçı yox, çapxana yox, hürufat yox, əmələ yox, bir-iki yüzdən artıq da oxuyan olmayacaq. Dövlət tərəfindən izn almaq da ki, bir böyük bələdir".

O zaman Qafqazda ərəb əlifbası ilə hürufat yox dərəcəsi idi. Vaxtilə "Tfilisskiye vedomosti" və "Zakavkazskiy vestnik" qəzetlərinin, habelə Arzanov qardaşlarının Tiflisdəki mətbəələrindən qalmış ərəb hürufatına bel bağlamaq olmazdı. Azərbaycan dilində qəzet buraxılması işinə milli mətbəənin təşkilindən, hürufat tədarükündən başlamaq lazım idi ki, Zərdabi məhz belə etdi.

O dövrdə İstanbulun "Babi-ali caddəsi"ndə mətbuat və kitab ticarəti sahəsində çoxlu azərbaycanlı işləyirdi. Xatirələrində Zərdabi onların "Əkinçi" üçün hürufat əldə etməyə böyük kömək göstərdiklərini ayrıca qeyd edir. Yeni və müstəqil mətbəə açmaq mümkün olmadığından Bakı quberniya mətbəəsindən istifadə etməyi qərarlaşdırmış Zərdabi hürufatı da ora satdı.

"Əkinçi"-nin nəşrə başlaması. Çar Rusiyasında 1865-ci ildə qəbul olunmuş "Senzura haqqında qəti qanun"-dan sonra mətbu nəşrin qeydə alınması və çapı olduqca çətin iş idi. Çar idarələrindəki süründürməçilik, hərc-mərclik Zərdabinin qəzet nəşr etmək arzusunu uzun müddət çin olmağa qoymadı. Zərdabinin rəsmi orqanlara ilk müraciəti 1873-cü ilin aprel ayında oldu.

Maliyyə vəsaiti əldə etdikdən sonra H.Zərdabi Bakının qubernatoru, general-mayor D.S.Staroselskiyə ərizə ilə müraciət edərək qəzet nəşrinə icazə istədi. Bu məsələyə toxunan Zərdabi yazır: "Mən ona (yəni Staroselskiyə - red) fərzimi deyəndən sonra məsləhət gördü ki, qəzetin adını "Əkinçi" qoyum ki, guya, məhz əkin və ziraətdən danışacaq və özü də boynuna çəkdi ki, senzorluğunu qəbul ələsin. Bu tövr ərizə verib icazə aldım". Azərbaycan milli mətbuatının əsasını təşkil

edən bu mətbu nəşrin adının "Əkinçi" olması, şübhəsiz ki, çar rejiminin fikrini qəzetin daşıyacağı əsas ideya istiqamətindən yayındırmaq məqsədi güdürdü.

Nəhayət, qəzetin nəşrinə 1875-ci ildə icazə verildi və iyul ayının 22-də "Əkinçi"nin ilk sayı işıq üzü gördü. Bu tarixdən etibarən Azərbaycanda milli mətbuatın əsası qoyuldu. Cəhalətə və mövhumata ağır zərbə vurmaq, xalqa maarifçilik aşılamaq, ana dilində qəzet oxumaq missiyasını üzərinə götürən Zərdabının məsləkdaşları qarşılarına olduqca məsuliyyətli vəzifə qoydular. Hansı məsələlərin qəzetdə əksini tapacağı sualına "Əkinçi"nin ilk nömrəsində Zərdabi cavab verdi və bəlli oldu ki, qəzetin məramnaməsi belə olacaqdır:

1. Daxiliyyə - buradakı məqalələr qəzetin münşisi tərəfindən yazılacaqdır.

Əkin və ziraət xəbərləri - yəni bizim, ya qeyri vilayətlərdə olan əkinçilərdən.. onları becərmək vaxtında işlədilən əsablardan, əkin yerini şum etməkdən, əkin yerini qüvvətli etməkdən ötrü o yerə qeyri şeylər qarışdırmaqdan, xülasə, əkindən və əkini biçib, götürüb, qurudub, döyüb saxlamaqdan danışığ olacaqdır. Həmçinin bu ikinci fəsildə maldarlıqdan, mallardan əmələ gələn şeylərdən danışığ olacaqdır, yəni bizim və qeyri-vilayətlərdə nə qisim mallar saxlamaqdan və ya nə tövr saxlamaqdan və onlardan əmələ gələn şeyləri nə tövr yaxşırağ əmələ gətirməkdən danışılacaqdır.

3. Elm xəbərləri - yəni elm və imtahan yolu ilə aşkar olan, məsələn, insanın bədəninə və malına nəfi olan xəbərlərdən danışılacaqdır.

4. Tazə xəbərlər - bir neçə qism olacaqdır, əvvələn ticarət xəbərləri olacaq, yəni bizim vilayətimizdə və qeyri vilayətlərdə bir şey, məsələn, buğda-filan şəhərdə, ya filan kənddə nə qiymətə və nə tövr satılmaqdan xəbər verəcəkdir və s.

İlk sayda dərc olunan məqalədən və bu məlumatlardan göründüyü kimi Həsən bəy "Əkinçi"nin əsas ideya istiqamətlərinin 4 əsas şöbədə əksini tapacağını müəyyənləşdirmişdi. Lakin "Əkinçi"nin 6-cı nömrəsindən sonra qəzetdə məktublar şöbəsi də açıldı və "məktubat" rubrikası altında məqalələr dərc olundu.

"Əkinçi" Bakıda çap olunsa da, tezliklə ümumrusiya müsəlmanlarının qəzetinə çevrildi. Onu Dağıstanda və Volqaboyunda, Mərkəzi Asiya və Sibirdə oxuyurdular. Hənifə xanım Abayeva öz xatiratında "Əkinçi"nin yayıldığı geniş coğrafiyaya toxunaraq yazırdı: "Qəzet Rusiyadakı bütün müsəlmanları yerindən tərpətmişdi. O, bir elektrik cərəyanı kimi bütün müsəlman aləminin içərisindən keçmişdi... Qəzetin ilk abunəçiləri, onu birincilər sırasında salamlayanlar Omskdan, Tüməndən, Cistopoldan olan sibirililər, Orenburq, Ufa, Volqaboyu tatarları idilər".

"Əkinçi"nin soracağı Londona da gedib çıxmışdı. Bakıya gələn bir fransız müxbiri isə H.Zərdabının təkbaşına qəzet çap etdiyini öyrənib onun ziyarətinə

getmiş və demişdir: "Siz həqiqi qəhrəmansınız. Bizdə belə bir kasıb qəzetdə işləməyə razı olan bir nəfər də tapılmazdı. Sizin enerjinizə heyranam. Görünür, öz xalqınızı ürəkdən seversiniz".

Fransız müxbirinin müşahidələrinin ciddi əsasları vardı və şübhəsiz ki, Zərdabini hərəkətə gətirən milli təəssübkeşlik hissi idi. Qəzet və onun baş yazan həmin dövrdə artıq Azərbaycanda öz mövqelərini möhkəmlədən və bu torpaqların həqiqi sahiblərinə qarşı mübarizəyə başlayan erməni ideoloqlarının qarşısında yeganə sipərə çevrilmişdi. "Əkinçi"nin bir sıra saylarında həmin dövrün qatı millətçi mövqeyində dayanan erməni qəzeti "Mşak" və onun redaktoru Arsunı ilə kəskin polemikaya təsadüf olunur. H.Zərdabinin mənəvi birliyin vacibliyi haqqındakı fikirlərinə torpaq iddialarıyla cavab verən Arsruni yazırdı: "Verin bizə elə yerləri ki, keçmişdə onları güc ilə zəbt etmisiniz və ondan sonra gedib ittihadıslami o səhralarda ələyin ki, orada islam bina olub".

Arsuninin bu açıqlamasına səbr göstərən Zərdabi yüksək mədəniyyətlə erməni iddialarına cavab vermişdi: "Ey cənab Arsruni, əgər ki, cənabınız doğru buyurursunuz ki, zamanəmiz elm zamanəsidir və bu halda ermənilər bizdən artıq elm-təhsil etməyə raqibdirlər, amma neçə yüz ildir ki, biz ermənilər ilə qonşuluq edirik, indi cənabınıza eyib deyilmi ki, bizim aramızda ədavət salırsınız?"

Həsən bəy xalqın yaşadığı faciələri, fəlakətləri və başına açılan min cür haqsız oyunların əsas səbəbini savadsızlıqda, cahillik və dini fanatizmdə görürdü. Bu bəlalardan xilas olmağın yeganə yolunu maarifdə, mədəniyyət ocaqlarının təsisində, Avropa təhsil sisteminin tətbiqində görürdü: "Bari gələcək vaxt üçün məktəbxanalar səyində olub, elm səbəbi ilə uşaqlarını sənətkarlığa və işlərə həris eləsinlər ki, özləri çəkən zillətləri uşaqları çəkməsinlər".

Qəzetin başlıca mövzuları. Rusiyada təhsil aldığı illərdə demokratik fikirli ziyalılarla ünsiyyət quran və dövrün mütərəqqi ideyalarını mənimsəyən Zərdabi "Əkinçi" qəzetinin nəşri ilə bu ab-havanı Azərbaycanda görmək istəyir, xalqın tərəqqisi məsələsini başlıca məqsəd kimi götürürdü. İnsan hüquqlarını ön planda götürən "Əkinçi" 6-cı sayında yazırdı: "Bizim şəriətimizə görə qulu azad etmək çox böyük savab olduğunu bilə-bilə özümüz öz xahişimizlə bir-birimizə qul olmuşuq. Rəiyyət padşaha, övrət kişiyyə, uşaq ataya, nökr ağaya, şagird ustaya məgər qul deyilmi? Bəli, biz hamımız quluq. Buna səbəb bizim ata-baba adətlərimizdir. Xülasə, Şərqi zəmində azadlıq olmadığına biz Avropa əhlindən geri qalmışıq və nə qədər belə olsa, biz tərəqqi etməyəcəyik və edə də bilmərik".

Çətin bir dövrdə nəşr olunmasına, milli qəzetlərin yoxluğuna baxmayaraq "Əkinçi" azad söz probleminin mövcudluğunu ortaya qoyurdu: "Məlumdur ki, heyvan haraya getsə gedər, hər tərəfə istəsə baxar, hər nə istəsə eləyər, haçan keyfi necə istəsə mələyər, amma insan nəinki öz istədiyini edə bilmir, hətta keyfi istədiyi kimi danışa da bilmir". Azad söz və fikir sərbəstliyinin mövcud

olmadığını üstüörtülü şəkildə çarizmin yeritdiyi siyasətlə bağlayan "Əkinçi"lər səbəblərdən biri kimi köhnə qaydaların dəyişdirilməsində də görürdü. Zərdabi və məsləkdaşlarının qəzet səhifələrində dərc etdirdikləri yazıların bir qismi dini fanatizm və mövhumata həsr olunmuşdu. Məişətdəki yeniliyə qarşı çıxanlara sərt cavab verən Zərdabi yazırdı: "Çəkmə geyməkdə bir günah yoxdur və hər kəs fikir eyləsə görər ki, çəkmə geyməklə insan müsəlmanlıqdan çıxmaz. Amma bir şəxs... başmaq yerinə çəkmə geyəndə şüəralar onu həcv edir, mollalar ona mənbərdən lənət oxuyur, əvəmünnas salam verməyir, xülasə hamımız birləşib onu kafir hesab edib, o qədər incidirik ki, biçarə nəalac qalıb öz millətini atıb gedib xaricilərlə üns tutur ki, onun övladı onların içində böyüyüb onların tərəqqisinə daxil olur. Əlbəttə, belədə nə qədər səy edək ki, buğda bitsin, olmaz".

"Əkinçi" islamda mövhumatı və dini fanatizmi qəbul etmir, dini ayinləri həyata keçirərkən Quranda nəzərdə tutulan qaydalardan kənara çıxmaları zərərli hal hesab edirdi. Aşura günü baş yarmanın əleyhinə müzakirə açan "Əkinçi" bu halın islam qayda-qanunları ilə bir araya sığmadığını göstərirdi. Qəzetdə H.Zərdabının, Əhsənül-Qəvaidin, Ə.Gorani, Heydəri və başqalarının bu mövzuda kəskin çıxış etmələrini qəbul etməyənlər də etirazlarını, mövqelərini qəzetə ünvanlayırdılar. Qarabağdan Həsən Qara Hadı, Qubadan Hadimül-Qəvaid, kapitan Sultanov, "Əkinçi"-nin dini fanatizmin əleyhinə apardığı bu müzakirələri qəbul etmir, öz mövqelərini kəskin şəkildə bildirir, hətta təhqir yolu tuturdular.

Seyid Əzim Şirvani Hadının təhqiramiz həcvinə cavab olaraq yazmışdı:

**Xaçpərəstlər hamısı açdı gözün düşdü qabaq,
Dalda qaldıq tökülüb cəhl ilə biz, ay sarsaq.
Bəs nə vaxtı bizə qismət olacaq göz açmaq
Əqlə gəl, Tanrıya bax, qəsdı bu qəflət Hadı.**

Müzakirələrdə tərəflərin söz demək hüququnu peşə prinsipi kimi qəbul edən Zərdabi, hətta bu fikirlərdə etik ölçülərin gözlənilməsinə də tolerant yanaşmış, Qara Hadının həcvini redaksiya qeydi ilə "Əkinçi"-də dərc etmişdi: "Cənab Hadı Qarabağının həcvini tamam çap eləməyə izn olmadı... Fikrim budur ki, qədim Zərdab kəndində Qarabağın sərhəddində bir daş qoydurub, onun üstə zikr olan həcvi tamam qaldırım ki, gələcəkdə bizim övladlar o yadigarə baxıb bilsinlər ki, mən bu zəhmət ilə milləti islami qəflətdən ayılmaq istəyən vaxtdə necə nadanlara rast gəlmişəm".

"Əkinçi" dövrün azərbaycanlısının təsəvvürlərinin genişlənməsinə, qonşu ölkələrdə və cəmi dünyada baş verən mütərəqqi ideyalar barədə onların məlumatlanmasına, mədəni intibaha qədəm qoymalarına böyük kömək etmişdi.

"Əkinçi" ədəbiyyatla bağlı məqalələr dərc etmiş, sənətin məzmun və forma məsələlərinə həssas yanaşmışdı. Zərdabi, N.Vəzirov, Əhsənül-Qəvaid və Heydəri öz məqalələrində köhnə şeir formalarını, ictimai-siyasi məzmunu olmayan həcvləri tənqid etmiş, həyat həqiqətlərinin tərənnümünü vacib bilmiş, şairləri bu yöndə fəaliyyət göstərməyə çağırmışlar. Qəzet həcv yazanlara üz tuturdu: "İndi yazılan həcvlər çəkməçi danışığına oxşadığına nəinki onları oxumaq olmur, hətta adam olan kəs onları oxuyanda əti ürپənir".

Zərdabi dövrün ədəbiyyat adamlarını gerçək həyatla ayaqlaşmağa, reallıqlardan uzaq olmamağa səsləyirdi: "Bizim zamanə tərəqqi zəmanəsidir və tərəqqi etməyən taifə günü-gündən tənəzzül edib axırda puç olacaq, ona bianən bizim şüəra qardaşlarımızdan ki, onlar əlhət xalqın gözçüsüdürlər, iltimas edirik, təqazayi-zəmanəyə müvafiq, xəlqin gözünü açmağa səy etsinlər".

Əhsənül Qəvaid və Nəcəf bəy Vəzirov da qayəsini reallıqdan alan şeirin tərəfində idilər. N.Vəzirov poeziyanın tərbiyəvi əhəmiyyətini məxsusi qeyd edir, etik ölçüləri gözləməyən, təhqirlə-tənqidin sərhədlərini itirən həcv ustalarına kəskin münasibət bildirirdi.

Ucqar bir kənddə doğulan, xalqın içərisindən çıxan Həsən bəy "Əkinçi"nin səhifələrində kənd təsərrüfatına aid xeyli sayda materiallar dərc etmiş, bu sahədə yazan müəlliflərin yazılarına diqqət göstərmişdi. Demək olar ki, qəzetin bütün nömrələrində əkinçilik və maldarlıqla bağlı materiallar "Elm xəbərləri", "Əkin və ziraət xəbərləri" rubrikası altında işıq üzü görmüşdü. Bu materialların əksəriyyətini sadə, rəvan xalq dilində Zərdabinin özü qələmə almışdı. Torpağın məhsuldarlığının artırılması, kübrə növləri, məhsuldarlığın təyini üsulları, heyvan saxlanması, yeni əkinçilik alətləri əsas mövzular idi. Kənd təsərrüfatına həsr etdiyi məqalələrinin birində Zərdabi Azərbaycanda kətan kimi məlum olan ənənəvi ağac kotanların çoxlu işçi qüvvəsi tələb etməsi xüsusiyyətlərini pisləyir, onun təkmilləşdirilmiş alətlərlə əvəz edilməsinin vacibliyini qeyd edirdi: "Xülasə, dünyada kotan çoxdur, amma bizimkindən yamanı heç olmaz. Onun hər bir hissəsi yaman olduğuna 8 cüt öküz ilə işlədirik və onunla belə yeri narın edib çevirə bilməyirik. Ona bianən bizim tavanası olan əkinçilər yaxşı elədilər ki, Moskva karxanalarından əla kotanlar gətirib işlədəydilər". Müəllif məqalədə məlumat verirdi ki, artıq dünyada kotanla yer şumlanmır: "İndi elm sahibləri səy edirlər ki, kotanı su buğu ilə işləyən maşınla işlətsinlər və belə maşınlar qayıırıblar ki, bir tağar yeri bir saatda şumx edir".

Həsən bəy ilə yanaşı, Nəcəf bəy Vəzirov, Ə.Gorani kimi elmi, müasir dövrün tələblərini bilən qələm əhli Rusiyanın, Avropanın kənd təsərrüfatına aid yeniliklərini oxuculara çatdırırdılar.

"Əkinçi"lər. Böyük Azərbaycan mütəfəkkiri, filosofu, ilk milli dramaturgiyamızın əsasını qoyan **Mirzə Fətəli Axundov** "Əkinçi"nin nəşrini ilk

alqışlayan, ona xeyir-dua verib, məsləhətini bildirənlərdəndir. Bu mətbu orqanın çapı, nəşri, yayılması ilə bağlı Axundovla Zərdabi arasında məktublaşmalar olmuşdur. Axundov 1875-ci ilin aprel ayının 21-də Zərdabiyə göndərdiyi məktubunda deyirdi: "Göndərdiyiniz elanlardan şeyxülislama və müftiyə-hərəsinə 2 nüsxə verdim. Onların hər ikisindən mənə yazdığınız məktubda ifadə etdiyiniz xahişinizi yerinə yetirməyi rica etdim... Mənə göndərilən elanlara gəlincə, onlardan on dənəsini mənim xahişimə əsasən buradakı İran konsulu cənabları qəbul etdilər. Beləliklə, siz on nəfər abunəçinin pulunu orada alacağasınız. Mən nəzərdə tutmuşam ki, savadlı tanışlarıma təsadüf etdikdə, bu elanlardan onlara təqdim edərək, sizin qəzetinizə abunəçi olmalarını xahiş edirəm".

"Əkinçi"nin inkişafına öz töhvəsini verməyə çalışan və bu yöndə səy göstərən Axundov məktubunda nəşrin qarşısında bir neçə mühüm peşə qaydalarına əməl olunmasının vacibliyini irəli sürürdü.

Axundovun fikrincə, geniş oxucu auditoriyası üçün nəzərdə tutulan mətbu orqanın şriftləri gözəl, dili rəvan, üslub və orfoqrafiyası düzgün olmalıdır. "Əkinçi"nin kiçik bir elanında çoxlu orfoqrafiya səhvləri görüb yazmışdı: "Qəzetimizin şriftindən mən fəvqəladə razıyam. Ancaq sizin azərbaycanca məktubları hazırlayan mühərrirdən çox narazıyam. O, Azərbaycan dilini bilmir. Buna görə də kiçik bir elanda bir çox bağışlanılmaz səhvlərə yol vermişdir. Həmin bu mühərriri ərəb qrammatikasını bilən, fars və türk dillərinə bələd olan başqa bir savadlı adamla əvəz etmək lazımdır".

Qəzetin proqramının ona göndərilməsini xahiş edən Axundov "Əkin"çi ilə əməkdaşlığa razı olduğunu bildirirdi.

"Əkinçi"nin ilk sayından sonra Axundovla Zərdabinin yaradıcılıq əlaqələri daha da genişlənir. O, qəzetdə əksini tapan dövrün mühüm ictimai-siyasi prosesləri ilə bağlı materiallara reaksiya verir, habelə "Vəkili-milləti-naməlum" imzası ilə məktublar yazırdı. Aşura mərasimlərində baş yarıb, insanın özünə xəsarət yetirməsinin islama zidd olduğunu bildirən və bu mövzuda polemika açan "Əkinçi" də M.F.Axundov mütərəqqi cəbhədə dayanmış, cəhalətpərəstləri kəskin tənqid etmişdir.

Seyid Əzim Şirvaninin yaradıcılığında "Əkinçi"nin müstəsna rolu var. Bu mətbu orqanın səhifələrində şairin 10-dan çox şeiri işıq üzü görmüşdü. Azərbaycan xalqının həyatında "Əkinçi"nin böyük rolu olduğunu şeirlərində vurğulayan Şirvaninin nəzərində qəzetin xeyli üstünlükləri vardı. Dünyanın müxtəlif yerlərindən informasiyaları toplayıb oxucuya çatdırması, maarifçilik işi aparması, elm toxumu səpməsi, ana dilinin saflaşması uğrunda aparılan mübarizə Şirvani tərəfindən mətbuatın üstünlüyü hesab edilirdi. Qəzet onun əlində maarifçilik ideyalarının yayıldığı xitabət kürsüsünə çevrilmişdi. "Əkinçi"nin imkanlarından yararlanmaq üçün oxuculara üz tutan Şirvani yazırdı:

Neçə müddətdir ki, Həsən bəyi zar,
Hüsni-tədbir ilə o fəxri-kibar,
Öz qədimi misalımızda haman,
Qəzetə çapını edib ünvan.
İzn hasil qılıbdır dövlətdən,
Biz gərək dəm vuraq səadətdən
Özünə gərçi yoxdur faidəsi,
Leyk var, xəlqə feyzi-zaidəsi.

"Əkinçi"nin nəşri ilə bağlı göndərdiyi təbrik məktubunda Seyid Əzim bu mətbu orqanı və Zərdabinin "əhli-islamı", "xaki-məzəllətdən" qaldırdığı, xalqı öz ana dilində günün aktual problemləri ilə tanış etdiyini alqışlayırdı. O, "Əkinçi"nin gəlişini ruh təzələyən səhərə bənzədir. Səhər mehi insanda xoş duyğular oyatdığı kimi "Əkinçi" də müsəlman aləmini qəflət yuxusundan oyadır. Qəzetin müsəlman aləminə gətirdiyi bu yeniliyi duyan şair "Əkinçi"nin davamlı nəşrini arzulayırdı.

"Əkinçi"yə həsr etdiyi şeir nümunələrindən aydın görünür ki, Şirvani dövrünün bir çox ziyahları kimi mətbuatın imkanlarını çox gözəl dəyərləndirir, xalqın tərəqqisi və inkişafında mühüm vasitə olduğunu duyurdu. O, "Qəzet nədir" şeirində "Əkinçi"nin məramı, məqsəd və vəzifələrini nəzmlə oxuculara çatdırırdı.

Həsən bəyin özünün təbircə desək, Şirvani "Əkinçi"nin səsinə səs verərək maarifi təbliğ etməklə kifayətlənmir, yeni tipli məktəblərin açılmasını alqışlayırdı. Aqilin cahildən yüksək tutulmasını maarifçiliyin əsas prinsipi hesab edən Şirvani öz oğlunu Şamaxıda açılan yeni tipli məktəbə qoymuşdu.

Oğluna nəsihət məzmununda yazdığı şeiri "Əkinçi"yə göndərən Şirvaninin bu əsəri redaksiya qeydi ilə çap olunmuşdu. Redaksiya qeydində deyilirdi: "Şamaxıda bir camaat uçqolası bina olub ruhani okrujioy məclisinin nəzarətində Şamaxı sakini Seyid Əzim Məliküşşüərə öz oğlu Mir Cəfər namı haman uçqolaya elm təhsil etmək üçün qoymadan xalqın məzəmmətin görüb öz oğluna nəzm ilə nəsihət verdiyinin bəyanıdır".

Azərbaycan ədəbiyyatına mahir dramaturq kimi daxil olan **Nəcəf bəy Vəzirov** hələ tələbəlik illərindən "Əkinçi"nin səsinə səs vermiş, onun yaradıcı heyətinə qatılmış, publisist məqalələri ilə çıxış etmişdir.

"Əkinçi"nin ilk sayı işıq üzü görəndə N.Vəzirov Moskvada Petrovski-Razumovsk Kənd Təsərrüfatı Akademiyasında təhsil alırdı. Bakıda real gimnaziyada oxuyan vaxt Zərdabi onun müəllimi olmuşdu. Müəlliminin ana dilində qəzet nəşr etməsini Moskvada eşidən Vəzirov "Əkinçi"də yaxından iştirak etməyi qarşısına əsas məqsəd qoymuşdu. 1875-ci il avqust ayının 28-də Zərdabinin ünvanına göndərdiyi məktubunda N.Vəzirov yazırdı: "Əvvəlinci iki nömrəni aldım. "Əkinçi" mənim ana dili müəllimimdir. Tərcümə üçün orijinal bir şey

tapmıram. Özümünkünü yazıram. Davamı da olacaq. Qəzetin proqramını göndərin ki, nədən yazacağımı bilim". Məktubla bərabər Zərdəbiyə Şuşanın həyatından, mövhumatın və islam dəyərlərindən uzaq fanatizmin burada geniş yayılmasından bəhs edən "Ağıcı" adlı felyeton göndərən Vəzirovun bu yazısı "Əkinçi"də çap olunmadı. Bu onu ruhdan salmamış, öz yazıları üzərində çalışmış, "Əkinçi" ilə daim əlaqə saxlamışdı.

Xalqın tərəqqisinə mane olan adət-ənənələri, mövhumatçılığı ciddi tənqid edən Vəzirov "Bənd məxsusi" məqaləsində yazırdı: "Hərdən tənha oturub fikir edirəm, xudavəndə, bizim axırımız necə olacaq? Əqlimiz ata-baba əqli, getdiyimiz ata-baba yolu, heç bir dəyişiklik yoxdur. Ata-babamız xoruz və qoç döyüşdürüb, it boğuşdurub, qurşaq tutdurub, dərviş nəqlinə qulaq asıb, qızıl quş saxlayıb, günlərin keçirdib, biz də ki, bu yolu gedirik, tələf olacağıq".

Dövrünün maarifçilər nəslinin nümayəndəsi olan N.Vəzirov təhsil sistemində islahatlara ciddi ehtiyac olduğunu düşünür, tərəqqini mədəniyyətin inkişafında görürdü. O, xalqın düşüncələrinə pərçimlənən köhnə lazımsız adətlərin islahının tərəfdarı idi: "İnsan bir şeyə adət edəndə onun yamanlığını bilməz. Məsələn, burunotu çəkmək bir yaman adətdir. Amma onu çəkən üçün ondan xoş şey olmaz, habelə bizim məktəbxanalarımızdan yaman məktəbxana dünyada tapılmaz, amma ona elə adət etmişik ki, guya ondan əla məktəbxana dünyada olmaz".

Məktəblərdə tədris olunan dərs kitablarının keyfiyyətsizliyindən, dövrün tələblərinə cavab vermədiyindən gileylənən Vəzirov dünyəvi elmlərin tədrisini vacib hesab edirdi. O, məqalələrinin birində yazırdı: "Elmi coğrafiya kitabını oxusaq, həm yazıb oxumağı öyrənərik, həm dünyəvi üzündə olan vilayətlərdən xəbərdar olarıq".

"Əkinçi"də dərc etdiyi məqalələrdə N.Vəzirov ədəbiyyat və sənət məsələlərinə də toxunmuş, gerçəkliyi özündə ehtiva edən nümunələrin yerini həcvlərin, mədhiyələrin tutmasına mənfi münasibət bildirmişdi. 1876-cı il noyabr ayının 27-də Moskvadan göndərdiyi bir məktubunda N.Vəzirov yazırdı: "Bu günlərdə Qarabağdan mənə iki dəftər göndəriblər. Birisi cənab Mirzə Əli Əsgərin qəzəliyyatı və həcvidir ki, gəncəli cənab Mirzə Mehdiyə 22 vərəq üstə tamam olub. Mirzə Əli Əsgərin inşası dəxi ziyadədir. Xudaya, bu cənabların ağzından nə qədər nəlayiq sözlər çıxıb". Özünün ilk bədii əsərlərini qələmə almış Vəzirov təhqirlə dolu həcvləri, mədhiyələri qəbul etmir, dövrün tələbinə uyğun olaraq ədiblərin yeni forma və məzmun axtarışlarını vacib bilirdi. Ənənəvi Şərq şeir üslubundan əl çəkməyən şairələrə üz tutan müəllif yazırdı: "... Siz çəkən zəhmət nəhaq zəhmətdir. Ondan nə bizə, nə bizim övladımıza bir nəf yoxdur. Belə zəhməti öz millətimizin yolunda çəkin ki, malı yoxdur, elmi yoxdur, elm tapmaq ona müşkəldür".

Vəzirov dövrün dəyişdiyini, dünyanın tərəqqi yolunda olduğunu görür və məhz buna görə də şairləri bu tələblərə cavab verən əsərlər yazmağa səsləyirdi.

Bakı gimnaziyasında Həsən bəy Zərdabinin şagirdi olmuş, sonra isə təhsilini Moskvada Petrovski-Razumovsk Kənd Təsərrüfat Akademiyasında davam etdirmiş **Əsgər ağa Gorani** də "Əkinçi"lər məktəbinin fəal nümayəndələrindəndir. Əsgər ağa Gorani şəcərə etibarilə Qarabağ xanları nəslindəndir.

Moskvada təhsil alarkən Nəcəf bəy Vəzirov kimi o da "Əkinçi"nin nəşrini eşitmiş, anadilli mətbu orqanın varlığından sevinmişdi. "Əkinçi" ilə daim əməkdaşlıq edən Əsgər ağa Gorani Zərdabi ilə sıx əlaqə saxlamışdı. Onun "Əkinçi"də 40-dək yazısı dərc olunmuşdu.

Təzə xəbərlər yazmağa meyl edən Gorani cəmiyyətdə baş verən hadisələri öz düşüncələrinin süzgəcindən keçirərək "Əkinçi"də çap etdirirdi. "Elm xəbərləri" şöbəsində Ə.Goraninin qəbirstanlığa yaxın yerdə su quyularının qazılmasının zərərindən, mal-qaranın yeni saxlama üsullarından, Şərq xalqlarının elmsizlik ucbatından cahilliyə meyil etməyindən, telefon və stenoqrafiyanın ixtirasından, tarix elminin inkişafı məsələlərindən bəhs edən onlarca məqaləsi nəşr olunmuşdu.

"Məktubat" şöbəsində dərc etdiyi yazıların birində Gorani Bakı -Tiflis dəmir yolunun çəkilməsi ilə bağlı aparılan işlərdən, dövlətin verdiyi qərarlardan, dəmir yolunun keçəcəyi yerlərdən məlumat verir. Digər məqaləsi isə Peterburq Kənd Təsərrüfatı Muzeyi barəsindədir.

"Əkinçi"nin 1876-cı ildə çıxan ilk sayında Gorani Peterburq padşahlıq kitabxanasından bəhs edən məqaləsi çap olunmuşdu. Müəllif göstərir ki, bu kitabxanada 900 min basma, 30 min yazma kitab və 75 min kitab surəti saxlanılır. Qiymətli nüsxələr şüşə altındadır. Kitabxananın iş qaydasına toxunan Gorani yazır: "Hər yekşənbə günü kitabxanayı hər bir kəs gəzib tamaşa edə bilər..."

Gorani rusca nəşr olunan mətbu orqanlardakı maraqlı xəbərləri tərcümə edib "Əkinçi"yə göndərirdi. Onun bəzi məqalələri üzərində Zərdabi çalışır, redaktə edir, bəzən isə yazının mahiyyətini saxlayaraq yenidən işləyirdi. Zərdabi bu yolla müəllifləri sadə, rəvan ana dilində yazmağa öyrədirdi.

Moskvada təhsilini bitirdikdən sonra Ə.Gorani bir müddət Tiflisdə, Kutaisidə çalışmış, 1905-ci ildən sonra isə Gəncədə ədliyyə, məhkəmə və digər dövlət qurumlarında işləmişdi. O, 1910-cu ildə vəfat etmişdi. Onun vəfatı ilə bağlı qəzetlərdə dərc olunan nekroloqda deyilirdi: "Əsgər ağa özü qayət batəcrübə, mətin və ziyalı bir şəxs olduğundan hamını ona ehtiram etməyə məcbur edirdi".

Digər nekroloqda isə bu sözlər yazılmışdı: "İllərcə bəslədiyimiz maarif tacımızın bir cəvahiri, bir dürrü düşdü, itdi". Əhsənül-Qəvaid ləqəbi ilə yazılar yazan Hacı Məmmədsadiq "Əkinçi"nin yaradıcılıq işində Zərdabiyə yaxından kömək edirdi. Onun "Məktubat" şöbəsində dərc olunan məqalələri dini təhsildə olan problemlər, mövhumatçılığın tənqidi, feodal-patriarxal münasibətlərin mədəni

tərəqqiyə mane olması, ədəbiyyat məsələləri ilə bağlı idi. Eyni zamanda o, müasir təhsilin vacibliyindən və bəzən isə kənd təsərrüfatından bəhs edən məqalələr yazırdı. Əhsənül-Qəvaid məhsuldar jurnalistlərdən idi. Belə ki, "Əkinçi"nin 18 sayında 21 məqalə dərc etmişdi.

Müəllifin məqalələrindən hiss olunur ki, o, öz dövrünün savadlı ziyahlarından biridir, fars və ərəb dilini mükəmməl bilir.

Onun ədəbiyyat haqqındakı yazıları kifayət qədər maraqlıdır. Dini mahiyyətli, mədhiyyə xarakterli, ictimai məzmunundan uzaq olan ədəbiyyat nümunələrini kəskin tənqid edən Əhsənül-Qəvaid yazırdı: "Kəmal ibarətdir o elmi əməldən ki, onun millət, dövlət üçün bir faydası ola. Hər elmin faydasına qədər mərtəbeyi-kəmal mülhizə olunur, xah qövlü, xah feli və söz kamalın kimidir. Kəlmeyi, danış və hikmət daneyi-cəvahirdən məğrur və qiymətlidir".

Müəllif qəsidə və həcv yazanları, gözəli və meyi vəsf etməyi şairlik hesab edənləri kəskin tənqid edir, onların xalqa xeyir əvəzinə zərər verdiklərini yazırdı. Belələrinə üz tutur və deyirdi ki, bu "yaradıcılıqdan" əl çəkib "əhli-elm və kəmal hesab olmalarını", yaxud "pinəduzluq öyrənib bir qardaşın başmağını "yamamağı" məsləhət görürdü.

"Əkinçilər" məktəbinin banilərindən olan **Ələkbər Heydəri** qəzetin nəşri dövründə Mahaç-Qalada yaşayırdı. O, 1879-cu ildə Bakıya köçərək səfərxanada qulluq etmişdi. Heydərinin qəzetdə dərc olunan kəskin yazısı təhsil müəssisələrində dini elmlərlə yanaşı, dünyəvi elmlərin tədrisi ilə bağlıdır ki, bu da kifayət qədər ciddi polemika doğurdu. Bu məqalə "Əkinçi"nin 10-cu sayında işıq üzü görmüşdü. Qəzetin 11-ci sayında Əhsənül-Qəvaid müəllifin fikri ilə həmrəy olduğunu bildirmiş, dini təhsillə yanaşı, dünyəvi elmlərin tədrisini vacib hesab etmişdi. Qəzetin 12-ci sayında Zaqafqaziyanın şeyxülislamı Axund Əhməd Hüseynzadə polemikaya qatılmış, öz düşüncələrini bildirmişdi. Ümumən Heydərlinin bu məqaləsinə cavab olaraq "Əkinçi"də 15-dək yazı nəşr olunmuşdu.

Haqlarında müəyyən qədər məlumatlar verilən bu müəlliflərlə yanaşı, "Əkinçi"də bir neçə qələm əhli də öz yazılarını çap etmişdilər. **Məmmədtağı Əlizadə Şirvani, Əlimədəd Abdullahzadə, Məmmun Əlqədari, Ələkbər Elmizadə** də "Əkinçi"nin niilli özünüdərk və maarifçilik xəttini qəbul etmiş, öz məqalələrini bu istiqamətdə hazırlayaraq oxuculara çatdırmışlar.

Azərbaycanın ilk jurnalistlərindən olan, 1875-ci ildə "Tiflisski vestnik" qəzetində çalışan İsa Sultan Şahtaxtlı da "Əkinçi" ilə daim əlaqə saxlamış, Həsən bəy Zərdabi ilə məktublaşmışdı.

1853-cü ildə Naxçıvanda zadəgan ailəsində dünyaya gələn İ.S. Şahtaxtlı ilk təhsilini Tiflisdə almış, sonra isə təhsilini iki ali məktəbdə - Peterburq Əkinçilik İnstitutunda və Peterburq Texnologiya İnstitutunda davam etdirmişdi.

1875-ci ildə Tiflisə qayıdan İ.S.Şahtaxlı "Tiflislikiy vestnik" qəzetində jurnalist kimi çalışmışdı. "Əkinçi"nin fəaliyyətə başlaması İsa Sultanı son dərəcədə sevindirirdi. Mütərəqqi dünyagörüşünə sahib olan 23 yaşlı jurnalistin "Əkinçi"nin redaktoruna yazdığı 9 may 1876-cı il tarixli məktubu onun H.Zərdabi ilə əqidə və məsləkcə yaxın olduğunu təsdiqləyir.

İsa Sultan nəinki onun qəlbi üçün əziz olan "Əkinçi"nin müvəffəqiyyətindən sevinir, həmçinin "Tiflislikiy vestnik" qəzetinin oxucularını ilk Azərbaycan qəzetində dərc olunan məqalə və xəbərlərlə tanış edirdi. "Tiflislikiy vestnik" in təkcə 1876-cı il 18 noyabr tarixli 260-cı nömrəsində onun "Əkinçi"dən üç xəbəri dərc olunub.

"Əkinçi"nin bağlanması. 1877-ci ilin 20-ci sayında çıxan "Əkinçi"nin ilk səhifəsində belə bir elan vardı: "Biz xəstə olduğumuza görə ilin axırını nömrələri öz vaxtında çıxmıyacaq və onların haçan çıxması məlum deyil". Məhz bu elanın çap olunduğu saydan sonra "Əkinçi" qapadıldı. Burada azərbaycanlı əhaliyə düşmən münasibəti ilə seçilən yeni Bakı qubernatoru Ruzinin də rolu vardı.

Qəzetin 1875-ci ildə 12, 1876-cı ildə 24, 1877-ci ildə isə 20 sayı işıq üzü görmüşdü ki, bu da cəmi 56 say edir.

"Əkinçi"ni bağlatmaqla kifayətlənməyənlər H.Zərdabinin mətbu və ictimai fəaliyyətini dayandırmaq üçün onu Bakı gimnaziyasından Yekaterinodar gimnaziyasına dəyişdirmək haqqında əmr verdilər. Bu qərar əslində Zərdabinin Azərbaycandan sürgün edilməsi idi. Taleyini öz xalqı ilə bağlayan Həsən bəy müəllimlikdən istefa verdi. Onun istefa verməsi gimnaziyanın müəllimlərinə, xüsusən şagirdlərinə ağır təsir etdi. Çünki azərbaycanlılardan ilk gimnaziya müəllimi olan Zərdabi böyük nüfuz və hörmətə sahib idi. Müəllimlikdən istefa verdikdən sonra Zərdabini Bakıda heç bir yerdə işə götürmədilər. O, Bakıdan köçüb 16 il doğma kəndi Zərdabda yaşadı. Bu illərdə Həsən bəy həyat yoldaşı Hənifə xanım ilə birlikdə böyük çətinliklərlə üzləşdi, yenə də maarifçilik missiyasını davam etdirdi. Burada bir məktəb açıb kənd uşaqlarına təhsil verdi. Azərbaycanın mərkəzindən uzaqda, kənddə yaşamasına baxmayaraq, Zərdabi publisist fəaliyyətini davam etdirir, yalnız Bakı, Tiflis mətbuatında deyil, Peterburq və Moskva qəzetlərində də məqalələrlə çıxış edirdi. 1896-cı ildə Zərdabi təkrar Bakıya qayıdıb öz əvvəlki ictimai-mətbu həyatını bərpa etdi. Rus və Azərbaycan dillərində çıxan qəzetlərə məqalələr yazaraq fəal əməkdaşlığa başladı. O, "Həyat", "Kaspi" qəzetlərində müntəzəm yazılarla çıxış edirdi.

Zərdabi möhkəm iradəyə, qaynar və tükənməz enerjiyə sahib milli ziyalı idi. O, ömrünün sonunadək xalqın savadlanmasına, onların hüquqlarının qorunmasına və Azərbaycan mətbuatının, jurnalistikasının inkişafına xidmət etdi. Səhhətinin son dərəcə pozulmasına, çox çətinliklərlə hərəkət etməsinə baxmayaraq, Həsən bəy vəfatından bir gün əvvəl "Kaspi" qəzetinə gedib orada işləmişdi.

1907-ci ildə H.Zərdabinin dəfn mərasimində natiqlərdən biri belə deyib: "Həsən bəy Bakıya ac gəldi, ac da getdi". Bu sözlərdə böyük həqiqət yükü var. Həsən bəy ömrü boyu özü üçün yaşamadı, şəxsi mənfəətlərini güdmədi, xalqın səadətini hər şeydən üstün tutdu. Həsən bəy Zərdabi Azərbaycan tarixində nadir şəxsiyyətlərdəndir. O, öz xalqının inkişafı yolunda yorulmadan çalışdı, özündən sonra təmiz, yüksək ehtirama layiq ad qoyub getdi.

"Ziya" (Ziyayi-Qafqaziyyə) qəzeti

Azərbaycanın ilk milli mətbuat orqanı olan "Əkinçi" bağlandıqdan sonra anadilli qəzetlərin çapı gündəmə gəldi və bu yöndə ilk cəhdi Bakı gimnaziyasının şəriət müəllimi Mirzə Məhəmməd bəy etdi. Mirzə Məhəmməd bəyin "Cam hacannüma və ayişeyi bədənnüma" adlı qəzet nəşr etmək istəyi baş tutmadı. Milli mətbuatdakı boşluğu "Əkinçi"nin bağlanmasıdan iki il sonra Səid Ünsizadə "Ziya" qəzeti ilə aradan qaldırdı. XIX əsrin sonu Azərbaycan milli mətbuatı tarixinə Həsən bəy Zərdabinin "Əkinçi"sindən sonra "Ziya" qəzeti öz möhürünü vurdu.

Azərbaycanda mətbuatın formalaşmasında, mətbəəçilik işinin dövrün tələblərinə uyğun qurulmasında böyük xidmətlər göstərmiş və nəşr etdikləri mətbuat nümunələri ilə jurnalistikamıza xidmət etmiş Ünsizadə qardaşlarının həyat və fəaliyyətləri, şəxsiyyətləri maraq doğurur. Qeyd etmək yerinə düşər ki, mətbuat fədailəri olan bu qardaşların görmüş olduqları geniş ölçülü fəaliyyət hələ kifayət qədər tədqiq olunmamışdır. Bu qardaşların atalarının adı Şamaxı hakimi Cəfərqulu xanın şeyrlərinin birində çəkilir, alim bir şəxs kimi təqdim olunur. Əldə olunan materiallardan bəlli olur ki, Əbdürrəhman əfəndi "Ünsi" təxəllüsü ilə şeyrlər yazmış, yaşadığı Şamaxı və ətraf bölgələrdə tanınmışdır. Əbdürrəhman əfəndinin ölümündən sonra oğlanları Ünsizadə soyadını götürmüşlər. Ailənin böyük övladı Hacı Səid XIX əsrin təxminən 30-cu illərində Şamaxıda anadan olub, ilk təhsilini atasından almışdır. Şamaxı mədrəsəsini bitirdikdən sonra təhsilini mükəmməlləşdirmək üçün dövrün islam mədəniyyətinin beşiyi hesab olunan Bağdada getmiş, islamı mükəmməl öyrənmişdir. Təhsilini bitirdikdən sonra Şamaxıya qayıtmış, burada məktəb açaraq, ədəbi yaradıcılıqla məşğul olmuş, "Beytül-Səfa" şeir məclisində iştirak etmişdir.

Ağarəfi Zeynalzadənin "Azərbaycan mətbuatı və çar senzurası (1850-1905)" adlı monoqrafiyasında Ünsizadə qardaşlarının fəaliyyəti barəsində maraqlı faktlar var. Ortaya çıxarılan sənədlərdən bəlli olur ki, "Ziya" qəzetinin yaradıcısı Səid Ünsizadə 1866-cı ildə Şamaxı Şəriət məclisinə üzv seçilmişdir. Üç il sonra isə Səid əfəndi Bakı quberniyası ruhani məclisinin üzvü kimi dini fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. Xalqın maariflənməsinə daim maraq göstərən Səid əfəndi 1875-ci ildə

Şamaxıya qayıdır və ruhani idarəsinin sərəncamında olan bir məktəb açır. Məktəbdə dini elmlərlə yanaşı, Azərbaycan türkcəsi, rus, ərəb və fars dilləri, həmçinin hesab fənni tədris olunurdu. 1876-1877-ci illərdə bu məktəbdə 100 nəfərdən çox şagirdin təhsil alması barədə məlumatlar da var.

Qafqaz canişinliyi baş idarəsinin təqdimatı ilə 1877-ci ildə Səid Ünsizadə Zaqafqaziya Ruhani İdarəsinə ezam olunur. İki aya yaxın orada çalışır. Səid Ünsizadə bu ildən etibarən Tiflisə köçüb, 1884-cü ilədək orada yaşamış və ruhani idarəsində çalışmışdır. Tiflisin ədəbi-mədəni mühiti onun arzusunda olduğu qəzet nəşri və mətbəə yaratmaq kimi dövrün ən mütərəqqi ideyasını həyata keçirməyə imkan yaradır. "Ziyayi-Qafqaziyyə" qəzetinin 1881-ci ildə nəşr olunan 16-cı sayında bu istək lakonik şəkildə təsvir edilib: "Neçə vaxt idi ki, mətbəə və mətbuat işini əmələ gətirmək arzusunda idik ki, mətbəəmiz Bərgünə şəhərdə olsun ki, orada cümlə əsbab mühəyya olsun. Aşkardır ki, Qafqazda Tiflisdən başqa bu mətalibin pinerəftinə şayistə yer yoxdur".

Mətbuat yaratmaq istəyini reallaşdırmaq üçün Səid əfəndi 1878-ci il dekabr ayının 4-də qəzetin nəşrinə icazə almaq üçün Qafqaz Sensura Komitəsinə ərizə ilə müraciət edir. O, öz müraciətində yazırdı ki, şərqililər də qərblilər qədər işığa və həqiqətə can atırlar, onları bir-birlərinə düşmən edən cəhəldir. Səid əfəndi "Ziya" qəzetinin məram və məqsədini açıqlayır və bildirirdi ki, nəşr öz qarşısına ölkənin daxilində, xarici ölkələrdə baş verən yenilikləri oxuculara çatdırmaqla onların inkişafına kömək etmək istəyir. Səid əfəndi tərəfindən təqdim olunan sənədləri təftiş edən Sensura Komitəsi Qafqaz Canişinliyinin baş idarəsinə belə bir məzmununda təqdimat göndərmişdi: "Sensura Komitəsi mətbuat haqqında qanuna əsasən Hacı Səid əfəndi Ünsüzadənin ərizəsini, habelə "Ziya" qəzetinin məramnaməsini nəzərdən keçirib, belə qərara gəlir ki, onun xahişi sensura əsasnaməsində tələb olunan bütün şərtlərə uyğundur. Bu səbəbdən qəzetin tatar (Azərbaycan - red.) dilində nəşri xüsusi fayda verə bilər. Məhz buna görədir ki, Hacı Səid Ünsüzadənin arzusunun yerinə yetirilməsini Siz zati-alilərindən xahiş edir". Beləliklə, qəzetin 1879-cu il yanvar ayının 1-dən etibarən nəşrinə icazə verildi. Sensura Komitəsi "Ziya"-nın nəşrinə icazə verərkən qəzetin siyasətinin Qafqazdakı müsəlmanlar arasında geniş təbliğ olunmasına, yerli hakimiyyət orqanlarına, çenovniklərə dəstək olacağına bel bağlayır, ümid edirdi. Təbii ki, qərarın qəbulunda Səid Ünsüzadənin ruhani zümrəsinə mənsubluğu, keçib-gəldiyi yol və fəaliyyəti, çar siyasətinə zidd mövqe tutmaması nəzərə alınmışdır. Nəşrinin ilk vaxtlarında "Ziya"-ya yaxşı münasibət göstərilməsinin başlıca səbəbləri də bu idi.

"Ziya"-nın nəşrinə icazə alındıqdan sonra Səid Ünsizadə çap və yaradıcılıq prosesinin normal şəkildə aparılması üçün hazırlıqlara başlamış, kiçik qardaşı Cəlalı, övladları Əbdürrəhman və Ağanı, bacısı uşaqlarını bu işə cəlb etmişdi.

1879-cu il yanvar ayının 14-də "Ziya"nın ilk nömrəsi işıq üzü gördü. Qəzet həftədə bir dəfə, daşbasma üsulu ilə nəşr edildi. 7 şöbədən ibarət olan "Ziya"da aşağıdakı şöbələr fəaliyyət göstərirdi:

*Dövlət sərəncamları,
Beynəlxalq agentliklərin elanları,
Xarici xəbərlər,
Daxili xəbərlər,
Yerli xəbərlər,
Məlumat göstəricisi və elanlar,
Felyetonlar.*

Səid Ünsizadə "Ziya"nın nəşri üçün xüsusi mətbə almışdır. Naşir bu münasibətlə yazırdı: "Necə bir lazımlı əhvalatlara nəzərən basmaxana büsatın Tiflisdə açmağa qərar verdik. Və basmaxana əsbabının cümləsini mühəyyə söylədik. Və ruz-bə-ruz təliminə səy edəcəyik. Nəbənə baqaiddə kitablar dəxi çıxaracayıq". Azərbaycan mətbuatı tarixində ilk şəxsi mətbəə olan "Ziya" Tiflisdə Zailov soyadlı şəxsin mülkündə yerləşirdi. Mətbəə bir qədər sonra, 1879-cu ilin iyun ayının 21-dən Voronsov küçəsindəki 35 saylı evə - Ağa Ələsgər Məşədi İsmayıl oğlunun evinə köçürüldü.

Bir müddət sonra Səid Ünsizadə mülk alır və mətbəəni daimi olaraq öz evinə köçürür. Azərbaycan dilini bilən mütəxəssislərin, mətbəə işçilərinin olmaması "Ziya"nın nəşrini çətinləşdirdi. Ortaya çıxan problemlərə baxmayaraq qəzet "Ziya" adı ilə 76 nömrə çıxdıqdan sonra "Ziyayi-Qafqaziyyə" başlığı ilə nəşrini 1880-ci ilin dekabrından davam etdirir. "Ziya"nın başlığının dəyişdirilməsi yeni və fərqli mənə güdməmiş, yalnız texniki məqsəd daşımışdır. Səid Ünsizadə bu məsələyə aydınlıq gətirərək "Ziyayi-Qafqaziyyə"nin birinci nömrəsində yazmışdı: "Litoqrafiyamız üçün təzə gətirdiyimiz həkkak və nəqqaş ustalarımız "Ziya"dən ötrü nəqş və nigah eylədikləri "Ziyayi-Qafqaziyyə" sərlövhəsini rədd eləməyi rəva görmədiyimizdən, beş aydan bəri qiyami-ətələtlə məsdur qalan "Ziya" qəzetimizi məzkur sərlövhə altında nəşr etməyə meyl olundu". Səid Ünsizadə "beş aydan bəri qiyami ətalətlə məsdər qalan" dedikdə heç də "Ziya"nın senzura tərəfindən bağlanması işarə etmirdi. Bəhs edilən məsələ Səid əfəndinin 1880-ci ilin ortalarında yeni çap maşını alması ilə bağlı idi. Belə ki, yeni maşının alınması, quraşdırılması və işə salınması bir neçə ay çəkmişdi ki, Səid əfəndi "beş ay" dedikdə bunu nəzərdə tuturdu. Yeni mətbəənin quraşdırılması müddətində qəzetin nəşri redaktor tərəfindən müvəqqəti olaraq dayandırılmışdı.

Filologiya elmləri doktoru, professor Alxan Bayramoğlunun müddəasına görə, Səid Əfəndi ziyanın Qafqaza "Ziyayi-Qafqaziyyə"dən düşəcəyi fikri ilə qəzetin adında dəyişiklik etmişdir.

"Ziyayi-Qafqaziyyə" adı altında qəzetin cəmi 107 sayı işıq üzü gördü. Səid Ünsizadə Bakı əyalətinə qazı təyin edildiyi səbəbindən 1883-cü ilin yanvarın 22-də Tiflisi tərk edərək Şamaxıya qayıtdı. Naşir Şamaxıya köçdükdən sonra "Ziyayi-Qafqaziyyə" bir müddət Tiflisdə çap olundu. Bu işi onun oğlu Ağa əfəndinin həyata keçirilməsi barəsində də məlumatlar var. Həmçinin bu işdə Ağa əfəndiyə Ünsizadələrin yaxın qohumları İsmayıl bəy və Əbdürrəhim ağa köməklik göstərmişlər.

1883-cü ildə "Ziyayi-Qafqaziyyə" mətbəəsi və qəzet redaksiyası Şamaxıya köçürüldü, qəzetin Şamaxı dövrü başladı.

Qəzetin Şamaxıya köçürülməsi ilə bağlı Sensura Komitəsinin Səid Ünsizadəyə verdiyi şəhadətnaməsində yazılır: "Bu şəhadətnamə Qafqaz Sensura Komitəsindən Azərbaycan dilində həftəlik "Ziyayi-Qafqaziyyə" qəzetinin redaktor-naşiri, Zaqafqaziya əhli təsənni ruhani idarəsinin üzvü Hacı Səid əfəndi Ünsizadəyə ona görə verilir ki, yuxarıda adıçəkilən qəzetin Sensura Komitəsində əvvəlcə nəzərdən keçirməklə onun nəşrinin Tiflisdən Bakı Quberniyasının Şamaxı şəhərinə köçürülməsinə komitə tərəfdən etiraz yoxdur".

Şamaxıda qəzetin 11 nömrəsi çıxır və bununla da "Ziyayi-Qafqaziyyə" qəzeti bağlanır. Qafqaz Sensura Komitəsinin 1885-ci il hesabatında nəşri dayandırılmış qəzetlərdən bəhs edilərkən "Ziyayi-Qafqaziyyə"nin sonuncu nömrəsinin 1884-cü il iyun ayında çıxdığı yazılır. Qəzetin fəaliyyətinin dayandırılması səbəbi Bakı qubernatoruna göndərilən məktubda bəlli olur. Məktubda qeyd olunur ki, qəzetin çapı redaktor-naşirin maddi vəsaitinin olmaması səbəbindən dayandırılır. Səid Ünsizadənin özü də maddi vəziyyətinin ağırlığından dönə-dönə "Ziyayi-Qafqaziyyə"də bəhs etmişdi.

Qəzetin bağlanmasıdan bir neçə il keçdikdən sonra Səid Ünsizadə "Ziyayi-Qafqaziyyə"ni bərpa etməyə çalışmış, 1900-cü ildə bu istəklə Bakı qubernatoruna ərizə vermişdi. Lakin Bakı qubernatoru Səid əfəndinin xahişini rəsmi cavabla rədd edib.

Dini dünyagörüşünə malik olan və qəzetin ideya istiqamətində islamçılığı başlıca qayə kimi götürən Hacı Səid əfəndi dövrünün ziyalıları, tanınmış xadimləri tərəfindən birmənalı şəkildə müsbət mənada qəbul olunmurdu.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin ilk tədqiqatçılarından olan, maarifpərvər ziyalı, publisist Firudin bəy Köçərli 1906-cı ildə qələmə aldığı məqalələrin birində "Ziya" qəzetinin müəyyən bir istiqamətə malik olmadığını, yaradıcılıq yükünün daha çox dini motivin materiallar təşkil etdiyini yazırdı. Firudin bəy Köçərlinin təhlilinə görə, qəzetdə mürtəce mahiyyət daşıyan materiallar, mütərəqqi mahiyyət

daşıyan məqalələrdən çox idi. ("Zaqafqaziya" qəzeti. 1 yanvar 1906-cı il). Səid Əfəndi Ünsizadənin şəxsiyyəti, dünyagörüşü haqqında öz xatirələrində maraqlı fikirlər irəli sürən, milli publisistikamızın gözəl nümunələrini ortaya qoyan, istiqlalçı - yazar Ömər Faiq Nemanzadə isə fərqli yanaşma ortaya qoyur. Ömər Faiq Səid əfəndinin ruhani olmasına baxmayaraq, liberal dünyagörüşünə sahib olduğunu yazır. "Ziya" və "Ziyayi - Qafqaziyyə" qəzetlərində İsmi Sədrəddinbəyov, Möhsün Qübbən, Qumri Dərbəndi, Məşədi Məhəmməd Şirvani kimi dini motivli yazılar yazan müəlliflər ilə yanaşı, dövrün açıq fikirli ziyalılarının da məqalələrinin çap olunması Ömər Faiqın fikirlərinə haqq qazandırır. Belə ki, qəzetin əsas əməkdaşları sırasında Həsən bəy Zərdabi, Seyid Əzim Şirvani, Nəcəf bəy Vəzirov, Cəlal Ünsizadə, S.Vəlibəyov, Adolf Berje, A.O. Çernyayevski və M.Şaxtaxtının adları var. Dövrün mütərəqqi ziyalıları olan bu şəxslərin "Ziya" ("Ziyayi-Qafqaziyyə"nin) səhifələrində elmi, publisistik məqalələri çap olunur, onların düşüncələri oxuculara çatdırılırdı. Professor Fuad Qasımsadə də "Səid Ünsizadə köhnə ruhani təhsilli ziyalı kimi əsas yazıçı qüvvəsinin də ruhanilərdən təşkil olunduğu" fikrini qəbul etmir.

"Ziya" (Ziyayi-Qafqaziyyə) qəzetinin nəşri ictimaiyyətin diqqətini daim özünə cəlb etmiş, dərc olunan materiallar müzakirə və mübahisələrə səbəb olmuşdu. Qəzet yeni ərəb əlifbasının islahatı məsələsində Mircə Fətəli Axundovun fikirlərini tənqid edirdi. Qəzetin 1883-cü ildə çıxan saylarının birində dərc olunan məqalədə deyilirdi ki, bizim məqsədimiz bəziləri kimi əlifbamızda dəyişikliklər etmək deyildir. Əksinə, biz həmin insanlara söyləmək istəyirik ki, öz fikirlərindən daşınırlar. Müzakirələrə səbəb olan bu cür yazılar Tiflisdə nəşr olunan rusdilli mətbuat orqanlarının da diqqətini çəkmiş, mübahisə doğuracaq məqamlarla bağlı onların da reaksiyaları olmuşdur. Belə nümunələr kimi "Kavkaz" qəzetinin "Ziyayi-Qafqaziyyə"nin 1880-ci il 23 dekabr, 1881-ci il 5, 31 yanvar və 1 fevral tarixli sayı əsasında hazırladığı "XIX əsr Şamaxının görkəmli adamları" məqaləsini göstərmək olar. "Ziya" ("Ziyayi-Qafqaziyyə"dən) onun nəşri Səid Əfəndidən və həmçinin Şamaxının mədəni-ədəbi həyatından bəhs olunan yazı böyük mübahisəyə səbəb oldu. Bu məqalənin ardınca "Kavkaz" qəzetinin 1881-ci il 50-ci sayında erməni mühərriri və ədibi A.Əmirxanyansın və Matvey Vasilyeviç imzalı bir nəfərin məqalələri dərc olundu. M.Vasilyeviç "Ziyayi-Qafqaziyyə"nin baş məqalələrinin məzmunu olmadığını iddia edir, çoxsaylı qüsurlar və nöqsanlarını xatırladır, problemin kökündə Səid Ünsizadənin rus dilini, habelə öz ana dilini mükəmməl bilməməsi göstərilirdi. Əlbət ki, iradlar həqiqətdən uzaq idi və bu yalnız qısqaneçlikdən doğurdu.

Azərbaycanın sovetləşməsi dönməsində mətbuat və ədəbiyyat tariximizin araşdırıcıları ideoloji nöqteyi-nəzərdən yanaşaraq "Ziya" ("Ziyayi-Qafqaziyyə") qəzetlərinin ideya-siyasi istiqamətlərini obyektiv şəkildə təhlil etməyərək, bu

mətbu orqanı yalnız islam ideologiyasını və xurafatı təbliğ etdiyini iddia edirdilər. Hətta qəzetin ciddi senzuraya məruz qalmadığını "qara xidmətlə" bağlayırdılar. Son araşdırmalar nəticəsində əldə olunan faktlar bu deyilənlərin tam əksini ortaya qoyur. "Ziya" ("Ziyayi – Qafqaziyyə") qəzetinin çox ağır şəraitdə, ciddi sensor basqıları ilə nəşr olunduğu faktlarla aydınlaşır. Qafqaz Sensura Komitəsinin "Şərq və yerli dillər" üzrə baş senzoru V.Bezabrazov "Ziya"-nın yaradıcılıq mühitinə ciddi mənfi təsir göstərmiş, Azərbaycan dilində mətbuatın və nəşriyyat işinin "dövrü çatmadığını" iddia etmiş, Səid Ünsizadə kimi ziyalıların əməyini "izafi iş" adlandırmışdı.

"Ziya"-nın rəsmi senzoru Melik Meqrabov idi və qəzeti çapa o imzalayırdı. Lakin qəzet Qafqaz Sensura Komitəsinin başqa sensorları V.Bezabrazov, həmçinin "Kavkaz" qəzetinin rəsmi əməkdaşlarının da nəzarəti altında çətinliklə işıq üzünə görürdü. Sensorlar qəzet materiallarını nəşrə dək baxışdan keçirərək "ziyanlı" yazıları başqa məqalələrlə əvəz etməyi tələb etdikləri halda, yaranan bu boşluğu "Kavkaz"-ın əməkdaşları öz hazır məhsulları ilə doldururdular. Belə bir vəziyyətdə "Ziya" ("Ziyayi-Qafqaziyyə") çətinliklə nəşr olunurdu.

Hacı Səid Əfəndinin işi təkcə sensorlarla deyil, özünün də mənsub olduğu ruhani zümrəsinin təhdid və təzyiqlərini dəf etmək idi. 1879-cu ilin zilhiccə ayının 10-da Tiflisdə Qurban bayramı münasibətilə keçirilən mərasim barədə "Qurban bayramı" başlıqlı məqalə dərc edən "Ziya"-nın ruhanilərlə uzun bir çəkişməsi başlayır. Mərasimdə xütbə oxuyan Əhməd Əfəndi barəsində məqalədə əksini tapmış "pis, xoşagəlməz sələ malik olub, özünü "xoş avaz sayan" ifadəsi kəskin etiraz doğurur. Ən böyük təşvişə düşən, məqalə barəsində etiraz edən isə şübhəsiz ki, Əhməd əfəndi və onun baş üzvü olduğu müfti idarəsi idi. Özünü təhqir olunmuş hesab edən Əhməd əfəndi müfti Hüseyn Əfəndi Qayıbova şikayət etməklə kifayətlənməmiş, Qafqaz canişinliyinin ruhani idarələri üzrə nəzarətçisi knyaz Çordcadzeyə də ərizə verib, tədbir görülməsini xahiş etmişdi. Əhməd əfəndi "Qurban bayramı" məqaləsini rus dilinə çevirib şikayət ərizəsinə əlavə etmişdir. Təhqir olunduğunu iddia edən Əhməd əfəndi özünün sonrakı danoslarında qeyd etdiyi kimi ruhani idarələri üzrə nəzarətçi onun şikayətinə laqeyd yanaşmış, Səid Ünsizadə cəzasız buraxılmışdı.

Səid Əfəndi Ünsizadənin çar rejimi tərəfindən təhdid olunması barəsində türk dünyasının böyük şəxsiyyəti, Atatürkün yaxın silahdaşı olan Yusuf Akçuralı "Türkçülüyn tarixi" əsərində məlumatlar verib. Yusuf Akçuralı türkçülük hərəkatının müxtəlif mərhələləri ilə bağlı araşdırmasına "Ünsizadələr mətbuatı" başlığı adı altında məlumatlar daxil edib. Bu yazıdan bəlli olur ki, Y. Akçuralı Səid və Cəlal əfəndi Ünsizadələri yaxından tanıyıb, onların düşüncələrinə bələd olmuşdur. "Ziyayi-Qafqaziyyə"-nin iki nüsxəsi kitabxanada var" deyərək Ünsizadələrin yaratdıqları mətbu orqanlarının ideya istiqamətlərini müəyyən

etməyə çalışan Y.Akçuralı yazır: "Əlimdəki "Ziya" nüsxələrindən, bu qəzetin Qafqazda yaşayan türkləri dünyada baş verən hadisələrdən xəbərdar etmək istəyir, müsəlman və Osmanlı məmləkətlərinə aid xəbərləri öncəlik verərək yazdığı anlaşılır, fəqət dil, ədəbiyyat, tarix və qayəsində türk millətçiliyi ilə ilgiləndiyinə dair bu nüsxələrdə bir işarə yoxdur". Y.Akçuralının düşüncəsinə görə, "Ziya" (Ziyayi-Qafqaziyyə) qəzeti türkçülük ideyasının deyil, o dövr üçün aktual olan islam birliyinin daşıyıcısı olmuşdur: "Məncə Ünsizadələrin fəaliyyətinin türk millətçiliyi ilə əlaqəsi Qaspralı İsmayılın əsərlərinin çapı ilə bağlıdır". Bu fikirlərdən görünür ki, İsmayıl bəy Qaspralı öz əsərlərinin çapı üçün Səid əfəndi Ünsizadəyə üz tutmuş, onun mətbu imkanlarından yararlanmışdır.

Səid Ünsizadənin Tiflisdən sonra Şamaxıya döndüyü bəlli olsa da, onun sonrakı taleyi, fəaliyyəti ilə bağlı hələlik dürüst məlumatlar yoxdur. Bəzi müəlliflər "Ziyayi-Qafqaziyyə" qəzetinin başlanmasına Səid Ünsizadənin 1884-cü ilin sonlarında vəfatı ilə əlaqələndirirlər ki, bu da yanlış məlumatdır.

Yusuf Akçuralının "Türkçülüyn tarixi" əsərində Səid və Cəlal Ünsizadələrin "Ziyayi-Qafqaziyyə" qəzeti və "Kəşkül" dərgisi başladıqdan sonra Qafqazdan Osmanlı dövlətinə mühacirət etdikləri əksini tapır. Y.Akçuralı yazır: "Alimlərdən Hacı Səid əfəndi Məclisi-Kəbiri-Maarif və Məclisi tədqiqatə üzv təyin olunmuşdur. 1912-ci ildə öldü".

Səid Ünsizadənin "1900-1901-ci ildə pasportsuz, yəni qaçaq surəti ilə İstanbulla getməyə məcbur olması" barədə Ömər Faiq Nəmanzadə də öz xatirələrində məlumat verir.

“Kəşkül”

"Ünsizadələr mətbuatı"na aid olan "Kəşkül" jurnalı "Ziyayi-Qafqaziyyə"nin tənəzzül dövrü yaşadığı bir zamanda Tiflisdə çap olunmağa başladı. Ədəbi və siyasi jurnal olan "Kəşkül"ün redaktor-naşiri Səid əfəndi Ünsizadənin ortancıl qardaşı Cəlal (əslində Cəlaləddin - red.) idi.

"Kəşkül"ü təsis edən Cəlal özünün təhsili, təcrübəsi, müasir təfəkkür tərzinə malik olması və maarifçiliyə meyli ilə seçilirdi.

Cəlal qardaşı Səiddən sonra 1878-ci ildə Tiflisə köçmüş, pedoqoji fəaliyyətini davam etdirərək, azərbaycanlı oğlanlar üçün məktəb təsis etmişdi. Səid Ünsizadə "Ziya"nı nəşr etməyə başlayanda Cəlala da qəzetçiliyin sirlərini öyrətdi. Bu baxımdan Cəlal Ünsizadə sonralar müstəqil qəzet çıxarmaq fikrinə düşdü və 1882-ci il may ayının 1-də Qafqaz canişinliyi Baş İdarəsinə yazdığı məktubda "Kəşkül" adlı jurnal nəşr etmək istədiyini bildirdi.

C.Ünsizadəyə görə, mətbuat xalqın gözünü açır, oxumağa alışdırır, onun mədəni yüksəlişinə və tərəqqisinə təkan verir. Bu amal və məqsədə xidmət edən

C.Ünsizadənin mətbuat yaratmaq fikri müsbət cavablandırıldı. Qafqaz Sensura Komitəsinin 1883-cü ildə Peterburq Baş Mətbuat İdarəsinə göndərdiyi məlumatda aydın olur ki, "Kəşkül" jurnalının nəşrinə 1882-ci ilin oktyabr ayının 20-də icazə verilmişdi. Həmçinin bu məlumatdan bəlli olur ki, jurnal ərəb, fars və Azərbaycan dillərində nəşr ediləcəkdə.

"Kəşkül"ün ilk nömrəsi 1883-cü ilin yanvarında çıxmışdır. 11 nömrə jurnal şəklində çıxandan sonra Cəlal Ünsizadə "Kəşkül"ü qəzetə çevirdi.

Geniş bir məramnamə ilə nəşrə başlayan "Kəşkül" mövzu dairəsinə görə "Ziya" ("Ziyayi-Qafqaziyyə"dən) fərqlənirdi. Həm jurnal, həm də qəzetin aşağıdakı şöbələri fəaliyyət göstərirdi.

*Daxili şöbə,
Tarix və siyasi şöbə,
Tənqid və mətbuat xülasəsi,
Pedaqogika,
Həkim məsləhəti,
Şeir şöbəsi,
Təqvim,
Müxtəlif materiallar,
Elanlar.*

Şöbələrin adından göründüyü kimi "Kəşkül" qarşısına müxtəlif sahələri əhatə edən publisistik-elmi məqalələrlə çıxış etməyi, baş verən hadisələri, yenilikləri izləməli idi. Buna görə də siyasi, iqtisadi və ədəbi məsələləri işıqlandırmaq üçün "Kəşkül" müxtəlif sahələrdə çalışan mütəxəssisləri, savadlı insanları işə cəlb etdi. Məhz buna görə də Cəlal Ünsizadə "Kəşkül"ün 3-cü sayında yazırdı: "Kəşkül"ün daireyi-qələmiyyəsi bu tərəflərdə, yəni Qafqaziyyə qitəsindən müxtəlif mövqelərdə, Rusiyanın içərilərində, həmçinin İslam malikində (İran, Osmanlı və Misir səmtlərində) xüsusi müxbirləri olacaqdır".

O, verdiyi vədə əməl etməyə çalışır, adlarını sadaladığı bu məmləkətlərdən bəzi ziyalıları "Kəşkül"ün ətrafında cəmlənməyə səy edirdi.

C.Ünsizadə Azərbaycan milli mətbuatının yaranmasında və inkişafında Həsən bəy Zərdəbinin tarixi xidmətlərinə böyük qiymət verir, "Əkinçi" qəzetini milli mətbuatın bünövrəsi adlandırırdı.

Jurnalın redaksiyası Tiflisdə dar bir küçədə, iki yarımqaranlıq otaqda yerləşirdi ki, bu da işlərin normal məcrada getməsi üçün əngəl yaradırdı. Otaqların birində, ən ortada iri miz, divarın yanında isə yazı masası qoyulmuşdu. Masanın üzərində isə abunə yazılmış qəzetlərin dəstləri düzülmüşdü.

Cəlalın jurnalın ilk nömrəsinə yazdığı proqram məhiyyətli məqaləsi xüsusi ilə maraqlıdır.

O, bu məqalədə "Kəşkül"ün xalqa bağlı olacağını bildirir, qarşıya qoyduqları vəzifələri sadalayır və ana dilinə üstünlük verəcəklərini yazırdı: "Məcmuəmizin dili və əsil ibarəsi məmləkətimizin müsəlmanlarının məfhumu olan türki-Azərbaycan dilindən ibarət olacaqdır". C.Ünsizadə "Kəşkül"ün ilk saylarında "vətənimiz", "Azərbaycan" kəlmələrini tez-tez işlətməklə xalqda milli kimlik və milli şüur hissi formalaşdırmağa çalışırdı. Onun məqalələrində xəlqilik və müasirlik prinsipləri aydın görsənirdi.

C.Ünsizadə Tiflisdə yaşayan bir çox görkəmli şəxsiyyətləri "Kəşkül"ün ətrafında toplamışdı. Tiflisin baş hakimi Babov, maarif məclisinin keçmiş müdiri Qursaladze, Qori müəllimlər seminariyasının müəllimi A.O.Çernyayevski, ədib və jurnalist Eritsov və başqaları "Kəşkül"ün əsas əməkdaşları idilər. Həmçinin Firudin bəy Köçərli, S.M.Qənizadə, M.F.Axundovun oğlu Rəşid bəy Axundov, Gülməhəmməd bəy Kəngərli nəşrin fəaliyyətində yaxından iştirak edirdilər. Xüsusən Firudin bəy Köçərli və Gülməhəmməd bəy Kəngərli Cəlal Ünsizadənin yaxın dostları olmuş, redaksiya bir müddət Kəngərlinin evində yerləşmişdi.

Cəlal əfəndi təhsil görmüş gəncləri redaksiyaya cəlb etməyə çalışır, onlarla yaxından maraqlanırdı. Müəllim və tələbələrle təmas qurur, onların yaradıcılıq istedadından yararlanmağa səy edirdi. Örnək üçün bu faktı qeyd etmək olar ki, 1883-cü ildə Tiflis gimnaziyasının 6-cı sinfində təhsil alan Məmməd Kəngərli redaksiyada məsul katib vəzifəsinə işə götürmüşdü.

"Kəşkül"də dil, ədəbiyyat, incəsənət, elm, maarif kimi bir çox məsələlərə dair nəzəri və publisist məqalələr, orijinal bədii əsərlər, rus, Avropa və Şərq ədəbiyyatından tərcümələr çap olunurdu.

Bu mətbu orqan ideya-siyasi istiqamət və taktiki baxımdan "Əkinçi" və "Ziya"nın yolunu gedir, hətta bir çox məsələlərdə "Əkinçi"yə artıq dərəcədə meyl göstərirdi. Bu cür qəzetçilik siyasəti çar senzurası tərəfindən diqqətə alınmaya bilməzdi. Ona görə də "Kəşkül" senzura təqiblərinə daha çox məruz qalmışdır. Jurnalın səhifələrində "Kəşkül" vaxti-müəyyəndə çıxmadı" ifadəsinə tez-tez rast gəlinir.

Bu mətbu orqanda dil-ədəbiyyat, incəsənət, elm və maarifə dair nəzəri-publisistik materiallar, bədii-publisistik yazılar, rus, Avropa və Şərq ədəbiyyatından tərcümələr də çap olunurdu. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının böyük simalarından olan Mirzə Fətəli Axundovun həyat və yaradıcılığı "Kəşkül"də geniş şəkildə işıqlandırılmışdı. "Kəşkül" onun tərcümeyi-halını ilk dəfə nəşr etmiş, komediyalarının xarici dillərə tərcümə olunması və onların Avropada şöhrət qazanması, həmçinin komediyalarının tamaşaya qoyulması barədə oxuculara mütəmadi məlumat vermişdir.

İslamda fanatizmin tənqidi "Kəşkül"də qabarıq şəkildə büruzə verir. Bu mətbu orqanın səhifələrində din pərdəsi altında aparılan mövhumatçılıq tənqid edilirdi. İslam dininin əsaslarına toxunmadan cəhəlat yayan ruhanilər zümrəsi ciddi tənqiddə məruz qalırdı. "Kəşkül" özünün 1889-cu il tarixli 81-ci sayında yazırdı: "Bu zümrənin çoxusu elmsizdir". Qəzet satirik məqalələrinin birində ruhani idarələrinin mövhumatçılıq siyasətinə qarşı çıxırdı: "Zira bu attestatlı ruhanilərimizdən hansı birinə yaxın gedib, a quzum, yaxud a qoyunum, harada təhsili ümumi-finun eylədiniz" deyərək sual eyləsək, cavabında əblahanə bir təbəssüm ilə iktifa eylər".

"Kəşkül" dövrün bir sıra aktual məsələlərinə, beynəlxalq hadisələrə də toxunur, bu səpkidə məqalələr dərc edirdi. İlk sayında İngiltərənin və çarizmin Orta Asiyada apardığı müstəmləkəçilik siyasəti, Şeyx Şamilin rəhbərliyi altında aparılan milli azadlıq hərəkatı barədə oxucuya məlumat verirdi.

"Kəşkül" 1889-cu il 12 aprel tarixli 84-cü sayında ruhaniləri tənqid edən məqalə dərc edir. Məqalənin senzurdan keçib, nəşrinə icazə verilməsinə baxmayaraq, baş sensor Bezabrazov qəzetin çapından sonra onu nəzərdən keçirərək "zərərli bir yazı" kimi onun Sensura Komitəsində müzakirəsini keçirmişdir. "Kəşkül"ün "zərərli bilən yazısına" icazə verən sensor xəstəliyi səbəbindən iclasda iştirak etməmiş, müzakirəyə çıxarılan məsələ ilə bağlı mövqeyini yazılı şəkildə komitəyə göndərmişdi. Baş sensor Bezabrazov ilə sensorun çəkişməsinin ziyanı "Kəşkül"ə dəymişdi. Qafqaz Sensura Komitəsi yerlərdəki real vəziyyətlə bağlı məlumat səciyyəli yazıları işıqlandırmağı "Kəşkül"ə icazə verməmişdi. Məsələn, qəzet 1889-cu il 23 oktyabr tarixli sayında Qarabağda boğaz xəstəliyinin yayılması ilə bağlı xəbərin dərcinə razılıq verməyərək, onu kəsib götürmüşdü.

"Kəşkül"də çıxan sosial-siyasi yazıların əksəriyyəti rus dilində nəşr olunan mərkəzi qəzetlərdən, yaxud yayılmasına icazə verilmiş xarici mətbu orqanlardan götürülürdü. Sonra isə buna icazə verilmədi. Sensura bu tip yazıların Qafqaz müsəlmanları arasında yayılmasını təhlükəli hesab edirdi.

Sensor "Kəşkül"ün "Əl-Qahirə" qəzetindən "Məsələyi-erməniyyə" başlıqlı məqaləsinin bir abzaslıq xülasəsini də qadağan etmişdi. Xülasə bundan ibarət idi: "Əl-Qahirə" məqaləyi-məxsusində yer üzündə Ermənistan deyilən ölkənin heç bir zaman mövcud olmadığını və coğrafi dələyil və bərahim ilə bəyan eyləmişdir".

Bu kimi qadağalara baxmayaraq öz nəsrini davam etdirən "Kəşkül" əsasən öz səhifələrində qonşu xalqların ədəbiyyatının təqdimatına, ədəbi nümunələrin Azərbaycan dilinə tərcüməsinə xüsusi yer verirdi. Qəzet mühərrirlərindən biri gürcü klassiki İ.Çavçadzenin "Bahar" şerini Azərbaycan dilinə tərcümə etsə də, çapına icazə verilməmişdi. "Kəşkül" Çavçadzeni gürcü ədəbiyyatının məşhur ədəbi

siması kimi təqdim edir, onun vətənpərvərliyini, yüksək qiymətləndirir, yaradıcılığının gürcü ədəbiyyatının inkişafına xidmət etdiyini göstərirdi.

Cəmiyyətin həyatında baş verən dəyişiklikləri vaxtında oxuculara çatdırmaq istəyən "Kəşkül" XIX əsrin sonlarında Azərbaycanda baş verən milli oyanış və milli özünüdərk prosesinin də iştirakçısına çevrildi. Cəmiyyətdə azərbaycançılıq ideyasının oyanmasında "Kəşkül"ün fəaliyyəti danılmazdı. Millət və din məfhumlarının ayrı-ayrı şeylər olduğunu xalqa çatdıran, bu məsələyə daha geniş yanaşma tərzini ortaya qoyan "Kəşkül" çülər ictimai-siyasi şüurun inkişafına da kömək etdilər.

"Kəşkül"ün məqalələrinin birində azərbaycanlı ilə əcnəbinin əhvalatı, onların vəğzalda bir-birinə rast gəlib, həmsöhbət olmaları maraqlı bir dil ilə belə təsvir olunur: "Şələ papaq başımda, qartı yapıncı çiynimdə, arşın yarım xəncər budumda durmuşdum Tiflis vəğzalında, maşın gözləyirdim. Vəğzal dolu idi. Hər millətdən desən burda var idi, rus, gürcü, erməni, müsəlman. Hər dil desən danışırdılar. Gözümə bir neçə əcnəbi də göründü. Kim bilsin firəngdi, ingilisdidi. Ancaq bunlardan biri mənə çox diqqət ilə təkdən-təke baxırdı. Doğrusu, bunun baxışı mənə heç xoş gəlmirdi. Öz-özümə deyirdim: ay filani, nə dikibsən gözünü üzümə, yoxsa məni quldur hesab edirsiniz?"

Birdən zəng vuruldu. Girdik vəğzala. Mən ikinci klasa girdim. Elə yenidən oturmuşdum, mənə baxan əcnəbi də qarşımda əyləşdi. Bunun qonşuluğu xoşuma gəlmədi. Əvvəla onun üçün ki, mənə baxırdı, ikinci özünün də sir-sifəti sap-sarı, başı tüksüz, üzü yarım tüklü, deyəsən, qırıxılmış keçidir, burnuna əynək geydiriblər. İstədim durub yanından bir qeyri-yerdə oturum, ancaq yerlərin hamısı tutulmuşdu.

- Sən nə millətdənsən?
- Müsəlmanam.
- Xeyir, mən soruşdum nə millətdənsən?
- Müsəlmanam deyirəm!
- Əfəndim, millət ayrı, din ayrı. Bildim, dininiz islamdır, ancaq istəyirəm

biləm millətiniz nədir?

Bu suala nə cavab verim? Bilirəmmi mən hansı millətdənəm? Bizim molla, ya bizim axund görəsən bilirmi? Keçi saqqal əcnəbi kiridiyimi görüb başladı:

- Əfəndim, ərəb, fars, türk, hind, əfqan və qeyri bunların hamısı islamdırlar. Ancaq hər birisinin milləti ayrıdır. Mən özüm kotolik dinindənəm, ancaq millətim italyandır.

Doğru buyursunuz əfəndim, ancaq eyb də olsa, gərək dürüst ərz edim, mən bilmirəm ki, mən nə millətdənəm.

- Əfəndim, doğrusu insan üçün nə millətdən olduğunu bilməmək böyük eyibdir. Belə olanda gərək bilməyəsən atan kimdir, anan kimdir. Siz o tayfadan deyilmi ki, sizə tatar deyirlər?

- Bəli, bizə tatar deyirlər.

- Hə, indi bildim siz nə millətdəsiniz. Siz tatar deyilsiniz. Tatar Kırmda, Qazanda olan müsəlmanlardır. Sizin millət Azərbaycandır".

Bu misaldan görüldüyü kimi, "Kəşkül" xalqa milli şüur aşılayır, din və milliyyət fərqlərinin açımını verir, xalqın milli kimliyini xatırladır və azərbaycançılıq ideyasını yayırdı.

"Kəşkül" ilk dəfə olaraq ümmət və millət anlayışlarının fərqli məzmununa malik olduğunu, öz həmvətənlərinin milliyyət baxımından müsəlman deyil, azərbaycanlı olduqlarını anlatmağa çalışırdı. Burada bir məsələ aydın idi ki, bu ilk təşəbbüs hələ azərbaycanlıların etnik mənsubiyyətini konkret müəyyənləşdirmirdi.

Yusuf Akçuralı "Türkçülüyn tarixi" əsərində "Kəşkül" haqqında ona verilən məlumatlar əsasında fikir yürüdərək yazırdı: "Kəşkül" azəri şivəsini İstanbul türkcəsinə yaxınlaşdırmaq məqsədi ilə nəşr olunurmuş, bu dərgi azəri, cığatay, noqay və Osmanlı şivələrində türkcə məqalələr, ərəbcə və farsca yazılar da nəşr olunurmuş. Müxtəlif müsəlman dillərində yazılan məqalələri özündə əhatə edəcəyi üçündür ki, bu dərgiyə sahibləri "Kəşkül" adını vermişlər. Azəri şivəsini Qərb, İstanbul türkcəsinə yaxınlaşdırmaq qayəsini təqib etdiyi üçün "Kəşkül" və "Ziya"-nın sahib və yazarlarının çar hökuməti tərəfindən təqiblərə və sorğu-suala məruz qalmış olduqları da Cəlal bəyin (C.Ünsizadənin - red.) məlumatları sırasında. Hər iki qardaşın Səid əfəndi ilə Cəlal bəyin Qafqazı tərk etməyə məcbur olmaları da bu hadisənin bir nəticəsi imiş".

Y.Akçuralının fikrincə, "Ziya" kimi "Kəşkül"də türklük məfkurəsini deyil, islam birliyi görüşünün daşıyıcısı olmuşdur. Azərbaycan dilinə önəm verən "Kəşkül"ün 1887-ci il tarixli 15-ci sayında "Bir şəxs" imzası ilə çap etdirdiyi "Ana dilimiz" məqaləsində yazırdı: "Öz millətini əbədi saxlamaq istəyənlər bu ana dillərini saxlamalıdır və o dildə elm və fənni övladi-millətə verilməlidir". Müəllif qeyd edirdi ki, ana dilini yaxşı bilməyən, onun ləyaqətini qiymətləndirməyən adam başqa dilləri heç cür qiymətləndirə bilməz. Qəzet Azərbaycan dili ilə yanaşı, başqa dilləri öyrənməyi də təbliğ edirdi: "İnsan öz ana dilindən başqa neçə dil bilmiş olursa, o qədər də qədrini artırır. Lal yarımadam olduğu kimi çox dil bilən də çox adam sayılmalıdır".

Qəzet rus dilini öyrənməyi daha vacib hesab edirdi. "Bir şəxs" imzalı müəllifin "Bir suala cavab", "Bilmək nə böyük bələdir", "Bəylərimizin gələcək halı" sərlövhəli yazılarında da maarif, elm, mədəniyyət məsələlərindən danışılır, nadanlıq tənqid olunur, qonşu xalqların inkişafından söz açılır.

Baxçasarayda İsmayıl bəy Qaspralı tərəfindən nəşr olunan "Tərcüman" qəzeti elə ilk saylarında Rusiya müsəlmanları arasında qəzet-jurnal nəşri ilə məşğul olan şəxslərin adlarını ehtiramla xatırlamış, ilk səhifədə "Rusiyada mətbuati-islamiyyə" ilə bağlı məqalə dərc etmiş, "Tərcüman" qəzetinədək Azərbaycanda nəşr olunmuş "Əkinçi", "Ziya", ("Ziyayi-Qafqaziyyə"), "Kəşkül" kimi mətbuat orqanlarının adını çəkmişdi.

"Kəşkül"ün dövrün bir sıra mütərəqqi ziyalılarla əlaqəsi olduğu kimi, Qori Müəllimlər Seminariyasında təhsil alan Nəriman Nərimanov ilə də əlaqəsi vardı. Qəzetin 1890-cı il tarixli 109-cu sayında Qori Müəllimlər Seminariyasını bitirən azərbaycanlıların, o cümlədən Nərimanovun adını çəkib yazırdı: "Bunlar dəxi o günlər mətbəəmizə dəxi gəlib irəlidi vətən və əhna-yi-vətənə xidmət edəcəklərini vəd vermişlər".

* * *

Cəlal Ünsizadə qardaşı ilə birlikdə təkcə qəzet deyil, kitab nəşr etmək üçün birgə mətbəə açmaq, senzurun razılıq verdiyi kitabların çapı ilə məşğul olmaq istəyini 1889-cu ildə reallaşdırma bildi. Rəsmi sənədlərdən bəlli olur ki, mətbəə açmaq üçün Ünsizadə qardaşları xeyli müddət çalışmış, nəhayət ki, Tiflis polis idarəsinin mətbəəsini satın almışlar. C.Ünsizadə mətbəəsini qəzetin adı ilə "Kəşkül" mətbəəsi və ya "Mətbəyi-cərideyi Kəşkül" adlandırmışdır.

Qəzet "Rəfi-maniə" başlıqlı məqaləsində "Kəşkül" mətbəəsinin qarşısında duran mühüm işləri sadalayaraq yazırdı: "Burada (Tiflisdə - red.) bir islam mətbəəsi ehdas elədiyimizdən məqsudumuz sadəcə, qəzet təb və nəşr eləməkdə deyildir. Millətədaşlarımız qəzetə və ovraqi-həvadisədən ziyadə maarifə xidmət edən təlim kitab və risalənin möhtac olduqları üçün bu yolda dəxi səy və əməyimizi düruğ tutmayacağıq".

"Kəşkül"ün çap etdiyi kitabları məzmununa, ideya istiqamətlərinə görə iki qrupa bölmək olar: bədii, elmi, təhsil mahiyyəti daşıyan kitablar və dini əsərlər.

Mətbəədə Azərbaycan məktəbləri üçün dərsliklər, ədəbi-bədii əsərlər, təqvimlər müntəzəm surətdə nəşr olunurdu. Füzulinin "Leyli və Məcnun", Əsgər bəy Adıgözəlovun (Goraninin) "Qocalıqda yorğalıq", M.Y.Lermontovun "Hava gəmisi", A.Çernyayevski və S.Vəlibəyovun "Vətən dili", "Kəlilə və Dimnə" kitabları "Kəşkül" mətbəəsinin çap etdirdiyi nəşrlər sırasındadır.

Bu kitablarla yanaşı, "Kəşkül"də Zaqafqaziya Şeyxülislamı Əbdüssəlam Axundzadənin "Ümtdül əhkam", "Tarixi müqəddəsi ənbiya" kimi dini görüşləri təbliğ edən kitablar da çap edilmişdir.

Azərbaycanın mətbəəçilik işinin inkişafında "Kəşkül"ün məxsusi rolu vardır.

XIX əsrin 90-cı illərində Azərbaycan ziyalarının milli mətbuat uğrunda mübarizəsi: problemlər, reallıqlar

"Kəşkül" qəzeti bağlandıqdan sonra "Şərqi-rus"un çapına qədərki 14 il müddətində Azərbaycan dilində heç bir qəzet və jurnalın nəşrinə icazə verilmədi. Bu, çar Rusiyasının müsəlmanlara, məxsusi olaraq Azərbaycan türklərinə qarşı apardığı müstəmləkəçilik, ruslaşdırma siyasətindən doğurdu. Azərbaycan dilində qəzet nəşr etmək istəyənlərə çar III Aleksandrın Qafqaz müsəlmanları üçün söylədiyi "qoy onlar rusca oxusunlar" kəlamını xatırladır, təşəbbüslərin qarşısını alırdılar. Çarizmin yeritdiyi bu siyasətə qarşı mübarizə aparan ziyalılar milli mətbu orqanların çapı üçün bütün vasitələrdən istifadə edirdilər. Çünki onlar gözəl anlayırdılar ki, ictimai fikrin inkişafında, siyasi və ictimai ideyaların mənimsənilməsində, milli şüurun oyanışında anadilli mətbuatın əvəzsiz rolu var. Böyük pedoqoq və ədəbiyyatşünas - alim Firudin bəy Köçərli "Şərqi-rus" qəzetinin 1903-cü il tarixli 17-ci sayında yazırdı: "... Axırkı qəzetənin ki, "Kəşkül"dən ibarət ola, zavalından on il gəlib keçdi və bu müddətin ərzində biz ruznaməsiz qaldıq".

"Kəşkül" bağlandıqdan iki ay sonra, yəni 1891-ci ilin dekabrında Ünsizadə qardaşlarından Kamal bəy "Azərbaycan" adında qəzet nəşrinə icazə istəsə də, çar orqanları buna imkan vermədilər.

Avropa təhsili əlaqəyə qayıdan, milli məfkurəli ziyalı Əhməd bəy Ağaoğlu 1893-cü ildə mətbu orqan yaratmağa cəhd etdi. 1893-cü il 6 dekabr tarixində Baş mətbuat idarəsinə və əhli Əhməd bəy Ağayev" müraciət edərək "Məşriq" adlı qəzetin nəşrinə icazə istədi. Rusiya daxli işlər nazirinin Bakı polismeystrinə göndərdiyi cavab məktubunda isə bunun yolverilməzliyi göstərilirdi: "Azərbaycan dilində qəzet və jurnalların nəşri tamamilə arzu edilməzdir. Baş Mətbuat İşləri İdarəsi belə hesab edir ki, cənab Ağayevin xahişi rədd edilsin.

"Məşriq" in çapına icazə verilməməsinin səbəbi Ə. Ağaoğlunun çar rejimi nümayəndələrinə panislamist, pantürkist kimi təqdim olunması idi.

"Azərbaycan"ın çapına icazə ala bilməyən Kamal Ünsizadə 1896-cı ildə "Letuçiya listok" ("Uçan yarpaq") adlı mətbu orqan yaratmaq üçün çalışdı. Senzura idarələrinin bəhanələrini kəsmək, qəzet nəşrinə nail olmaq üçün K. Ünsizadə "Letuçiya listok"u mülki müşavir Georgi Klimovski ilə birlikdə nəşr etmək istəsə də, onun bu cəhdi də alınmadı. K. Ünsizadənin "az savadlı, mətbəəçilik işində səriştəsi olmaması" əsas gətirilərək qəzeti qeydiyyatdan almaqdan imtina etdilər.

Yeni mətbuat yaratmaq istəyi K.Ünsizadəni təkrarən Qafqaz mülki işlər üzrə baş hakiminə müraciətə sövq edir. 1896-cı ildə o, "Daniş" adlı qəzet nəşrinə ilkin hazırlıq görür. Həftədə iki dəfə nəşr olunacaq qəzetin yığcam proqramı və məramnaməsi tərtib olunur. 13 şöbədən ibarət olacaq "Daniş"-in nəşrinə hökumət icazə vermir. Məqsədinə çata bilməyən K.Ünsizadə yerli elanları dərc edəcək bir qəzetin nəşrinə yenidən razılıq alamağa çalışır. O, mülki müşavir Georgi Klimovski ilə birgə nəşr etmək istədiyi həmin qəzeti "Mestnoye obyavlenie" adlandırmışdı. Rus və Azərbaycan dillərində çıxarılması planlaşdırılan bu qəzetin gündəlik nəşri nəzərdə tutulsa da, bu cəhd də uğursuzluqla nəticələndi.

Azərbaycan mətbuatı tarixində və milli jurnalistikamızın formalaşmasında böyük xidmətləri olan Məhəmmədəğa Şahtaxtılı da milli mətbuatın yoxluğunu duyaraq, bu boşluğu doldurmaq üçün fəaliyyətə başladı. O, 1896-cı ilin sonunda həftəlik "Tiflis" adında qəzet nəşrinə hökumətdən icazə istədi. Şahtaxtılı məqsədini izah edərək yazırdı ki, rus təbəsi olan azərbaycanlıların bir dənə də olsa qəzet və jurnalı yoxdur. Onlar Baxçasarayda çıxan "Tərcüman" ilə yanaşı, fars, ərəb və türk dillərində xarici ölkələrdən gətirilən dövrü mətbuatı oxumaq məcburiyyətindədirlər. Savadlı olub rus dilini başa düşməyənlər isə rus qəzetlərindən istifadə edə bilmir. Bu səbəbdən onların rus həyatı, ədəbiyyatı, incəsənəti, ümumiyyətlə, mədəniyyəti və ölkə daxilində baş verənlərdən xəbəri olmur. Ana dilində olan qəzet bu baxımdan onlara kömək edər, nəticədə bu zümrənin üzvləri Rusiyaya yaxınlaşar.

İcazə üçün M.Şahtaxtılı sənədləri Baş Mətbuat İşləri İdarəsinə göndərir. Baş idarə "Tiflis"-in nəşri ilə bağlı Qafqaz Sensura Komitəsinin rəyini tələb edir. Qafqaz Sensura Komitəsinin müsbət rəy verməsinə baxmayaraq qəzetin proqramı yenidən araşdırılır. Rusiya Baş Mətbuat İşləri İdarəsi "Tiflis"-in sənədlərini böyük rus şovinisti, sensor Simirnova rəy üçün göndərir.

Şahtaxtılının ərizəsi yə qəzetin məramnaməsi ilə tanış olan Simirnov geniş rəy yazaraq 1897-ci il yanvar ayının 7-də Baş İdarəyə təqdim edir. Şahtaxtılının qəzet nəşr etmək təşəbbüsünü "xeyirxah niyyət" adlandıran, onun bu sahədəki söylərini "hər cür təqdirə və mükafata layiq görən" Simirnov arayışında yazırdı: "Axı məsələ bunlarda deyil, bu xeyirxah niyyətlərin hansı vasitələrlə həyata keçiriləcəyi də çox əhəmiyyətə malikdir, ancaq bu vasitələr cənab Şahtaxtılının ərizəsində o qədər də aydın deyil". Simirnov öz mülahizələrini genişləndirərək Şahtaxtılının ərizəsindəki hər bir ifadənin sətiraltı mənasına varır: "Cənab Şahtaxtinski həm qəzetin istiqamətini, həmçinin də gələcək qəzetin məzmununu özü lazımınca dərk etmir. Qəzetin səhifələrini müxtəlif Şərq bağırıqları ilə doldurmaqla məşğul olmaq istəyir. Başa düşmək çətin deyil ki, bu qafqazlılar üçün də ümumi dövlət dili olan rus dilinin kənar edilməsinə və eyni zamanda hətta ərəb dilinin saxlanılmasına səbəb olar və buna rus mənafeyinə xidmət kimi baxıla bilməz".

Baş Mətbuat İdarəsi Smirnovun rəyini aldıqdan iki gün sonra, yəni 1897-ci il yanvarın 9-da Qafqaz Sensura Komitəsinə bu məzmununda məktub göndərir: "Bizə qeyri-millət və qeyri-dindəşların yaxınlaşması yalnız maarifin yayılması ilə mümkündür, onun da silahı rus dili olmalıdır. Əks təqdirdə ümumi müsəlman dövrü mətbuatı nəşrinin təşəkkülü müsəlmanları rus vətəndaşlarına nəinki yaxınlaşdırar, hətta uzaqlaşdırar. Şahtaxtinskinin türk Azərbaycan şivəsində qəzet nəşrini əsaslandırması bu vaxta qədər olmayan qəbilə dilində xüsusi jurnalistikanın başlanğıcını qoyacaq, beləliklə də Zaqafqaziya tatarlarının (Azərbaycan türklərinin - red.) Rusiyadan daha çox uzaqlaşmasına səbəb olacaqdır". Bu izahatdan göründüyü kimi Azərbaycan türklərini qəbilə hesab edən Rus imperiyası çinovnikləri bu "qəbilə"nin öz ana dilində mətbuat yaratmasını qəbul etmir, onları daim öz müstəmləkəsində görür, milli-mənəvi dəyərlərinin yox olmasına çalışırdılar.

Sonralar "Tiflisский listok" qəzetindəki məqaləsində Şahtaxtli rus şovinisti Smirnovla olan görüşünü təsvir edərək yazırdı: "Var qüvvəmlə ona dil töküb xahiş etdim, lakin bundan bir şey çıxmadı. O dedi: - tatar dilində heç bir qəzetə icazə verə bilmərəm. İstəyirsinizsə, rusca qəzet çıxarmanıza icazə verim. Qoy tatarlar sizdən nümunə götürüb rusca oxusunlar. Siz rus dilində əla danışsınız, tatar qəzeti nəyinizə lazımdır?"

"Mən öz həmvətəndaşlarımdan hamısının tərəqqisinə kömək etmək istəyirəm. Tatarlar hamısı rus dilində təhsil ala bilməzlər. Bu ancaq varlı ailələrə müyəssər olan bir nemətdir" dedim. O isə dedi: - Qəzet xalqın nəyinə lazımdır? Ziyalılar qoy rus dilində oxusunlar, adi tatarlar isə qoy gedib sürülərini otarsınlar". Smirnovun bu cavabı Rus imperiyasının tərkibində olduğu xalqlara qarşı apardığı milli ayrıseçkilikdən, rus millətçiliyindən doğurdu.

Azərbaycanda milli mətbuat yaratmaqla xalqın maariflənməsinə, milli özünüdərk prosesinə təkan verməyə çalışan ziyalılardan biri də Nəriman Nərimanov idi. Qori Müəllimlər Seminariyasını bitirdikdən sonra bir müddət Borçalıda müəlliklik edən Nərimanov Bakıya köçür və ictimai işlərlə məşğul olur. O, pədoqoji fəaliyyətlə yanaşı, Bakıda "Kaspi", Baxçasarayda "Tərcüman", Kəlküttədə "Həbil-mətin" kimi mətbu orqanlarla əməkdaşlıq edir, günün vacib məsələləri haqqında məqalələr yazırdı.

Nəhayət, onun özü də qəzet nəşr etməklə xalqın maariflənməsinə kömək etmək istəyir. O, 1896-cı ilin mart ayında müəllim dostu S.M.Qənzadə ilə birlikdə "Sovqat" adında uşaq jurnalı nəşr etmək üçün çalışır. Azərbaycan məktəbləri üçün nəzərdə tutulan "Sovqat" ayda bir dəfə, şəkilli çıxmalı idi.

"Sovqat"ın nəşrinə icazə ala bilməyən N.Nərimanov bir neçə ildən sonra yenidən qəzet çıxarmağa təşəbbüs edir. Müvafiq idarələrə müraciət edərək

Azərbaycan və rus dillərində çapı nəzərdə tutulan "Təzə xəbərlər" adlı qəzetin nəşrinə icazə istəyir. Ancaq bu dəfə də Nərimanovun arzusu reallaşmır.

Bakı şəhər məktəblərinin müəllimləri S.M.Qənizadə və "Həbibullabəy Mahmudbəyov 1896-cı ilin may ayında "Nübar" adlı ədəbi-pedoqoji jurnal nəşr etməyə qərar verirlər. Hər iki müəllimin imzaladığı ərizədə deyilir: "Bizdə, Rusiyada rus müsəlmanları üçün bir dənə də olsun ədəbi jurnalın olmaması üzündən Zaqafqaziya müsəlmanları hələ də məişətdə fars kitablarını oxumaqda davam edirlər".

Lakin çar orqanları "Nübar"ın çapına icazə vermədi. Bu dəfə isə S.M.Qənizadə "Çıraq" adlı qəzetin nəşrinə razılıq almaq istəyir, ancaq yenə də onun istəyi baş tutmur.

Azərbaycan ziyalılarının göstərdikləri fədakarlığa, təşəbbüslərə baxmayaraq XIX əsrin son on illiyində anadilli mətbu orqan yaratmaq mümkün olmadı. Ancaq bu dövrdə Qafqazda rus dilində 20-dən artıq mətbuat fəaliyyət göstərirdi. Bu mətbu orqanların bir neçəsi isə Bakıda nəşr olunurdu.

Rusdilli mətbu orqanlar. Bakıda nəşr olunan rusdilli mətbuat orqanları Qafqazın digər bölgələrindəki qəzetlərlə eyni siyasi ideyaların daşıyıcısı idi. Bu nəşrlərin əsas vəzifəsi Çar Rusiyasının yeritdiyi ruslaşdırma ideyasına xidmət edirdi. Azərbaycanda çıxan ilk rusdilli nəşr "Bakinskiy listok" hesab edilir. Bu qəzetin baş redaktoru Bakı gimnaziyasının müəllimi Xristian Sink idi. O, Bakı qubernatoru, general-leytenant Kalyubaykinə 1870-ci il 25 fevral tarixli ərizəsində öz məqsəd və məramını belə izah edir "Bakı quberniya əhalisinin öz mətbuat orqanının olmasına görünən tələbi və şəxsi istəyim, mənə yaxın olan cəmiyyətin xeyrinə bütün qüvvəmi sərf etmək arzusu doğurmuşdu. Bu cəhət məni siz ola həzrətdən Bakı şəhərində qəzet nəşrinə icazə istəmək cəsarətinə məcbur edir".

1870-ci il dekabr ayının 3-də qəzetin çapma rəsmi icazə verildi. İlk nömrəsi 1871-ci il martın 19-da çıxmış qəzet iyun ayında bağlandı. 1872-ci ilin yanvarında qəzetin nəşri yenidən bərpa olundu, həmin ilin iyunun 3-dək fəaliyyətini davam etdirdi. Qəzet İçərişəhərdə, Mixail Voliçkin adlı şəxsin xüsusi mətbəəsində çap olunurdu.

X.Sink "Bakinskiy listok"da Azərbaycan şöbəsi açmaq üzərində də düşündü. Qəzetin nəşrinə verilən icazə şərtlərində bu barədə qeyd də var. "Bakinskiy listok"un Azərbaycan dilində ruscadan tərcümə olunmuş məqalələrin çapına icazəsi vardı. Lakin sensorun Azərbaycan dilində bilməməsi səbəbindən bu iş Azərbaycan dilini yaxşı bilən məmurlardan birinə həvalə olunmalıydı. Qəzetin ilk sayındakı baş məqalədə bu məsələyə də toxunulub: "Sevinirik ki, bizim tatar dilində (Azərbaycan türkcəsi - red) ilk qəzet yaratmaq səylərimiz səmərəsiz qalmadı, bizim elanımız kütlə tərəfindən rəğbətlə qarşılandı, abunəçilərin miqdarı gözlədiyimizdən də çox oldu. Abunə hətta ucqar tatar (Azərbaycan - red.)

kəndlərinə də yayılmışdı və biz tamamilə ümidvarıq ki, öz fəaliyyətimizi kiçik qardaşlarımızın rifahına həsr edəcəyik".

Qəzetin elə həmin sayında "Redaksiyadan" adlı məlumatda deyilirdi: "... Qəzetimizin tatar şöbəsinə gəldikdə, haqqında danışdığımız mətbə xahiş etmişdir ki, onun buraxılması gələcək aprelə qədər təxirə salınsın". Redaksiya daha sonra abunəçilərdən üzr istəyərək mətbə çətinliyini nəzərə almağı xahiş edirdi.

"Bakinskiy listok" qəzetinin 1872-ci il 26 fevral tarixli sayında Həsən bəy Zərdabının "Cəmiyyəti xeyriyyə" təşkilinə başlaması haqqında məqaləsi dərc olunub.

Bakıdan köçdükdən sonra Xristian Sink Moskvada yaşamış, pedoqoji və jurnalistlik fəaliyyətini davam etdirdi. Həsən bəy Zərdabi ilə dost olan X.Sink Moskvada yaşadığı illərdə daim onunla məktublaşmışdı. Onun 1878-ci il martda H.Zərdabiyə göndərdiyi məktubunda deyilirdi: "Mən böyük bir maraqla sizin son zamanlardakı fəaliyyətinizi izləyirdim. Sizin geri çəkilməyə məcbur olduğunuzu bildikdə hirsimdən dişlərimi qıcaırdım. Lakin siz mənim nəzərimdə yenə də qəhrəmansınız. Biz sizinlə azmi, çoxmu iş görmüşük, bilmirəm, nə bacarmışıqsa, onu etmişik və silahı hələ yerə qoymamışıq".

1876-cı ildə Bakıda "Bakinskiy izvestiya" adlı ikinci bir rus qəzeti nəşrə başladı. "Bakinskiy izvestiya" Quberniya İdarəsinin rəsmi orqanı idi və general-qubernator D.S.Staroselskinin təşəbbüsü ilə nəşr olunurdu. Staroselski 1875-ci ildə "Əkinçi" qəzetinin nəşrinə də kömək göstərmişdi. Bu barədə Zərdabi "Rusiyada əvvəlinci türk qəzetəsi" məqaləsində yazırdı: "Bəs qəzetəni necə çıxarım? ... Dövlət tərəfindən izn almaq da ki, böyük bələdir. Bizim qubernator mütəvəffi, doğrudur, xalis rus idi, amma onun övrəti gürcü qızı idi. Ona görə Qafqazın yer əhlini artıq dost tuturdu. Mən ona dərdimi deyəndən sonra məsləhət gördü ki, qəzetənin adını "Əkinçi" qoyum ki, guya, məhz əkin və ziraətdən danışacaq və özü də boynuna çəkdi ki, senzoruğu qəbul eləsin. Bu tövr ərizə verib izn aldım".

Staroselskinin çıxardığı "Bakinskiy izvestiya"-nın əsas məqsədi Bakı Quberniyası haqqında oxuculara məlumat vermək idi. O, hələ qəzet çıxarmazdan xeyli əvvəl Quberniya İdarəsinin nəzdində mətbə açmış, çapçılar dəvət etmişdi. Həsən bəy Zərdabi də "Bakinskiy izvestiya" ilə əməkdaşlıq edir. 1888-ci ildən sonra qəzet "Bakinski torqovo-promişlenin listok" adı ilə çıxmışdır. 1894-cü ilin yanvarından "Bakinskiy qubernskiy vedomosti" yeni bir qəzet də fəaliyyətə başladı. Qəzetin teleqram və elanlar adlı əlavələri də var idi. Bu teleqram və elanların bir hissəsi Azərbaycan dilində çap olunurdu. "Bakinskiy qubernskiy vedomosti" 1916-cı ilə qədər çıxmışdır.

"Kaspi" qəzeti. Bakıda rus dilində nəşr olunan qəzetlərin içərisində "Kaspi" uzunömürlüyü, öz dövriliyini qoruyub saxlamağı ilə seçilir. Qəzetin ilk

redaktoru Viktor Vasilyeviç Kuzminin mətbuat işləri üzrə baş idarəyə göndərdiyi məktubda "Kaspi"nin proqramı geniş şəkildə belə təsvir olunurdu:

1. Yerli həyatdan və ümumdövlət həyatından bəhs edən baş məqalələr.
2. Məlumatlar və eskizlər.
3. Gündəlik hadisələrin xülasəsi.
4. Orijinal və tərcümə olunmuş elmi məqalələr.
5. Rusiyada və xarici ölkələrdə neft işi, neftə aid yeniliklər.
6. Son poçt.
7. Nəsr əsərləri.
8. Məlumat xarakterli xəbərlər.
9. Elanlar.

Redaksiya bu proqram haqqında ilk məlumatı qəzetin 1881-ci ildə çıxan ilk sayında dərc edib.

Qəzetin ilk 28 sayı həftədə iki dəfə, sonra isə həftədə 3 dəfə çıxırdı. "Kaspi" 1884-cü ilin yanvarından gündəlik nəşrə çevrildi. Əvvəllər qəzet 400-420 nüsxə ilə çıxırdısa, 1887-ci ildən sonra tirajda artım müşahidə olundu. Artıq 1887-ci ildən etibarən qəzetin tirajı 1000 nüsxəyə qalxdı.

"Kaspi" nəşrə başlayandan 1897-ci ilə qədər rus millətindən olan şəxslər onun redaktoru olmuşdur. V.V.Kuzmin, E.İ.Starsev, V.P.Luçkuskomotov, Qordyeyevski, Sokolinski müxtəlif vaxtlarda "Kaspi"nin məzmununu müəyyənləşdirmiş, redaktor vəzifəsini icra etmişlər. 1897-ci ildə N.Sokolinskiyin ölümündən sonra "Kaspi"də dəyişikliklər baş verdi. Qəzetin nəşirliyini Hacı Zeynalabdin Tağıyev öz üzərinə götürdü və Əlimərdan bəy Topçubaşov qəzetə redaktorluq etməyə başladı. Qəzetin bu dövründən başlayan tarixini "müsəlman kaspi"si adlandırırlar.

Mükəmməl hüquq təhsili alan, dövrün görkəmli ziyalıları arasında kifayət qədər nüfuzu olan Ə.Topçubaşov "Kaspi"ni 1898-ci ildən 1907-ci ilin oktyabrına kimi redaktə edib. Ə.Topçubaşovu sonra qısa zaman kəsiyində Əli bəy Hüseynzadə əvəzləyib. 1907-ci ilin axırlarından 1919-cu ilədək "Kaspi"nin redaktoru A.Veynberq olub.

"Kaspi"nin yayım arealı olduqca böyük idi. Onu təkcə Qafqazda deyil, Rusiyanın müxtəlif bölgələrində, xarici ölkələrdə də oxuyurdular. Çapının ilk ilində qəzet olduqca özünə az oxucu toplamışdı. Bu barədə qəzetin 10 illiyi ilə bağlı çap olunan məqalədə deyilirdi: "Kütlə yeni mətbuat orqanını şübhə ilə, bir çoxu isə sərt qarşıladı. Bütün ziyalıların içərisində məqalələrini yeni orqanda çap etdirmək qərarına gələn, özü də çox gizli surətdə, bir-iki adam güc-bəla ilə tapıldı".

Nəşrinin ilk illərində qarşılaşdığı çətinliklərə baxmayaraq "Kaspi" öz ətrafına milliyətcə və əqidəcə müxtəlif olan publisistləri topladı. "Teleqramlar",

"Xarici xəbərlər", "Mətbuat xülasəsi" rubrikası altında dərc olunan xəbərlərdə təkcə Rusiyada deyil, dünyada baş verən hadisələr, yeniliklər oxuculara çatdırıldı.

Qəzetin səhifələrində Ə. Ağaoğlu, Ə. Hüseynzadə, S. M. Qənizadə, H. Zərdabi, N. Nərimanov, M. A. Şahtaxtı kimi Azərbaycan ziyahları, publisistləri çıxış edirdilər. H. Zərdabi qəzetin nəşrinin ilk ilindən başlayaraq onun fəal əməkdaşı olmuşdur. Onun "Bizim kənd məktəbimiz", "Bədii sənaye məktəbxanaları", "Amerikada əqli inkişafı əl əməyini birləşdirən yeni məktəb sistemi" adlı təhsillə bağlı məqalələrində elmin yeni inkişaf mərhələlərindən bəhs olunurdu. Hətta Zərdabi bir müddət "Kaspi"nin redaktoru oldu. Bu dövrdə Hüseyn Minasazov, Eynəlibəy Sultanov, Rəhim bəy Məlikov müxtəlif səpkili yazılarını "Kaspi"də dərc etdirirdilər.

M. Şahtaxtı da "Kaspi"də ictimai-siyasi mövzuda publisist məqalələri ilə çıxış edirdi. Müəllif öz yazılarında qadın hüquqlarının qorunması, mühafizəkarlıq, elmsizlik kimi dövrün ciddi problemlərini gündəmə gətirirdi.

Qəzetin nəşrinin müxtəlif dövrlərində Azərbaycanın məşhur maarifçi və ədəbiyyatşünas alimi Firudin bəy Köçərli də "Kaspi"nin çap imkanlarından yararlanıb. Cəlil Məmmədquluzadə Dəlmə bağları haqqındakı ilk məqaləsini "Kaspi"yə göndərmişdi. Məşhur pedaqoq və ictimai xadim M. Sidqi də qəzetlə əlaqə saxlayırdı.

Rus dilində nəşr olunmasına baxmayaraq "Kaspi" Azərbaycanda mətbuatın formalaşmasında, jurnalistikamızın inkişafında pozitiv rol oynayıb.

Azərbaycanda bolşevik mətbuatının yaranması və inkişafı

1900-cü ilin dekabrında nəşrə başlayan "İskra" qəzeti Azərbaycanda da yeni tipli dövrü mətbuatın bünövrəsini yaratdı. "İskra" bolşevik mətbuatının prinsiplərini müəyyənləşdirərək partiyalılıq, fəhlə sinfinin maraq və mənafeələrini müdafiə etmək, inqilabi mübarizəyə sadıqlıq, bərklik kimi xüsusiyyətləri nəzəri baxımdan işləyib hazırladı.

1901-ci ilin yazından etibarən Bakı sosial-demokratları Rusiya həmfikiriləriylə əlaqələr qurur, ideya təşkilatı olaraq "İskra" ilə muntəzəm yazışmalar aparırdılar. 1901-ci ilin yayında, Bakıda gizli "Nina" mətbəəsi yaratmağa müvəffəq oldular ki, bu da Zaqafqaziya sosial-demokratların təbliğat imkanlarını genişləndirdi. Tarixi mənbələrə görə "Nina" mətbəəsi ilə yanaşı, Bakıda daha beş gizli mətbəə fəaliyyət göstərirdi. Bu mətbəələrdə siyasi təşviqatın ən çevik və təsirli vasitəsi olan vərəqələrin çapı həyata keçirilirdi. RSDFP Bakı Komitəsi 1902-ci ilin dekabrından 1903-cü ilin iyun ayına qədər müddətdə ümumi

tirajı 33 min nüsxə olan sayı 19-dan çox müstəqil vərəqə çap edərək əhali arasında yaymışdı. Azərbaycan dilində də bolşevik gizli mətbuatının ilk nümunələri inqilabi mahiyyət daşıyan siyasi vərəqələr olmuşdu.

RSDFP II qurultayından sonra Azərbaycan bolşeviklərinin nəşriyyat fəaliyyətində gizli vərəqələrin buraxılışı sürətləndirildi. Yalnız 1904-cü ilin iyunundan 1905-ci ilin fevralına qədər Bakının gizli partiya mətbəələrində 80 adda 200 min nüsxəyə qədər vərəqə buraxılmışdı.

1904-cü ildə M.Ə.Rəsulzadənin, M.Ə.Əzizbəyovun, N.Nərimanovun, S.M.Əfəndiyevin, P.A.Çaparidzenin bir araya gəlməsi ilə yaradılan "Hümmət" qrupu sosial-demokrat ideyasının daşıyıcıları olaraq nəşriyyat işini təşkil etməyə başladılar. Qrup vərəqələr və intibahnamələr buraxılmasına, onların əhali arasında yayılmasına çalışdılar. 1904-cü ilin oktyabrında "Hümmət"çilər ilk sosial-demokrat nəşri olan Azərbaycan dilində gizli şəkildə **"Hümmət"** qəzetini nəşr etməyə başladılar. "Hümmət" təkcə Azərbaycanda deyil, bütün müsəlman Şərqində türkdilli xalqlar içərisində sosial-demokratların ilk mətbu orqanıdır. Bu mətbuat orqanının fəaliyyəti Rusiyada üç inqilab dövrünü, Azərbaycanın sovetləşməsi illərini əhatə edir. Birinci Rus inqilabı ərəfəsində və inqilabın ilk aylarında "Hümmət" in gizli 5-6 sayı, 1917-ci ilin iyun ayının 3-dən 1918-ci ilin iyul ayının sonlarına qədər 113 nömrəsi çap olunmuşdur. Qəzet 1919-cu ilin mayından 1920-ci ilin mayına qədər Həştərxanda çap olunmuş, burada cəmi 44 nömrəsi işıq üzü görmüşdü. Ümumiyyətlə, "Hümmət" in 163 nömrəsi aşkarlanıb. "Hümmət" in yaranması, formalaşması ilk jurnalist və publisistlərinin kimliyi hələlik tam şəkildə müəyyənləşdirilməyib. Çünki qəzetin 1904-1905-ci il nüsxələri hələlik araşdırıcılara bəlli deyil. Mətbuat tariximizə "Hümmət" in birinci nömrəsinin başlığının surəti, üçüncü sayının materiallarından yalnız biri bəllidir. Qəzetin ilk sayının başlıq hissəsində Azərbaycan və rus dillərində nəşr tarixi göstərilmişdi: "1904-cü ilin oktyabری". Hektoqraf üsulu ilə çap olunan qəzetin adı üzərində də məxsusi olaraq dayanmaq, onun ideya-siyasi istiqamətini müəyyənləşdirmək olar. Bu qəzetin "Hümmət" Partiyasının mərkəzi mətbuat orqanlarından biri kimi adının məxsusi siyasi əhəmiyyəti var.

İnqilabdan əvvəlki nəşrlər proletar beynəlmiləlçiliyin prinsiplərinə uyğun olaraq "Bütün ölkələrin proletarları birləşin" şüarı altında nəşr olunurdu. Qəzetin ideya müəllifləri bu şüarın Azərbaycan variantını atalar sözü olan "Kişilərin birliyi dağı yerindən oynadar" şüarı ilə əvəzlədilər. Bu xalq məsələsinin digər qarışığı da dilimizdə qorunur: "El bir olsa, dağı oynadar yerindən", yaxud "El gücü, sel gücü", "Hümmət" ərəb sözü olan, azərbaycan dilində "qeyrət", "birlik", "şücaət" mənasını bildirir.

"Hümmət" qəzetinin ideya-siyasi istiqamətinin müəyyənləşməsində, formalaşmasında XX əsr Azərbaycan tarixində, millətin taleyində böyük rolunu

yaşadığı zamanda və ölümündən sonra ağır tənələrin, bəzən isə hədsiz təriflərin ünvanı olan Nəriman Nərimanovun böyük rolu, xidmətləri var. 1917-ci ilin iyun ayının əvvəlində "Hümmət" Partiyasının Təşkilat Komitəsi N.Nərimanovun rəhbərliyi ilə əməli tədbirlər planı işləyib hazırladı ki, bunlardan biri də "Hümmət" qəzetinin nəşrinin bərpa məsələsi idi. İclasda N.Nərimanovdan, S.M.Əfəndiyevdən, T.A.Şahbazidən ibarət redaksiya heyəti təşkil edildi. Qəzetin redaktoru Nərimanov, katibi isə Tağı Şahbazi təsdiq olundu və "Turan" mətbəəsində çapı planlaşdırıldı. Sonralar həmin günü xatırlayan T.Şahbazi yazırdı ki, çox işlərdən sonra 1917-ci il iyulun 3-də "Hümmət" in ilk nömrəsini çıxarmaq mümkün oldu. Qəzetin adı "Hümmət" Təşkilatının Mərkəzi Komitəsində müzakirə edildi. "Yoldaş", "Hümmət", "Təkamül" adları təklif edildi, lakin komitə təşkilatın adlandığı "Hümmət" in üzərində durdu.

Nəriman Nərimanov qəzetin məram və məqsədləri barəsində ilk bərpa sayında yazırdı: "Hümmət" qəzetəsi fəhlə və zəhmətkeşlərin hüququnu müdafiə edərkən, Rusiya müsəlmanlarına bu inqilab zamanında doğru yol göstərməyi də öz vəzifələrindən biri kimi bilir. Yolumuz artıq dərəcədə tikanlı, məşəqqətli olsa da, ali, müqəddəs məsləkimiz girdarımızın artmasına səbəb olur".

"Hümmət" qəzeti qısa bir vaxt ərzində özünə müəyyən oxucu kütləsi yığa bildi, onun nüsxələri Azərbaycanın hüdudlarından xeyli kənara çıxdı. Qəzet Qafqazda, Volqaboyu müsəlman vilayətlərində, Türküstanda geniş yayıldı, hətta İranda və Türkiyədə onun oxucuları vardı.

1918-ci ilin may ayının 28-də milli-azadlıq mübarizəsinin məntiqi nəticəsi olaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılmasından sonra "Hümmət" Həştərxanda nəşr olunmağa başladı. Zaqafqaziya Müsəlman İşləri Komissarlığının D.X.Bünyadzadənin başçılıq etdiyi nəşriyyat şöbəsi, 1919-cu ilin martın 29-da "Hümmət" in yenidən nəşr olunması, onun onun maddi-texniki bazasının yaradılması, qəzetin ətrafında təcrübəli jurnalistlərin toplanması üçün müəyyən tədbirlər həyata keçirməyə başladı. Komissarlıq 1919-cu il martın 29-da Saritsinə M.S.Ordubadinin adına göndərdiyi məktubda ondan Həştərxana gəlməyi, nəşriyyatın işində yaxından iştirak etməyi xahiş edirdi. 1919-cu ilin mayından yenidən çıxmağa başlayan "Hümmət" əvvəllər Zaqafqaziya Müsəlman İşləri Komissarlığı və Qafqaz Müsəlman Kommunist Təşkilatı "Hümmət" in, 1919-cu ilin noyabrında isə RK Bolşeviklər Partiyası, "Hümmət" təşkilatı Həştərxan Bürosunun orqanı kimi nəşr olunurdu. Qəzet həftəlik nəşr olunmağa başladı. İlk vaxtlar qəzetə D.Bünyadzadə redaktorluq edirdi, sonralar bu iş M.S.Ordubadiyə həvalə olundu. "Hümmət" in nəşri 1920-ci ilin may ayına qədər davam etdi. "Hümmət" in Həştərxan dövründə 44 nömrəsi çap olunmuşdur.

1906-cı ildə Azərbaycan bolşevikləri rus, Azərbaycan və digər dillərdə leqal və gizli surətdə 7 qəzetin nəşrini həyata keçirə bilmişdilər ki, bunlardan biri

də "Bakinskiy raboçi" olmuşdur. Qəzetin ilk sayı 1906-cı ilin mayın əvvəlində buraxılmışdı. Onun nəşrinin təşkilində və çapa hazırlanmasında bolşeviklərdən P.A.Çaparidze, V.P.Nagin, V.A.Radus-Zenkoviç və başqaları yaxından iştirak etmişdilər. İlk sayında qəzet inqilabi işlərdə proletariatin gücü və rolu, fəhlə sinfi ilə kəndlilərin ittifaqının əhəmiyyəti ətrafı şəkildə izah edilirdi. Həmçinin Bakı fəhlələrinin ağır maddi vəziyyətinə, xalqın siyasi hüquqsuzluğuna dair yazılar dərc edilirdi. Gizli şəraitdə fəaliyyət göstərməyin çətinlikləri, polis təqiblərinin artması "Bakinski raboçi"nin birinci nömrəsindən sonra çapına son qoydu. "Bakinski raboçi" 1908-ci ildə legal fəaliyyət göstərməyə başlasa da, yenidən çapını dayandırmalı oldu və doqquz illik fasilədən sonra, 1917-ci ilin mayın 5-də yenidən işıq üzü görməyə başladı və ilk sayında Leninin məşhur "Aprel tezisləri"ni dərc etdi. Qəzet öz oxucularına müraciətlə yazırdı: "Fəhlə yoldaşlar, yalnız siz öz qəzetinizə kömək edə bilərsiniz və kömək etməlisiniz. Biz yardım, kömək və məsləhət üçün sizə müraciət edirik. Dərhal vəsait toplanmasını təşkil edin. Bu iş təxirə salma bilməz. Yubanmaq olmaz. Hər gün, hər saat qiymətlidir. Qoy hər bir rayonda, hər bir zavodda, hər bir emalatxanada, hər bir kontorda, dostlarınızın işlədikləri hər bir yerdə vəsait toplanılmasına başlanılsın. Qısa bir müddətdən sonra qəzetin fondu üçün vəsait toplandı. Bütün bunlara baxmayaraq qəzet mövcud çətinliklər içərisindən çıxış yolları arayır, nəşrini davam etdirirdi. "Bakinskiy raboçi" həmin günlər öz nömrələrinin birində yazırdı: "İş ondadır ki, çörək və başqa aclıqla bərabər indi də biz kağız aclığı keçiririk. Bütün aclıqlar kimi, kağız aclığı da burjuaziya üçün yox, proletariat üçündür. Biz ona görə aclıq keçiririk ki, çünki dövlətilər özləri üçün ehtiyat toplamışlar".

Bakı Partiya Komitəsi "Bakinski raboçi" qəzetinin nəşrilə əlaqədar məsələlərin həllinə diqqət yönəldir, bu mətbu orqanın təbliğat imkanlarından istifadə edirdilər. Ona görə də qəzet Bakı Soveti İcraiyyə Komitəsinin mətbəəsində 4000 nüsxə tirajla çap olunurdu. Bütün bunlara baxmayaraq qəzet nədənsə maliyyə problemlərini önə çəkir və yazırdı: "Bizim qəzetin heç bir əməkdaşı bir qəpik də haqq almır. Gizli mətbuat buraxıldığı vaxtlarda olduğu kimi, indi də qəzetimizin əməkdaşları qətiyyən pul olmadan işləyirlər".

"Hümmət", "Bakinskiy raboçi" kimi qəzetlərlə yanaşı, 1906-cı ilin may ayının 26-da həftədə iki dəfə işıq üzü görən, bolşeviklərin ilk legal qəzeti "Dəvət-Qoç" nəşrə başladı. İlk sayında sosial-demokrat ideyasının təbliğ edən, xalqlar arasında dinc birgəyaşayışın lazımlığını qəzet səhifəsinə çıxaran "Dəvət-Qoç"un cəmi 19 nömrəsini çap etmək mümkün olub. Qəzetin təşkilində və işində görkəmli bolşeviklərdən M.Ə.Əzizbəyov, P.A.Çaparidze, S.M.Əfəndiyev, V.A.Radus-Zankoviç, V.P.Nagin və başqaları fəal iştirak edirdilər.

"Dəvət-Qoç"un ilk nömrəsi çapdan çıxdıqdan 16 gün sonra 1906-cı il iyunun 12-dən 17-nə kimi eyni adda, rus dilində "Priziv" qəzeti nəşr olunmağa

başladı. "Priziv" gündəlik axşam qəzeti kimi buraxılırdı. Bakıda fəaliyyət göstərən "Trud" qəzetində çap olunan elanda "Priziv" qəzetində V.İ.Leninin, A.V.Lunaçarskinin, S.M.Əfəndiyevin, F.Y.Maxaradzenin, Musa və Mustafa Mirqasımovların və başqa müəlliflərin iştirak edəcəkləri xəbər verilirdi.

Əldə olunan arxiv materiallarına, xatirələrə əsasən söyləmək olar ki, "Priziv" qəzeti inqilabda Leninin taktikasını müdafiə etmiş, əsasən sosial-demokratiya ideyasını əsgərlər arasında yaymaqla məşğul olmuşdur.

Azərbaycan sosial-demokratları "Dəvət-Qoç"dan sonra Azərbaycan dilində yeni bir qəzet açmaq təşəbbüsü göstərdilər. Lakin müəyyən müddət bu istəklərinə nail ola bilmədilər. S.M.Əfəndiyev bu münasibətlə yazır: "Dəvət-Qoç" sensor tərəfindən bağlandıqdan sonra biz yeni bir mətbuat orqanı üçün icazə ala bilmədik.

Hümmətçilər bolşeviklərin sınaqmış üsullarına əl atmalı oldular. Tanınmış ziyalı, jurnalist Mehdibəy Hacınskinin qəzet nəşr etmək üçün "əлиндə hazır icazənamə"nin olmasından yararlanıb, bu istəklərini həyata keçirmək istədilər. Həm də ona görə ki, M.Hacınskinin qəzeti nəşr etməyə imkanı yox idi. Hümmətçilər M.Hacınski ilə danışıq aparıb, saziş bağladılar ki, onun rəsmi orqanlardan icazəsi olan "Təkamül"ünü nəşr etsinlər. "Təkamül" rəsmi dairələrdə qəzet kimi deyil, jurnal kimi qeydiyyatda alındığından şübhələrə də yer qalmırdı. S.M.Əfəndiyev bu barədə yazır: "Təkamül" adı bizim məqsədlərimiz üçün münasib deyildisə də, buna baxmayaraq təşkilat Hacınskinin yaradıcılıq işlərinə qarışmamağı şərt qoyub, "Təkamül"ü nəşr etməyə başladı. "Təkamül" ərəb mənşəli söz olub, mənası "inkişaf", "kamil olmaq", "yetişmək" deməkdir.

Qəzetin nömrələrində dərc olunmuş yazıların təhlili, tarixi sənədlər, xatirələr əsasında təxmini müəyyən etmək olar ki, "Təkamül"ün redaksiya heyətinə gizli "Hümmət" və legal "Dəvət-Qoç" qəzetlərinin aparıcı qələm insanları, publisistləri, partiya fəalları daxil idi. Onlardan S.M.Əfəndiyevi, Ə.Axundovu, M.Əzizbəyovu, S.Musəvinini, Z.Zeynalovu və sosial-demokratiya ideyasından milli mövqeyə keçmiş M.Ə.Rəsulzadəni və qardaşı Məhəmmədəli Rəsulzadəni göstərmək Redaksiyada təşkilati və yaradıcılıq işinin əsas ağırlığını birinci növbədə S.M.Əfəndiyev öz üzərinə götürmüşdü. "Təkamül" Azərbaycan bolşeviklərinin nəşr etdikləri 9-cu mətbuat orqanı, milli dildə çıxan üçüncü bolşevik qəzeti idi. Onun nəşri ərəfəsində bolşeviklərin ana dilində 4 jurnal və 1 qəzeti çıxırdı. Bu qəzet "Hümmət" təşkilatının nəşri, onun qəzeti idi. Qəzetin 14 nömrəsində 500-dən artıq müxtəlif janrlı, müxtəlif istiqamətli, həcmli yazılar çap olunmuşdu.

Firqələr və cəmiyyətlər, məktublar, həmkarlar ittifaqı, fəhlə məişətindən, felyeton və xəbərlər, elanlar şöbələri və bu rubrikalar adı ilə məqalələr çap edilirdi. Qəzetin materiallarında əsas yeri Rusiya və Azərbaycanın ictimai-siyasi, iqtisadi və

mədəni həyatı, fəhlə məişəti, müxtəlif partiya və cərəyanlara münasibət və mühüm məsələlər, problemlər tuturdu. Qəzet oxucularını beynəlxalq həyatın mühüm hadisələri ilə müntəzəm tanış edirdi. Yerli, Ümumrusiya və xarici ölkələrdən verilən bütün yazılarda sosial-demokratiya prinsipləri gözlənilirdi.

"Bakinski proletari" qəzeti Azərbaycan bolşeviklərinin növbəti qəzetlərindən biri olaraq, ilk sayı 1907-ci il iyulun 20-də çap olunmuşdu. İki ildən çox bir müddətdə müəyyən fasilələrlə nəşr edilən bu qəzetin cəmi 7 nömrəsi işıq üzü görmüşdü. Qəzetin nəşrində P.A.Çaparidze, İ.V.Stalin, İ.Q.Fioletov, S.D.Vulsfon kimi bolşeviklər iştirak etmişdir. "Bakinski proletari"nin əsas istiqamətlərindən biri yerli partiya təşkilatlarının fəaliyyətini işıqlandırmaq idi. Bu mətbu orqan partiyanın kütlələrlə əlaqəsini daim diqqətdə saxlayırdı.

1907-ci ilin avqust ayının 12-də "Qudok" qəzeti neft sənayesi fəhlələri ittifaqının orqanı kimi nəşr olundu. Qəzetin çapı üçün rəsmi icazə alınmasına baxmayaraq, onun nəşrini davam etdirmək mümkün olmurdu. Nəşr edildiyi müddətdə qəzet mətbəəsini üç dəfə dəyişməli olmuş, həftəlik çıxmalı olduğu halda, redaksiya bu işin öhdəsindən dürüst gələ bilməmişdi. "Qudok" Bakıda tətıl hərəkatının ideoloji bazası rolunu oynayır, müntəzəm şəkildə etiraz aksiyaları ilə bağlı materiallar dərc etdirirdi. Hətta V.İ.Lenin "Qudok" ilə maraqlanırdı. "Qudok" bir neçə əlavə də nəşr etməyə müvəffəq olmuş, azərbaycanca səhifə buraxmışdı. Lakin indiyə kimi bu nüsxələr əldə olunmayıb. 1908-ci ilin yayında "Qudok"un redaktoru İ.Şitikov ilə bolşevik əqidəli jurnalistlər arasında fikir ayrılığı yarandığına görə, bolşevik yazarlar qəzeti tərk etməli oldular. Beləliklə, bu mətbu orqan 1908-ci il iyunun 9-da 35-ci nömrəsindən sonra menşeviklərin orqanına çevrildi. "Qudok"un sıralarını tərk edənlər "Bakinski raboçi"də çalışdılar.

"Şərqi-rus" qəzeti

XX əsrin əvvəllərində Rusiyada siyasi və iqtisadi böhranın kəskinləşməsi neft şəhəri olan Bakıda da özünü göstərməyə başladı. İstilaya uğrayan, istismar olunan, əsarətdə yaşayan və məhv edilən xalqla, istismarçı rus rejimi arasında dərin uçurum yarandı. Xalq artıq passiv mübarizə formalarından açıq mübarizə meydanına keçmiş, müxtəlif etirazlar tətbiq olunmağa başlandı. Çünki 1901-1902-ci illərdə dünya inqilabi hərəkatının mərkəzi Rusiyaya keçirdi. XIX əsrin axırı XX əsrin əvvəllərində aqrar ölkə olan Rusiyada quraqlıq başlamış, şəhərlərdə ərzaq mohsulları, istehlak malları tükənmiş, nəticədə xalqın vəziyyəti görünməz dərəcədə pisləşmişdi. Böhran nəticəsində 300-dən artıq zavod və fabriklər bağlanmış, 100 minə qədər adam işsiz qalmışdı. Bu hadisələr 1905-ci il inqilabının ortaya çıxmasına əsas amil oldu. Fəhlələr istismar olunduqları üçün 1900-cü ildən

başlayaraq fabrik və zavodlarda üsyan qaldırdılar. Kəndlərdə, əyalətlərdə də eyni vəziyyət hökm sürür, kəndlilər mülkədarların zülmünə dözməyərək, onların malikanələrini yandırirdilər. Rusiyada baş verən bu proseslər eynən Azərbaycanda da təkrar olunur, etiraz dalğası ölkənin hər bir tərəfinə yayılırdı. Belə bir tarixi-siyasi proseslərin axarında xalqı təşkilatlandırır, onları haqları uğrunda mübarizəyə aparmaq üçün anadilli mətbuat orqanlarına böyük ehtiyac vardı.

1891-ci ilin oktyabrında "Kəşkül" qəzeti bağlandıqdan 12 il müddətində Azərbaycan türkcəsində qəzet və jurnal nəşri mümkün olmadı, milli ruhlu ziyalıların təşəbbüsləri fayda vermədi. Kamal Ünsizadənin, Əhməd bəy Ağaoğlunun, Nəriman Nərimanovun, Sultan Məcid Qənizadənin, Məmmədəğa Şahtaxtının Qafqaz Canişinliyinə etdiyi müraciətlərə "yox" cavabı verildi. Qafqazda ruslaşdırma siyasətini həyata keçirən missioner İlimskinin hələ 1870-ci ildə rus olmayan əhalini ruslaşdırmaq planları anadilli mətbuat orqanlarının yaradılması ideyasının həyata keçirilməsinə sədd idi. Lakin Çar Rusiyanın yerliləhcələri ədəbi dilə çevirmək yolu ilə əhalini ruslaşdırmaq siyasəti nəticəsiz qaldı. Xalq ana dilində maarifləndikcə, özgələşmək əvəzinə, öz soy-kökünü, milli kimliyini anlamağa başladı.

Xalqa ana dilində mətbuat orqanı bəxş etmək üçün mübarizə aparan ziyalılardan biri də Məhəmmədəğa Şahtaxlı idi. O, 1896-cı ildə "Tiflis" adlı qəzet çıxarmaq istəsə də, təşəbbüsü müsbət nəticələnmədi. 1846-cı ildə Naxçıvanın Şahtaxlı kəndində dünyaya göz açan M.Şahtaxlı son dərəcədə geniş fəaliyyət dairəsinə malik olmuş, təkcə bir qəzetçi kimi deyil, filosof və ictimai xadim kimi milli oyanışa böyük təkan vermişdi. O, Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti tarixinə XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində çoxcəhətli fəaliyyəti ilə seçilən tanınmış maarifçilərdən biri kim daxil olub. Onun ədəbi-jurnalistik fəaliyyəti yalnız Azərbaycan milli mətbuat tarixi ilə deyil, rus mətbuat tarixi ilə də sıx bağlıdır. İlk təhsilini Naxçıvanda aldıqdan sonra 1860-cı ildə Tiflisə, sonra isə Peterburqa gedən Şahtaxlı dövrün müasir elmlərinə yiyələndi. Peterburq mühiti ona çox güclü təsir etdi, universitetdə oxuduğu illərdə alman dilini mükəmməl öyrənmiş, sənədlərini Almanıyanın Leypsiq Universitetinə verdi. İmtahanlardan yaxşı qiymətlər alan Şahtaxlı Leypsiq Universitetinin fəlsəfə fakültəsinə daxil oldu, təhsilini başa vurduqdan sonra Parisə köçdü, fransız dilini mükəmməl öyrənərək və bir sıra elmi-publisistik əsərlər yazdı. Şahtaxlı ilk azərbaycanlı poliqlotdur. Dünya xalqlarının bir çox dillərini əhatəli, mükəmməl bilən alim Şərq və Qərb ədəbiyyatını, mədəniyyətini dərinlən öyrənmişdi. Şərq xalqlarının Rusiya və Qərbi Avropa mədəniyyətinə yiyələnməsinin tərəfdarı olan Şahtaxlı bu ideyanı dövrü mətbuat səhifələrinə gətirmiş, ən müxtəlif məsələlər barədə xeyli sayda məqalələr, traktatlar dərc etdirmişdi.

O, bir jurnalist kimi dövrü mətbuatda çıxış etməyə XIX əsrin 70-ci illərində başlamışdı. Öncə "Moskovskiy vedomosti" qəzetində çalışıb, sonralar fəaliyyətini "Novoye vremya" və "Sankt-Peterburqskiye vedomosti" qəzetlərində davam etdirmişdir. Sözügedən qəzetlərdə Yaxın Şərq müxbiri kimi çalışmış, dəfələrlə ərəb ölkələrinə, İran və Türkiyəyə səfər etmiş, Türkiyə müxbiri kimi fəaliyyət göstərmişdi. Rus mətbuatı ilə yanaşı, fransız, ərəb və fars qəzetlərində "Mehmet bəy" imzasıyla məqalələr dərc etdirən Məhəmmədəğa Şahtaxtlı 1898-ci ildən yenidən Parisə getmiş, orada tarix, lingvistik, şərqşünaslıq və publisistika ilə məşğul olmuşdur. İctimai-elmi fəaliyyətlə məşğul olan Məhəmmədəğa bəy Parisin məşhur Sarbonna Universitetində, Beynəlxalq Fonetika Cəmiyyətində və Fransa Akademiyasının "Asiya" Cəmiyyəti şöbəsində də çalışıb. 1902-ci ildən xaricdən Rusiyaya qayıtdıqdan sonra qəzet çıxarmaq istəyində olmuş, bu istiqamətdə Çar Rusiyasının inzibati idarələri ilə yazışmalar aparmışdı. O, öz doğma Şahtaxtlı kəndindəki ata mülkünü sataraq Tiflisə köçmüş və mətbəə təşkil etmişdir. M.Şahtaxtlının dünyagörüşünün formalaşmasında Tiflis ədəbi mühiti mühüm əhəmiyyət kəsb edir. M.F.Axundovla görüş, onun yaradıcılığı və ictimai baxışlarıyla tanışlıq, habelə Həsən bəy Zərdabinin publisist-maarifçi fəaliyyəti və "Əkinçi" qəzeti M.Şahtaxtlını ictimai-siyasi prosesləri daha aydın dərk etməsinə mühüm təsir göstərmişdir. Həsən bəy Zərdabinin mütərəqqi ideya və təşəbbüslərinin tərəfdarı olan Məhəmmədəğa bəy məqalələrində Azərbaycanda və bütün Yaxın Şərqdə hökm sürən feodal münasibətləri tənqid edir, istibdadın əleyhinə çıxır, mütərəqqi dünya ədəbiyyatının nailiyyətlərini öz həmvətənləri arasında yayır, geniş oxucu kütlələrində elmi, maarif, etika və əxlaq məsələlərinə maraq oyadırdı.

Tiflisdə fəaliyyət göstərdiyi müddətdə M.Şahtaxtlı növbəti dəfə cəhd edərək yeni qəzet açmaq niyyətilə hökumətə ərizə verir və bu istəyinə cavab olaraq Çar Rusiyasının Qafqaz canişinliyi 1903-cü ilin əvvəllərində "Şərqi-rus" qəzetinin çapına razılıq verir. "Şərqi-rus" qəzetinin ilk nömrəsi 1903-cü il martın 30-da çıxdı. Qəzet əvvəllər həftədə üç dəfə çap olunurdu. 1904-cü ilin iyunun 8-dən etibarən isə gündəlik qəzetə çevrildi.

Azərbaycanın ictimai-siyasi fikir tarixində, maarifçilik hərəkatının genişlənməsində "Şərqi-rus" qəzetinin mühüm xidmətləri var. O, XX əsrin ilk, həm də gündəlik Azərbaycan qəzetidir. Müxtəlif xalqların nümayəndələrinin iştirak etdiyi bu mətbu orqanı Şərqdən Çin həüdullarınadək yayılan, din ayrı, dil ayrı ziyahların qabaqcıl fikirlərinin sərgisi adlandırıldılar. Görkəmli şərqşünas Lüsyan Büva Parisdə çıxan "Jurnal Azyatik" məcmuəsində dərc etdirdiyi "Azərbaycan türklərində bir siyasi-ictimai qəzet" başlıqlı məqaləsində "Şərqi-rus"u yüksək qiymətləndirirdi. Lüsyan Büva yazırdı: "Qafqazın türk müsəlmanlarını maariflənmək və savadlandırmaq məqsədi ilə "Şərqi-rus" qəzeti bütün

əməkdaşlarının istək, arzularını, fikirlərini açıq söyləməyə, onları müdafiə etməyə çağırır".

"Şərqi-rus" 1903-cü il 16 aprel tarixli 7-ci sayında öz ideya istiqamətini, məramnaməsini belə bəyan etmişdi: "Bizim borcumuz həqiqi nəvəslikdir, yaxşılıq dediyimiz kimi yamanlıq da gizlətməyəcəyik. Biz meydana ona görə çıxdıq ki, xalqa doğru söz deyək və nəinki ona-buna vicdan furişanə mədhiyələr oxuyaq".

"Şərqi-rus"un yaradıcı heyəti həqiqətən də ictimai-siyasi və mədəni həyatın mühüm cəhətlərini işıqlandırır, xalqın maraq və mənafeələrini müdafiə etməyə çalışırdılar. Qəzet xalqın ağır vəziyyətini görərək yazırdı: "Tüstü və baş pulu deyilən xərcdən azad olmağın əvəzində rəiyyətlərin boynuna mülkədarlarla bərabər padşahlıq torpaq vergisi təhlili gəlmişdir. Bu növ xərclər rəiyyətlərin çoxuna ifrat artıq düşübdür və onlara nəhayətdə ağır yük olubdur".

"Şərqi-rus"un ilk saylarında dərc olunan məqalələri Ömər Faiq Nemanzadə "camaatın məlumatını artırmağa, fikirlərini işıqlandırmağa xidmət edən" publisist nümunələr adlandırır, qəzetin çatışmayan cəhətlərini, xüsusən "barışdırıcı" missiyasını tənqid edirdi.

M.Şahtaxtlının rus təbəçiliyini qəbul etməsi, bir çox ciddi məsələlərin qəzet səhifələrinə çıxarılmasının əleyhinə olması, hökumətlə kompromiss siyasəti dövrün bəzi ziyalıları tərəfindən birmənalı qarşılanmır, "Şərqi-rus" tənqid atəsinə tutulurdu. Türk dünyasının milli-mənəvi birliyini, "Dildə, fikirdə, işdə birlik" düsturunun sahibi olduğu "Tərcüman" qəzetini ana tezisində çevirmiş İsmayıl bəy Qasıralı da Məhəmmədəğa Şahtaxtlının tutduğu yolu bəyənmirdi. "Tərcüman"ın "Şərqi-rus" adlı xəbərində qəzetin Cəlil Məmmədquluzadənin redaktəsinə keçəndən sonra istiqamətinin müsbət məcraya yönəldiyi, bu mətbu orqanın doğru, düz yola qədəm qoyduğu əksini tapmışdı. İsmayıl bəy Qasıralının əlifba islahatı məsələsində M.Şahtaxtlını ciddi tənqid etməsi "Şərqi-rus"un nüfuzuna böyük xələl gətirdi. Bir neçə əcnəbi dil bilən M.Şahtaxtlının fəaliyyətinin bir hissəsi də əlifba islahatı ilə bağlıdır. O, əlifba layihələri üzərində mütəmadi çalışmış, bu barədə yalnız Azərbaycan dilində deyil, rus və fransız dillərində də kitablar çap etdirmiş, özünə tərəfdar toplamağa çalışmışdı.

M.Şahtaxtlının Mirzə Fətəli Axundovdan sonra əlifba islahatına başlaması və onun təklif etdiyi metod birmənalı qiymətləndirilməmiş, bəzində həm müsbət, həm də mənfi münasibətləri əks etdirən məqalələr yazılmışdı.

"Şərqi-rus"da təkcə əlifbanın yeniləşdirilməsi deyil, hicab məsələsi, islamda qadın azadlığına baxışlar, maarifin yayılması, məktəblərdə tədrisin yaxşılaşdırılması kimi önəmli məsələlər əksini tapmış, problemlərdən çıxış yolları aranmışdı. "Şərqi-rus"un səhifələrində mədəniyyət, ədəbiyyat, dil, tarix məsələlərinə xüsusi yer verilir. A.Tolstoydan tərcümələr də bu qəzetin səhifələrində çap olunmuşdu.

Qəzetin ümummilli məsələlərdə prinsipial deyil, liberal mövqə sərgiləməsi çarizmin mürtəce rejimindən qorunmaq məhiyyəti daşıyırdı. M.Şahtaxtlı təzyiqlərdən, təhdidlərdən qəzeti qorumaq üçün manevrlər edir, onu mövqesizlikdə, prinsipsizlikdə qınayan qələm dostlarına qəzet səhifəsində cavablar verirdi. Belə yazılardan biri "Kaspi" qəzetinin redaktoru Əlimərdan bəy Topçubaşova ünvanlanmışdı. M.Şahtaxtlı bu məqalədə deyirdi: "Allah bizi rus təbəəsi yaratmış, biz zahirən və batilən rus padşahımıza və rus dövlətinə sadıq təbəə olub islam dinimizi və türk dilimizi can və dil ilə bəsləməyi kəndimizə fərz bilib beynəlmiləl politikadan və intriqadan istər din pərdəsi altında, istərsə də açıq olsun, kəndimizi daima şiddətlə kənara tutmalıyıq".

Çar Rusiyasına qarşı bu cür münasibətə Əlimərdan bəy Topçubaşov, Əhməd bəy Ağaoğlu kəskin reaksiya verərək "bu yolun, bu əhvalın cürətsizlik, barışdırıcılıq, gözqapamaq" olduğunu söyləyir, M.Şahtaxtlıya qarşı açıq yazılarla çıxış edirdilər. Tənqiddə liberallıq "Şərqi-rus"a çox baha başa gəlirdi. Əlimərdan bəy Topçubaşovun, Əhməd bəy Ağaoğlunun "Şərqi-rus"a qarşı kəskin münasibətinə səbəb mesenant Hacı Zeynalabdin Tağıyevin "Şərqi-rus"un ilk sayında tənqidi olmuşdu. İlk vaxtlarda qəzet onlara qarşı kəskin münasibət bəsləyib, sərt cavablar verir, onları "Hacı Zeynalabdinin qələm qoçuları" adlandırırdı. Məqalələrinin birində qəzet yazırdı: "Mərdan bəy və Əhməd bəy kimilərdə prinsip, məslək nə gəzir? Bunlar ac qurdlardır ki, neft sayəsində dövlətlənən Bakıya yığılıb, Əlinin börgünü Vəlinin başına qoyub, ciblərini doldururlar".

Bu çəkişmələrin sonunda tərəflər ümumi bir araya gəlib ittihamlara son qoyaraq əməkdaşlıq yolu tutdular. Cəlil Məmmədquluzadə "Xatiratım" əsərində bu olaylara toxunaraq yazır: "Qafqazda müsəlmanlar içində türkcə qəzet tək bir "Şərqi-rus" idi. Bu da məlumdur ki, Tiflisdə bina olmuşdu və orada da çıxmaqda idi. Bakı şəhəri, o milyonlu və mədəni Bakı şəhəri öz qəhrəman yazıçıları ilə, öz Əhməd bəy Ağaoğlu, Əlibəy Hüseynzadə, Həşim bəy Vəzirov, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, doktor Qarabəy Qarabəyov, şair Müznib, Hacı İbrahim Qasimov, Cəfər Bünyadzadə və qeyri-bunlar kimi əhli qələmləri ilə uzaqdan Tiflisə baxıb onun gündəlik "Şərqi-rus" qəzetinə həsəd aparırdılar. Bəs necə olsun? Belə məlum olur ki, o vaxtlar türk qəzetinə izn hasil etmək bəhərhal çox çətin bir məsələ imiş. İndi belə güman etmək olar ki, o vaxtlar Bakının birinci jurnalistlərindən Əhməd bəy Ağaoğlu və Əlibəy Hüseynzadəyə ya qəzet icazəsi Peterburqdan verilmədi, yaxud bunlar Peterburqun siyasətini nəzərə alıb oradan bu icazəni istəmədilər, onun üçün də bunlar belə məşqə düşdülər. Mərkəzdən ki bir türk cəridəsinə izn almaq ümidi yoxdur, səlah buradadır ki, "Şərqi-rus" qəzetinə bir növ əl uzatmaq və şərqlikimi sifəti ilə, ya qeyri bir vəchlə oraya daxil olmaq və qəzeti də Bakıya köçürmək".

M.Şahtaxtlının Əlimərdan bəy Topçubaşlı və Əhməd Ağaoğlu ilə birgə "Şərqi-rus"un Tiflis mühitindən çıxarılıb Bakıya köçürülməsi planı üzərində çalışmaları, söyləri nəticəsiz qaldı. Cəlil Məmmədquluzadənin yazdığı kimi 1905-ci ilin yanvar ayında qəzetin hər bir yanda abunəsi gəldiyi halda M.Şahtaxtlı qəzetin çapını dayandırdı və başladı Bakıya köçməyə: "Yanvardan fevraladək ancaq idarənin əşyasını qutulara dolmağı çəkdi və qutulara da dolub hazır olandan sonra haman yerdə qaldı ki, qaldı".

"Şərqi-rus"un yaradıcı heyəti. "Şərqi-rus"un Azərbaycan mətbuatı tarixində ən böyük xidmətləri Cəlil Məmmədquluzadə, Ömər Faiq Nemanzadə, Ə.Nəzmi, M.S.Ordubadi kimi dövrün böyük publisist və şairlərinin mətbu tribunasına çevrilməsi, onları ictimaiyyətə yaxından tanıtmasıdır.

C.Məmmədquluzadənin "Şərqi-rus"la əməkdaşlığının maraqlı tarixçəsi var. 1903-cü ildə həyat yoldaşını müalicə üçün Tiflisə aparan C.Məmmədquluzadə "Qafqaz" restoranında Şahtaxtlı ilə görüşmüş, onu "Poçt qutusu" hekayəsi ilə tanış etmişdir. Şahtaxtlı hekayəni "Şərqi-rus"da çap edərək onun Tiflisdə qalıb, qəzetdə fəaliyyət göstərməsini təklif etmişdi. Bu ilk tanışlıqdan sonra C.Məmmədquluzadə "Şərqi-rus"da fəaliyyət göstərmişdi. Əziz Şərifin verdiyi bilgiyə görə, C.Məmmədquluzadə Şahtaxtlı üçün bir tapıntı idi. "Şərqi-rus"da fəaliyyətə başlaması Mirzə Cəlilin ideya-yaradıcılıq axtarışlarını bir səmtə yönəltməkdə, daha doğrusu, onun bundan sonra ədəbiyyata və jurnalistikaya üstün yer verməsində müəyyən təkan rolu oynadı.

Məmmədquluzadə və onun müasiri olan publisistlərin "Şərqi-rus"da ən çox bəyəndikləri xüsusiyyət qəzetin müstəqil, demokratik yol tutacağını vəd etməsi və imkan daxilində buna müəyyən dərəcədə əməl olunması idi.

C.Məmmədquluzadə bu mətbu orqanda 1904-cü ilin yanvar ayından 1905-ci ilin elə həmin ayına qədər fəaliyyət göstərdi. O, "Şərqi-rus"da bir jurnalist kimi əsil inkişafa başladı, ilk dəfə azərbaycanca publisist və ədəbi-tənqidi məqalələr yazdı, tərcümə sahəsində qələmini sınaıdı. 1904-cü ilin noyabr ayının 26-dan 1905-ci ilin yanvarın 15-dək qəzetin müvəqqəti redaktoru oldu. O, bu vəzifədə redaktorluq peşəsinin çətinliklərinə, həmçinin sirlərinə bələd oldu. Qəzetçilik işinin tərtibat və poliqrafik cəhətlərini, habelə senzura və rabitə orqanları ilə əlaqə yollarını öyrəndi, "Molla Nəsrəddin"in nəşrinə qədər hazırlıq keçdi.

Mirzə Cəlil gələcək dostlarını da "Şərqi-rus"da tapdı. Ömər Faiq, Firudin Köçərlı, Üzeyir Hacıbəyovla təmas qurdu, dostluq etdi. "Şərqi-rus"un çapını dərhal alqışlayıb, şeir həsr edən M.Ə.Sabirlə qiyabi tanış oldu. M.Cəlilin "Şərqi-rus"a vaxtında gəldi, qəzet hələ nəşrə başlamadığı vaxtda rus və Azərbaycan dillərini bilən mütərcimə ehtiyac olduğu barədə elan vermişdi. O, qəzetdə dərc olunan mətbuat xülasəsini, teleqramları ruscadan ana dilinə tərcümə edirdi. Həmçinin

L.N.Tolstoyun "Zəhmət, ölüm və naxoşluq" hekayə-əfsanəsinin tərcüməsini çap etdirdi.

"Şərqi-rus"da çalışması C.Məmmədquluzadənin gələcək yaradıcılığı üçün bir məktəb rolu oynadı və o, 1905-ci ilin əvvəlindən bəzi fikir ixtilaflarına görə redaksiyadan uzaqlaşdı.

Mirzə Ələkbər Sabir də "Şərqi-rus" qəzetini, onun ideya istiqamətini izləmiş və bəyəniirdi. Bunun nəticəsi olaraq qəzetin nəşiri və redaktoru M.Şahtaxtlının elmi biliyinə, mövqeyinə yüksək qiymət verərək, "Şərqi-rus"a şeir həsr etmişdi. Sabirin bu şeiri 1903-cü il iyun ayının 27-də "Ədəbiyyat" başlığı altında Ələkbər Təhirov imzası ilə işıq üzü görmüşdür.

Məhəmmədəğa Şahtaxtlının publisistikası

M.Şahtaxtlı dövrünün tanınan ictimai xadimi, filosofu olmaqla yanaşı, istedadlı jurnalist kimi tanınırdı. Onun publisistik yaradıcılığı XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində baş verən ictimai-siyasi prosesləri, zamanənin bütün ağırlı məsələlərini özündə ehtiva edir. O, jurnalistlik fəaliyyətinə "Moskovskye vedomosti" qəzetində başlayıb. Ümumiyyətlə, M.Şahtaxtlının dünyagörüşü şərq və qərb arasında yaşanan, mədəni texniki-inqilabi ziddiyyətlər fonunda formalaşmışdı. Onun formalaşdığı mühitdən bəhs edərkən islam dini ilə bağlı məsələləri də yaddan çıxarmaq olmaz, ən azından ona görə ki, Şahtaxtlı islam tarixini, fəlsəfəsini çox gözəl bilirdi. Azərbaycan sovet dönməsinin mətbu araşdırıcıları M.Şahtaxtlının dünyagörüşündəki ziddiyyətli məqamları onun islam dininə bağlılığı ilə əlaqələndirirdilər.

M.Şahtaxtlı islamı tək dini inanc kimi deyil, sosial-psixoloji yaşantı və fəlsəfi dünyagörüş kimi dəyərləndirirdi.

M.Şahtaxtlının sosial məzmunlu əsərləri içərisində görkəmli İran maarifçisi, publisist və dövlət xadimi Mirzə Melkum xana (1833-1908) həsr olunmuş beş məqaləsini xüsusilə fərqləndirmək lazımdır. Bu silsilə yazılarda maraqlı taleyi olan, zamanəsinin qabaqcıl adamlarından biri kimi tanınan, ziyalı və vətəndaş mövqeyi ilə seçilən, M.F.Axundovla uzun illər dostluq əlaqələri saxlayan diplomat Mirzə Melkum xanın müfəssəl tərcümeyi-halı verilmişdi. Mirzə Melkum xan XIX əsrin sonları, XX əsrin əvvəllərində İran həyatının yeniləşməsi, avropalaşması uğrunda mübarizə aparan görkəmli maarifçi və dövlət xadimi idi. İran cəmiyyətinin həyatında mütərəqqi dəyişikliklərə nail olmaq Mirzə Melkum xanın ən böyük arzularından biri idi. İnkişaf etmiş ölkələrin köməyi olmadan bu cür inkişafa heç cürə nail olmağın mümkünsüzlüyünü o, öz əsərlərində yazır və İran gənclərinin kütləvi surətdə xarici ölkələrdə ali təhsil almağa göndərmək ideyasını irəli sürürdü. M.Şahtaxtlı Mirzə Melkum xanı "ziyalı fars" adlandıraraq, onun tərəqqi və mədəniyyət uğrunda mübarizəsinə dəstək verirdi.

M.Şahtaxtlı uzun müddət islamın təriqət, məzhəb ayrılığına qarşı çıxış edərək, ilkin islam ideyasının tərəfdarı olaraq qalmışdı. O, islamın saflığı, tərəqqisi uğrunda böyük bir hərəkətin başında dayanan Şeyx Cəmaləddin Əfqaniyə, onun dünyagörüşünə, fəaliyyətinə ayrıca bir məqalə həsr etmişdi. Azərbaycanlı publisist Şeyx Cəmaləddin Əfqaninin dünyagörüşünü, əqli qabiliyyətini, fəaliyyətini yüksək qiymətləndirir, onun fəlsəfə və tarix sahəsində hətta E.Renan kimi tanınmış Avropa alimlərini heyratə gətirdiyini yazırdı. Renanın Əfqani haqqındakı fikirləri də Şahtaxtlının məqaləsində sitat kimi istifadə olunmuşdu: "Bu adamla (Cəmaləddin nəzərdə tutulur - A.A) söhbət edərkən mən düşündüm ki, əsərlərini uzun müddət böyük bir məhəbbətlə öyrəndiyim Fərabî, İbn Sina kimi filosoflar yenidən həyata qayıdıblar. Cəmaləddini görəndə mən müsəlman Şərqində fəlsəfi əqlin intibahına bir daha inanıram".

Qeyd etmək lazımdır ki, həmin dövrdə Cəmaləddin Əfqaninin yaşadığı Əfqanıstan islamın öz ilkinliyini, "saflığını" qoruyub saxladığı, heç bir islahata uğramadığı azsaylı ölkələrdən idi. Əfqaninin islami modernləşdirmək istəkləri, bu yöndəki fəaliyyəti M.Şahtaxtlı tərəfindən yüksək qiymətləndirilsə də, ancaq Azərbaycanlı publisist panislamizmi qəbul etmir, tənqid edirdi.

M.Şahtaxtlının maarifçilik ideyaları içərisində xalqın mədəniyyətinin təməl daşı olan əlifba, təkmilləşdirilmiş milli yazı sistemi uğrunda mübarizəsi xüsusi yer tutur. Düzdür, onun bu ideyası dövrün bəzi ziyahları, xüsusən İsmayıl bəy Qaspralı, Ömər Faiq Nəmanzadənin tənqidlərinə tuş gəlirdi.

M.Şahtaxtlı Türkiyənin ictimai-siyasi həyatına daha yaxından bələd olduğu üçün bir neçə əsərini də bu ölkənin həyatına həsr etmişdir. Onun 1901-ci ildə Fransada çap etdirdiyi "Türkiyəni necə xilas etməli" fəlsəfi traktatı yalnız öz dövrü üçün deyil, bu gün və sabah üçün də dəyər kəsb edir. Osmanlı imperatorluğunun tənəzzülü və yeni Türkiyənin yaradılması ideyası bu əsərin ana xəttidir. Müəllif Osmanlı İmperatorluğunun tənəzzül səbəbinin köklərini Sultan Süleymanın məmləkətin müxtəlif yerlərində yaşayan, öz əyalətini mülki və hərbi qüvvələrini tam əldə saxlayan bütün şahzadələri saraya yığmasında və beləliklə onların idarəçilik təcrübəsinin məhv edilməsində görür. Gələcək hökmdar, şahzadə əyaləti tərk edir, sarayda yaşamaqla məmləkətin işlərindən xəbərsiz olur və tamamilə idarəçilikdən uzaqlaşır. Müəllif böyük təəssüf hissiylə yazırdı: "Budur, üç əsrdür ki, heç bir sultan, heç bir imperiya şahzadəsi dəniz limanlarına, hətta Türkiyənin ən əhəmiyyətli limanlarına belə baş çəkməmişlər. Aydınır ki, donanmanın rəhbərliyindən, danışmağa belə dəyməz. Heç bir sultan nə ciddi bir milli, siyasi, dini, hərbi və ictimai qüvvəyə, nə də lazımi bilik və təcrübəyə malik deyildi". İmperatorluğun həmin dövr üçün ağır vəziyyəti yalnız bunlarla bitmir. Ən dəhşətli odur ki, hakimiyyət sahibi olan Sultan Əbdülhəmid məmləkətin bütün tarixi şəxsiyyətlərini, düşünən beyinlərini məhv edirdi. M.Şahtaxtlı bu fəlsəfi

traktatda Türkiyəni xilas etməyin yolları və üsullarını da göstərir. Beləliklə o, Türkiyə modelini düşüncəsinə uyğun şəkildə qurur və yazırdı: "Əgər Türkiyə öz mövcudluğunu qoruyub-saxlamaq istəyirsə, o elə bir hökumət təşkil etməlidir ki, həmin hökumət nəinki namuslu olub milli marağın qayğısına qalmalıdır, həm də savadlı olmalı, ölkədə ictimai-siyasi inkişafı təmin etmək üçün böyük enerjiyə sahib olmalıdır. Bunlarsız milli istiqlaliyyəti qoruyub saxlamaq qeyri-mümkündür. M.Şahtaxtlının irəli sürdüyü ikinci prinsip də əhəmiyyətli idi: "Bu, Türkiyənin Avropalaşmasıdır. Müəllif həmin prinsipin qaçılmazlığını, labüdlüyünü şərh edərək yazırdı: "Həqiqətən, milli istiqlaliyyətin yükü bizim dövrümüzdə elə ağırlaşmış ki, onu Avropa mədəniyyətinin köməyi olmadan daşımaq mümkün deyil".

M.Şahtaxtlı M.F.Axundovdan başlayan maarifçilik hərəkatının davamçısı olaraq milli düşüncə, yeni məktəb, yeni əlifba və mətbuatın yaradılmasında əzmlə çalışırdı. Şübhəsiz, M.Şahtaxtlı bütün bunları Zaqafqaziya müsəlmanlarının necə adlandırılmasından başlayırdı və milli düşüncəyə yeni əhval-ruhiyyə gətirirdi. O, bu xüsusda "Kaspi" qəzetinin 1891-ci il 93-cü sayında yazırdı: "Son vaxtlar Zaqafqaziya müsəlmanlarına onların dinlərinə görə yox, xalqlarına görə ad verməyə çalışaraq, Zaqafqaziya islam əhlini Qafqazda rus dilində tatar adlandırmağa başlamışlar. Amma bu yeniliyi heç cür uğurlu hesab etmək olmaz. Ona görə də Zaqafqaziya müsəlmanlarını azərbaycanlı, Zaqafqaziya türk dilini isə tatar dili əvəzinə Azərbaycan dili adlandırmaq məqsədəuyğun olardı".

M.Şahtaxtlının "Zaqafqaziya müsəlmanlarını necə adlandırmalı?" məqaləsini azərbaycanşünaslığın ilk bünövrələrindən hesab etmək olar.

"Qeyrət" mətbəəsi

"Şərqi-rus" bağlandıqdan sonra M.Şahtaxtlinski redaksiyanın mətbəəsini satışa çıxardı. Bu barədə Ömər Faiq Nemanzadə öz xatirələrində yazır ki, satışa çıxarılan bu mətbəəni almaq məsləhəti ilə o, Cəlil Məmmədquluzadəyə müraciət etmişdi. Mirzə Cəlil "Məhəmməd ağa pul istəyəcək, ancaq pul nə sən də, nə də ki məndə var" cavabını verib. Mətbəəni almaq üçün maddi vəsait axtarışına çıxan dostlar nəhayət, belə xeyirxah insanı tapırlar. Bu, əslən naxçıvanlı olan tacir Məşədi Ələsgər Bağirov idi. "Evinə lazım olan yeyintiləri nişyə götürüb, ayın axırında borclarını ödəyən Ö.F.Nemanzadəyə" Məşədi Ələsgərov Bağirov mətbəəni almaq üçün ilkin olaraq 7 min manat pul verir. Sonra isə "Molla Nəsrəddin" jurnalının çapına da vəsait xərcləyir.

Yeni mətbəə "Qeyrət" adı ilə 1905-ci il mart ayında fəaliyyətə başlayır və hər üç şəxsiyyətin birgə fəaliyyəti nəticəsində 1907-ci ilə qədər bu iş davam edir.

Fəaliyyətinin ilk aylarından "Qeyrət"-in gəlirlə işlədiyini görən bu üç dost mətbəəni daha da genişləndirmək, istehsal gücünü daha da artırmaq istəyirlər. Ö.F.Nemanzadənin xatirələrindən bəlli olur ki, 1907-ci ildə bu üç yoldaş mətbəəni daha da böyütmək məqsədilə "Qeyrət kampaniyası" adı altında bir şirkət vücuda

gətirirlər. Onlar mətbəənin 7 min manatlıq qiymətini 28 paya bölmüş, hər paya 250 manat hesabı ilə hər biri iki pay götürüb 22 payı satışa buraxmışlar. Bir müddət mətbəə "Qeyrət şirkəti" adı ilə 28 payının ixtiyarına keçmişdir. Mətbəənin ilk elanında deyilirdi: "Tiflisdə "Qeyrət" mətbəəsi türkcə, farsca, ərəbcə, rusca və firəngcə hər növ kitab, məcmuə və hər cür tüccar və divanxana dəftər və kağızları ən gözəl hərf ilə çap edir".

Ö.F.Nemanzadənin xatirələrindən bəlli olur ki, mətbəədə böyük çap maşını, bir amerikanka maşını, 10 mürəttib işləyəcək qədər hərf və hərf kassaları olmuşdur. Maşınlar Moskvadakı "Modern" alman firmasından alınmışdır. Mətbəənin texniki baxımdan heç nəyə ehtiyacı olmamışdı.

Təkcə "Molla Nəsrəddin"-i çap etməklə kifayətlənməyən "Qeyrət"çilər Azərbaycan ədəbiyyatına, mədəniyyətinə böyük töhvə olan kitabçalar, siyasi məhiyyətli intibahnamələr, müraciətlər çap etmişdi.

Mətbəənin çap etdiyi ilk kitablardan biri Firdovsinin "Şahnamə"sindən bir hissə Rəşid bəy Əfəndiyevin tərcümə etdiyi "Rüstəm və Söhrab"dır.

Çap olunan kitabların bəziləri pulsuz paylanır, bəziləri isə ucuz qiymətə satılırdı. Bir çox hallarda isə "Molla Nəsrəddin" jurnalının oxucularına hədiyyə olaraq göndərilirdi. C.Məmmədquluzadənin "Poçt qutusu", "Usta Zeynal", "İranda hüriyyət", "Qurbanəli bəy" əsərlərini Əhməd bəy Cavanşirin, M.S.Ordubadinin, Namiq Kamalın, Ə.Haqverdiyevin, Əlimirzə Nərimanovun "Nəsihətül-əftal", Harun Sultanovun "Vətən yolu" kitablarını qısa vaxtda dərc edən "Qeyrət" mətbəəsi Azərbaycanda maarifçilik hərəkatına böyük təkan vermiş, kitab mədəniyyətinin formalaşmasında şəərəfli tarix yazmışdı.

"Həyat" qəzeti: ictimai-siyasi və ədəbi istiqamətləri

1905-ci il iyunun 7-də "Həyat" qəzeti nəşrə başladı. Həyata çox ziddiyyətli, təlatümlü mürəkkəb bir dövrdə "qədəm basan" bu mətbu orqanını jurnalistika tariximizin araşdırıcıları 1905-1906-cı illərin fikir, düşüncə və mübarizə salnaməsi adlandırırlar.

"Həyat"-in məram və məqsədlərini aydınlaşdırmaqdan öncə Rusiyada baş verən ictimai hadisələr, siyasi gərginliklərlə müşayiət olunan proseslərə diqqət yönəltmək gərəkdir. 1905-ci ilin yanvarın 9-da Peterburqda çara ərizə ilə müraciət etməyə toplaşmış dinc nümayişçilərin gülləbaran edilməsi ilə başlayan və bütün Rusiya ərazilərinə yayılan inqilab iri sənaye mərkəzlərindən olan Bakıda da ciddi etirazlarla, siyasi gərginliklərlə müşayiət olundu. Şəhərdə tətıl və nümayişlər başladı.

"Həyat"ın fəaliyyətə başladığı ilk iki ayda - iyun və iyul aylarında Bakıdakı sənaye müəssisələrinin dördə üç hissəsini tətillə bürüdü. Çar quruluşu idarəsinin zəifləməsindən istifadə edən Tiflis və Bakıda özlərinin siyasi mərkəzlərini yaratmış Daşnaksütyun Partiyasının üzvləri və Erməni Milli Şurasının nümayəndələri açıq-aşkar yerli müsəlman əhalisinə, Azərbaycan xalqına qarşı terror və təxribat törədirdilər. Tarixə erməni-müsəlman davası kimi düşmüş, əslində ermənilərin Bakıda, Naxçıvanda, Qarabağda və Zaqafqaziyanın azərbaycanlılar yaşayan hissələrində törətdikləri qətlamlar sistemli şəkildə almışdı. 1905-ci ilin fevral ayının ilk on günlüyündə Bakıda qırğınlar törədildi, dinc əhali dəhşətli günlər yaşadı. Belə bir ağır şəraitdən çıxmaq üçün informasiya və təbliğat vasitəsinə ciddi ehtiyac var idi. Zamanın tələblərinə uyğun olaraq gündəlik qəzet nəşr etmək məsələsi Azərbaycan ziyalılarını düşündürürdü. 1905-ci ilin martın 15-də Azərbaycan xalqının həyatında geniş fəaliyyət sferası ilə dərin iz buraxmış, mesenant Hacı Zeynalabdin Tağıyevin mənzilində toplaşmış ziyalılar bir çox önəmli məsələlər kimi gündəlik qəzet nəşr etməyi də müzakirə etdilər. 1905-ci il aprelin 16-da dövrün görkəmli ziyalıları Əli bəy Hüseynzadə və Əhməd bəy Ağaoğlu Peterburq baş Mətbuat İdarəsinə "Həyat" adlı qəzet nəşr etmək istəyini ərizə ilə bildirdilər. H.Z.Tağıyevin böyük nüfuzu və işə qarışması ilə 1905-ci il aprelin 22-də Qafqaz Cəmiyyəti Vorontsov Daşkov "Həyat"ın nəşrinə icazə verdi. Lakin "Həyat"ın ideya-siyasi məzmunu ikiqat senzuraya məruz qaldı. Belə ki, qəzetin dərc etdiyi mühüm əhəmiyyətli yazılar rus dilinə tərcümə edilib Tiflis Sensura Komitəsinə göndərildi. Qəzetin məzmunu, ideya istiqamətləri milli mövqedə dayanan Əlimərdan bəy Topçubaşov (nəşir), Əli bəy Hüseynzadə (baş redaktor) və Əhməd bəy Ağaoğlu (1905-ci ilin axırlarınadək baş redaktor) tərəfindən həyata keçirilirdi.

"Həyat"a qarşı təzyiq və təhdidlər, sensorun ağır şərtləri qəzetin nəşrinin ilk aylarında özünü açıq büruzə verdi. İlk sayın çıxmasından ay yarım sonra erməni sensorların təhriki ilə Sensura Komitəsinin sədri Qalləl "Həyat"ın çapının dayandırılması üçün Qafqaz cəmiyyətinə müraciət etdi. Sensura Komitəsi qəzeti və onun redaktoru Əhməd bəy Ağaoğlunu "panislamist ideyaların alovlu pərəstişkarı", "bütün müsəlmanların xəlifəsi sayılan türk sultanının nüfuz və qüdrətinin artmasının tərəfdarı" kimi qələmə verirdilər. Digər tərəfdən "Həyat"ın yaradıcı heyəti "qatı islamın tərəfdarları" kimi suçlanır və anti-erməni təbliğatı nəticəsində Qafqazda müsəlman fanatizminin alovlanacağı iddia edilirdi. Halbuki anti-türk, antimüsəlman mövqeyi ilə Bakıda və Qafqazın bəzi bölgələrində nəşr olunan erməni qəzetləri düşməncilik ovqatı yaradır, Qafqaz Cəmiyyəti və Sensura Komitəsi isə onlara heç bir irad bildirmirdi.

Sensura Komitəsinin Qafqaz Cəmiyyətinə müraciətində Ə.Hüseynzadənin və Ə.Ağaoğlunun "islamın təmizliyi və ilkinliyini qorumaq

üçün" çarizmə və ruslara qarşı barışmaz mövqedə dayandığı ayrıca vurğulanırdı. Bu böhtan kampaniyası təsadüfi deyildi. Ermənilər Əlibəy Hüseynzadə və Əhməd bəy Ağaoğlu birliyinin nəticəsində real bir qüvvənin formalaşdığını və "Həyat" qəzetinin bu birliyin nəticəsində ortaya çıxdığının fərqi idilər.

"Həyat"ın ilk sayında dərc olunan "Qəzetimizin məsləki" sərlövhəli məqalədə mətbuatın xalqın həyatında, cəmiyyətin inkişafında önəmi vurğulanırdı: "Baş məqalədə göstərilirdi ki, Qərb ölkələrində, hətta əhalisi 4-5 milyon nəfər olan ölkələrdə 300-400 qəzet buraxılır. Mədəni millətlər qəzeti "bəşəri ehtiyacların ən zərurilərindən" sayırlar. Həmin ölkələrdə insanlar qəzet oxumağa öyrəniblər, çaysız-çörəksiz dolana bilmədikləri kimi, qəzetsiz də keçinə bilmirlər. Mətbuatın cəmiyyətin inkişafında, xalqın maariflənməsi və tərəqqisindəki rolu məqalədə belə qiymətləndirilirdi: "İnsan üçün munis bir yoldaş, xeyirxah bir müəllim, nafi bir məktəbdir, həm də zillətdə qalanlara doğru yolu, hidayət yolunu göstərir". Məqalədə "bütün qəzetləri faydalı hesab etmək olarmı" sualına cavab da axtarılır. Bu cavab isə ondan ibarətdir ki, zərərli fikirləri yayan, adamları pis yola dəvət edən mətbu orqanlar da var ki, bu cür qəzetlər peşə prinsiplərindən uzaqdırlar.

"Həyat"ın yayılma arealına nəzər yetirsək, deyə bilərik ki, qəzet təkcə Qafqazda deyil, Volqaboyunda, Orta Asiyada, İranda və Türkiyədə yayılırdı. Məşhur tatar şairi Abdulla Turqay "Həyat"a şeir həsr etmiş və uzaqgörənliklə ermənilərin bu qəzetə düşmən kəsiləcəklərini söyləmişdi.

"Həyat" geniş coğrafi məkanda yaşayan türk və müsəlmanların milli oyanışı ilə eyni vaxtda meydana çıxmış və bu oyanışın davamlı prosesə çevrilməsində mühüm rol oynamışdı.

"Həyat" baş məqalədə məram və məqsədlərini oxucuya daha dolğun çatdırmaq üçün ümmət və millət məsələlərinə, ana dilinin inkişafına, maarifçiliyə dair baxışlarını izah edərək yazırdı ki, Azərbaycan türkləri "tazə-cavan bir millətdir, həyatın dürr-kəmalə doğru gedən yolun əvvəlindədir", "qəzetimiz həyatın mənafeyi-həqiqiyyəsinə, ovsaf və şəriyyəsinə agah bulunduğundan həyat-i ictimaiyyəyi-milliyəmizin nigahbanı olub daxildən və ya xaricdən hər cür tərəqqi və təkamülə qarşı zühur edən mania və müşkülata müqabilə" edəcəkdir. 1905-ci ildə çıxan ilk sayında "Həyat" öz məsləkini, ideya istiqamətlərini bu cür şərh edirdi.

Ümumən XX əsr ictimai-siyasi və ədəbi-fəlsəfi fikir tarixində böyük rolu olan Əlibəy Hüseynzadə "Həyat" qəzeti və "Fyuzat" dərgisi ilə Azərbaycanda milli məfkurənin, türkçülük hərəkatının genişlənməsinə öncüllük etdi.

1864-cü ildə Salyanda doğulan Əlibəy Hüseynzadə ilk təhsilini Tiflisdə Azərbaycan dilindən və şəriətdən dərs deyən atasından almışdır. Ə.Hüseynzadənin təhsili ilə sonra babası Qafqazın şeyxülislamı Əhməd Səlyani məşğul olmuşdu.

Şeyx Əhməd şəriət məsələləri ilə yanaşı, Azərbaycan ədəbiyyatı ilə də ciddi məşğul olmuş, Mirzə Fətəli Axundov ilə dostluq etmişdi.

Atasının müəllimlik etdiyi məktəbi bitirdikdən sonra Əli bəy Hüseynzadə 1875-1884-cü illərdə Tiflis klassik gimnaziyasında təhsil almışdı.

Əli bəy Hüseynzadə ibtidai və orta təhsil aldığı bu məktəblər barədə təəssüratını "Həyat" qəzetinin 1906-cı il tarixli 185-ci sayında belə şərh edirdi: "Bu təhsili-ibtidaim Qurani-Kərimin qiraəti ilə farsı-əlifbaya, Tarixi Nadirin və Gülüstani-Sədinin mütaliəsinə münhəsir qaldı. Məncə buradakı çalışmamızın qismi əzəmi havaya getdi, çünki türk olduğum halda türkcə bilmədim, müsəlman olduğum halda Qurani anlamadım".

Babası Şeyx Əhməd Salyani Əli bəyin təhsilini davam etdirmək üçün onu 1885-ci ildə Peterburqa göndərdi. O, fizika-riyaziyyat fakültəsinə daxil olaraq Mendeleyev, Vaqner, Berketov kimi məşhur professorlardan təhsil aldı. İxtisas dərslərini oxumaqla yanaşı, Əli bəy bir tərəfdən, Homeri, Danteni, Şekspri, Bayronu, Şilləri və Höteni mütaliə etmiş, digər tərəfdən Şərq dilləri fakültəsində məşhur şərqşünas Jukovskinin "Ömər Xəyyam haqqında mühazirələri"ni dinləmişdi.

Ə.Hüseynzadə təhsil illərində Hartmanın, Şopenhaurenin və digər Qərb filosoflarının əsərlərini öyrənmiş, Volter, Monteskye, Bekker, Rikardo, Furiye, Adam Smit kimi iqtisadçıların nəzəriyyələri ilə tanış olmuşdur.

1889-cu ildə Peterburq Universitetini bitirdikdən sonra Əli bəy Hüseynzadə 1890-cı ildə İstanbula gedir və İstanbul hərbi-tibb məktəbinə daxil olur. Bu illər Türkiyədə gənc türklər hərəkatının meydana çıxdığı, osmançılıq, türkcülük ideyaları ətrafında diskussiyaların aparıldığı, gizlin cəmiyyətlərin qurulduğu vaxt idi. Məhz bu illərdə Ə.Hüseynzadə Türkiyədə "İttihadi-Tərəqqi" Cəmiyyətinin qurucularından biri olur. Böyük Azərbaycan mütəfəkkiri ömrünün sonlarına yaxın qələmə aldığı məqalələrin birində "İttihadi-Tərəqqi" Cəmiyyətinə daxil olmasını xatırlayaraq yazır ki, nəəsinin Şirvandan ona göndərdiyi pulu ittihadçılara kömək məqsədi ilə vermişdi.

1895-ci ildə hərbi-tibb məktəbini həkim yüzbaşı rütbəsi ilə bitirən Ə.Hüseynzadə hərbi xəstəxanada fəaliyyətə başlayır. Onun qələm təcrübələrinin nəşri də bu illərə təsadüf edir. O, alman şairi Bodenştetdin "Ömər Xəyyam" haqqındakı əsərini türkcəyə tərcümə edib "Ramazan baxçası" adlı məcmuədə, Faustdan və Heynedən etdiyi tərcümələri isə Səlyani imzası ilə "Məlumat" məcmuəsində çapa verir. Ə.Hüseynzadə Türkiyədə çox qala bilmir və 1903-cü ildə, 39 yaşında Bakıya qayıdır. Əli bəyin gəlişinin səbəbləri barəsində məşhur türk araşdırmaçısı Əliheydər Bayat yazır: "İttihadi-Tərəqqi" Cəmiyyəti mənsubu kimi polis təqibi altında olduğundan Hüseynzadə Əli bəy 1903-cü ildə Azərbaycana döndü". Mətbuat tariximizin sanballı araşdırıcısı, professor Əziz Mirəhmədova

görə isə Əli bəy Hüseynzadə Azərbaycanda türkçülük hərəkatını genişləndirmək, millətçilik şüurunu oyatmaq üçün "İttihadi-Tərəqqi"çilərin tövsiyyəsi ilə Vətənə dönmüşdü. Bakıya qayıtdıqdan sonra o, bir çox ziyalılarla ünsiyyətdə oldu və Ə.M.Topçubaşovun redaktoru olduğu "Kaspi" qəzetində məqalələr nəşr etdirdi. Vətənə dönüşündən iki il sonra Əli bəy mətbuat tariximizə şərəfli səhifələrini yazmış "Həyat"ın yaradıcılarından biri kimi daxil oldu.

"Həyat"da Əli bəy Hüseynzadənin 50-yə yaxın tarixi-publisistik, siyasi-fəlsəfi məqalələri dərc olundu. İctimai-siyasi və fəlsəfi fikir tariximizin böyük şəxsiyyətinin mətbu irsini görkəmli tədqiqatçısı, filologiya elmləri namizədi Ofelya Bayramova gərgin zəhməti və elmi axtarışları bahasına tədqiq etmiş, sistemləşdirmiş və kitab halında oxuculara çatdırmışdı.

"Həyat"ın əsas qayəsi vətənə, xalqa, türkçülüyə xidmət idi. Professor Ə.Mirəhmədov "Türklüyə xidmət nümunəsi" məqaləsində qeyd edir ki, "Həyat"çıların əsas yaradıcılıq yolu ədəbiyyat, mətbuat və fəlsəfəyə xidmət, həmçinin, sosial kredosu azadlıq və milli birlikdir.

1905-ci il iyunun 7-dən 1906-cı il sentyabrın 3-nə qədər "Həyat"ın 325 nömrəsini buraxmaq mümkün oldu. Bunlardan 131-i 1905-ci, 194-ü isə 1906-cı ildə işıq üzü görmüşdü. "Həyat"ın 101-ci sayı Əli bəy Hüseynzadə və Əhməd bəy Ağayevin redaktorluğu ilə çıxmışdır. Bu tarixdən sonra bu iki mütəfəkkirin yolları ayrılır, Ə.Hüseynzadə "Həyat"ın çapını davam etdirir, A.Ağaoğlu isə "İrşad" qəzetini nəşr etdirdiyinə görə ondan uzaqlaşır. "Həyat"ın 102-ci sayında Ə.Ağaoğlunun belə bir məzmununda məktubu vardır: "Sevgili qardaşım Əli bəy! Təvəqqe edirəm ki, qəzetinizdə məlum edəsiniz ki, mən bundan sonra "Həyat" müdirliyindən xaric olub "Həyat" ilə heç bir əlaqəm yoxdur. Əhməd bəy Ağayev".

Həmin vaxt Əhməd bəy Ağaoğlunun "Həyat"dən getməsi barəsində müzakirələr aparılmış, bir qrup ziyalı bu gedişdən narazı qalmışdı. Görünür, proseslərə yanaşmada fərqlilik, fikir müxtəliflikləri Əli bəylə Əhməd Ağaoğlunun bir yerdə çalışmasına imkan verməmişdi.

Çox çətin və şərəfli ömür və yaradıcılıq yolu keçmiş, ictimai-siyasi fikir tariximizin önəmli şəxsiyyətlərindən olan Əhməd bəy Ağaoğlu da "Həyat"ın səhifələrində müntəzəm siyasi-publisistik yazıları ilə çıxış edirdi.

"Həyat"ın ilk sayındakı proqram xarakterli məqaləsində Ə.Ağaoğlu etnik mənsubiyyətini dərk edən və milli sərvətlərinə sahib çıxan Azərbaycan xalqının islami dəyərlərə sadıq qalacağını bəyan edirdi: "Əgər biz irəliləmək və həyatı birliyə malik bir millət olmaq istəyiriksə, biz hər şeydən öncə müsəlman olaraq qalmalıyıq. Bizim irəliləmək istəyimiz, həyat şərtlərinin yaxşılaşdırılması istiqamətində olan söylərimiz islam qanunlarına vabəstə olaraq əldə edilə bilər".

XIX əsrin sonlarında və XX əsrin əvvəllərində türk xalqlarının millət kimi formalaşmasında, onların milli təfəkkür sahiblərinə çevrilməsində Ə.Ağaoğlunun

böyük xidmətləri var. Qəzetin ilk nömrələrindən başlayaraq Ə. Ağaoğlu Rusiyada, Qafqazda və məxsusi olaraq Bakıda ictimai-siyasi hadisələrə qiymət verməyi qarşısına başlıca məqsəd qoymuşdu. O, öz fikirlərini elmi və islam dini görüşləri fonunda şərh edir, demokratik ruhlu fikirlərini oxuculara çatdırırdı.

"Həyat"ın 1905-ci il tarixli 7 və 12 iyun saylarında "Müxtəsir övzi Rusiya" məqaləsində Ə. Ağaoğlu rus-yapon müharibəsində Rusiyanın gücsüz vəziyyətə düşdüyünü və bu vəziyyətdən xalqın inqilabi-demokratik yola qədəm qoyub azadlıq şüarları irəli sürməsinin tarixi-siyasi mənzərəsini yaradırdı. Çar Rusiyasının yeritdiyi siyasətin qəbulolunmaz detallarına toxunan Ə. Ağaoğlu yazırdı ki, xalqın narazılığına əsas səbəblərdən biri onların dini inanclarının həyata keçirilməsinə mane olmasıdır. Müəllifin fikrincə, bu nöqsan göründü və "hər millətə sərbəstlik əta olundu ki, hər yerdə xahiş etsə, təmirat qanuna uyğun olaraq ibadət xanalar tikib öz ruhanilərini intixab etsinlər". Ancaq bu sərbəstliyin əta olunmasının müsəlman xalqlarına aid olub-olmayacağını soran Ə. Ağaoğlu yazırdı: "Müsəlmanlar qeyriləri kimi hər yerdə və hər cür məscid, minbər və ibadət gahlar bina edə bilirmi? Müsəlmanlar öz xahiş və qaidələrinə müvafiq məktəbi-ruhaniyyə güşadına azaddırlarmı? Ki-tabi diniyyə çap və intişar etməkdə sərbəstdirlərmı? Gələcəkdə genə müsəlmanlıq cəhətinə müsəlmanları padşahlıq qulluqlarından, bəzi mənəşlərindən məhrum edəcəklərmı? Genə bəzi məkatibi aliyyənin qapıları onların üzlərinə bağlı qalacaqmı? Məqalənin məzmunundan anlaşıldığı kimi Ə. Ağaoğlu hökumətin verdiyi fərmanlarda xalqın müxtəlif peşə sahiblərinin mənafeyinə müvafiq azadlıq və sərbəstliklər, onların maraqlarının qorunması axtarıldı".

"Həyat"ın dili və Əli bəy Hüseynzadənin ümumtürk ədəbi dili konsepsiyası

Nəşrinin ilk sayından sonra "Həyat"ın dili müzakirə obyektinə çevrildi və bu açıq-aşkar polemikalara gətirib çıxardı. Dil məsələlərində Əli bəy Hüseynzadənin özünün baxışları vardır ki, bu yanaşma sistemi ümumtürk ədəbi dil konsepsiyasına əsaslanırdı. Azərbaycanda ümumtürk ədəbi dil konsepsiyasını ortaya qoyan, bu ideyanı praktiki baxımdan öz əsərlərində işlədən və müdafiə edən Əli bəy Hüseynzadə idi. Təsədüfi deyildi ki, ümumtürk dil birliyinin ideoloqu olan "Tərcüman"ın baş redaktoru İsmayıl bəy Qasıralı "Həyat" qəzetini "Tərcüman"ın varisi hesab edirdi. İ. Qasıralı kimi Əli bəy Hüseynzadə də hesab edirdi ki, bütün türklər vahid millətdir və buna görə də vahid dilə, yazı mədəniyyətinə malik olmalıdırlar. Başqa sözlə, türk xalqlarının milli-mənəvi birliyinə nail olmaq üçün Ə. Hüseynzadə ümumtürk ədəbi dilin qaydalarının işlənib hazırlanması və orta məktəblərdə, mətbuatda işlənməsini vacib hesab edirdi. Ortaq türk dili ideyası ilə bağlı polemika XX əsrin əvvəllərində daha da güclənmişdi. Ə. Hüseynzadəyə görə, ədəbi dil millətin mövcud olması və yaşaması üçün vacib şərtlərdən biri idi. O,

fikrini əsaslandıraraq yazırdı: "Ədəbi dilə malik olmayan qövmlər müstəqil qövmlər sürətində çox yazmaz. Ədəbi dili olmayan qövmlər yaşamaq və dünya məişətini keçirmək üçün özündən mədəniyyətli, ədəbi dili olan bir qövmlərin dilini itxaz etməyə məcburdur".

Əli bəy Hüseynzadə də İsmayıl bəy Qasıralı kimi dünyada yaşayan türklərin ortaq dilini, imperiya dili məqamına yüksəlmiş Osmanlı türkcəsi olmasını qəbul edirdi. Məhəmməd Hadi 1906-cı ilin 20 yanvar sayında dərc etdirdiyi məqaləsində bu mövqeyi açıq şəkildə müdafiə etmişdi: "Başqalarını bilmirəm, zənnimə qalırsa, özgə işvə arayanlar yorulub pəşman olacaqlar. Mübahisəsiz, münaqişəsiz Osmanlı dilini qəbul edəlim, çayi-tərəddüd deyil bu yer".

Qeyd edək ki, "Həyat"ın səhifələrində İsmayıl bəyin dil məsələsində tutduğu mövqeyi müdafiə edənlərin sırasında Krım türklərinin nümayəndələri də var idi. H.S.Ayvazovun, S.İbrahimovun, Bəkir Əməkdarın məqalələrini xatırlamaq kifayətdir ki, bu müəlliflər də Əli bəy Hüseynzadənin ortaq türk dili ideyasını qəbul edirdilər.

Ümumiyyətlə, türk dilinin yaradılması ideyası "İttihadi-Tərəqqi" Cəmiyyətinin qarşısında dayanan vacib məsələlərdən biri idi. Bu cəmiyyətin qurucularından biri kimi təbii ki, Ə.Hüseynzadə də bu ideyanın nəinki tərəfdarı, bu işi həyata keçirənlərdən hesab edilirdi. XX əsrin əvvəllərində İstanbuldan "İttihadi-Tərəqqi" Cəmiyyətinin Qafqaz bürosuna göndərilən məktubda deyilirdi: "Qafqazda hüquqi-islamiyyənin müdafiəsi yolunda Osmanlı türkcəsinin nəşriyyatlarda və məktəblərdə qəbul olunmasını hamılıqla alqışladıq".

Təbii ki, ümumtürk ədəbi dil konsepsiyasını qəbul etməyə cəhəddə də dövrün tanınmış maarifçi-ziyalıları, ədibləri dayanırdılar. Firudin bəy Köçərli Əli bəy Hüseynzadənin "Həyat" qəzetinə gətirdiyi ümumtürk dili ideyasını qəbul etmir, buna ciddi etiraz edirdi. Hətta F.Köçərli məqalələrinin birində yazmışdı: "Kaş o alicənab İstanbulda oturub bizim bu şübhəli Qafqaza gəlməyəydi". F.Köçərli ilə yanaşı, bu ədəbi dil konsepsiyasına Ö.F.Nemanzadə, M.Mahmudbəyov, Q.Rəşad da tərəfdar deyildilər.

"Həyat"ın səhifələrində Ə.Kəngərlinin "Dil müşkülü", S.M.Qənizadənin "Hansı dil ilə yazalım" məqalələrində toxunulan problemə Ə.Hüseynzadə "Yenə dil müşkülü" adlı məqaləsində cavab vermiş, ədəbi dilin ədəbiyyat nümayəndələri, yazıçılar, şairlər tərəfindən formalaşdırıldığını və xalqın ədəbi dili öyrənməsi zərurətini irəli sürmüşdü.

Bir sözlə, Ə.Hüseynzadə hamının anladığı sadə bir dillə deyil, formalaşmış, qəbul olunmuş ədəbi dildə yazmağı qarşıya məqsəd qoymuşdu və "Həyat" qəzeti də bu dildə nəşr olunurdu.

"Həyat"ın yaradıcı heyəti

"Həyat" nəşr olunduğu qısa müddətdə Azərbaycan ziyalılarının, ədəbi-ictimai və siyasi fikir tariximizdə məxsusi yeri olan şəxsiyyətlərin mübarizə tribunasına çevrildi. Qəzetin 36 nəfər daimi yazar-müəllifi vardı. Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, Həsən bəy Zərdabi, A.Səhhət, M.Hadi, H.S.Ayvazov, Ü.Hacıbəyov, Ə.Haqqverdiyev, M.Ə.Sabir, N.Nərimanov, M.Hacınski, M.Ə.Şeyxzadə, S.M.Qənizadə Axund Əbuturaboğlu "Həyat"ın daimi yazarları idi.

M.Ə.Sabirin məşhur "Müsəlman və erməni vətəndaşlarımıza" şeiri və "Bir məclisdə on iki kişinin söhbəti" satirası və başqa əsərləri "Həyat" qəzetində çap olunmuşdur. Sabirin redaksiyaya göndərdiyi məktubunda deyilirdi ki, şair bu şeiri Məhəmməd Həsən Tahirovun qəzetdə çıxan məqaləsindəki "Hər birimiz bu qəzetəni oxuyub, istiqbalımız üçün iş görməliyik" şüarından ruhlanaraq yazmışdır.

Azərbaycan romantik ədəbiyyatının banilərindən olan Məhəmməd Hadi ilk mətbu əsərlərini "Həyat"da dərc etdirmişdi. Şairin "Bəyani-həqiqət" adlı məqaləsi qəzetin 1905-ci il 24 iyul tarixli sayında çap olunmuşdu. 1906-cı ildə Kürdəmirdə və sonra Həştərxanda ikən Hadi bir-birinin ardınca "Həyat"a məqalə və şeirlər göndərmişdi. Bu yazılarında şair maarif və mədəniyyəti təbliğ edir, "elmi-əbdə"nin inkişafından danışır, Azərbaycan mahallarının, əhalinin mədəni-iqtisadi vəziyyətini təsvir etməyə çalışırdı.

"Həyat"da çap olunmuş "Tələbəlik xatiratımdan" (1906-cı il aprel) şairin tərcümeyi-halını, xüsusilə uşaqlıq və gənclik illərini öyrənmək mümkündür. 1906-cı ildən etibarən isə Hadi "Fyuzat" dərgisində çalışmağa başlamışdı.

Azərbaycan xalqının görkəmli ədibi Əbdürrəhim bəy Haqqverdiyev hekayələrini "Həyat"da dərc etdirmişdi. "Ayın şahidliyi", "Ata və oğul" hekayələri müxtəlif vaxtlarda bu qəzetin səhifələrində oxuculara ərməğan edilmişdi.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın mədəni həyatında, ictimai-siyasi, bədii-estetik fikrin inkişafında şəərəfli yer tutmuş Üzeyir Hacıbəyli də öz publisistik yazıları ilə "Həyat"da oxucularla təmas qurub. 1905-ci ildə Bakıya köçən Üzeyir bəy Hacıbəyli "Həyat"ın 17 sentyabr 1905-ci il tarixli sayında "Bir xanım əfəndinin bizlərə hüsn-təvəccahi" başlıqlı məqaləsi nəşr olunmuşdur. Bu məqalə əvvəl Peterburqda çıxan "Novoya vremya", sonra isə Bakıdakı rusca nəşr olunan "Baku" qəzetində Maqda Neyman adlı jurnalistin erməni-müsəlman davasına həsr etdiyi yazıya cavab idi. M.Neyman yazısında azərbaycanlılar barəsində böhtan yazmışdı. Məsələn, o göstərmişdi ki, Teymurləng ordusu nəslini (yəni azərbaycanlıları) Şimali Amerikanın "qırmızı dəri" vəhşilərini mədəniləşdirmək namümkündür... Bu yırtıcıların təbiəti-cinsiyyətinə mədəniyyətin bir təsiri olarmı?"

Heyranedicə cəhət budur ki, Üzeyir bəy hələ 20 yaşı tamam olmamış M.Neyman kimi "jurnalistlərə" kəskin və tutarlı cavab vermiş, Azərbaycan

türklərinə atılan bu böhtanı bəzi millətlərin "türk-islam" birliyindən qorxaraq ortaya atdıqlarını yazmışdı.

Qeyd edək ki, Ü.Hacıbəyli "Həyat" qəzetində 3 ay tərcüməçi kimi işləmiş, sonra fəaliyyətini "İrşad" qəzetində davam etdirmişdi.

Ədəbiyyat tarixinin tədqiqatçıları tərəfindən "Azərbaycana ən çox xidmət edən pedoqoq" kimi xatırlanan Sultan Məcid Qənizadə də vaxtaşırı publisist yazıları ilə "Həyat"da çıxış edirdi. "Lüğəti-rusi türki", "Rus dilinin dilmancı", "Rus dilinin müəllimi", "Əlifbəyi-mütəhərriki", "Kilidi-ədəbiyyat", "Lüğəti-türki və rusi" kitablarının müəllifi olan Qənizadə ölkənin maarifçi zümrəsinin tanınmış siması idi. XX əsrin əvvəllərində S.M.Qənizadənin dərslik və lüğətinə tələbat o qədər qüvvətləndi ki, gənc dilşünas alim bu kitabları təkmilləşdirib, yenidən çap etdirdi. "Həyat" qəzetində dil mübahisələrinə qatılan S.M.Qənizadə bu mövzuda bir neçə məqalə yazmışdı.

"Həyat"ın 10 noyabr 1905-ci il tarixli sayında "Hansı dil ilə yazmalı" məqaləsində Ə.Hüseynzadənin ümumtürk dil konsepsiyasına qarşı çıxır, fikirlərini çox incə şəkildə əsaslandırır və Şirvanda "Həyat"ı oxuyub başa düşməyən şikayətçinin dili ilə yazırdı: "A kişi, elə dil ilə yazırlar ki, oxuyanda adamın dişləri tökülür. Axı mühərrirlər qanmalıdır ki, bunu öz dilimizlə yazsınlar ki, xalq oxuyub anlasın". S.M.Qənizadə oxucunun rəyi ilə söhbətə müdaxilə edərək məqaləni öz düşüncələri əsasında tamamlayır: "Axır özünüz insaf və mürvət ediniz: kasıbın birisi həzər zəhmət ilə para qazanıb özünün və ailəsinin boğazından ildə 6 rubl kəsir ki, qəzetə oxuyub dünya hadisatından məlumat cəm etsin. Dörd səhifəlik süfrəni açıb qabağına qoyur. Yemək çox, lakin heç birini həzm edə bilmir".

"Həyat"ın əsas yaradıcı simalarından biri də böyük mütəfəkkir, milli teatr və mətbuatımızın yaradıcısı Həsən bəy Zərdabi idi. Onun bu qəzetdə çoxsaylı yazıları dərc olunmuşdu. Mədəniyyətə, maarifə, cəmiyyətin müxtəlif sahələrinə, təbiətə, tibbə və heyvanlar aləmi barəsində Zərdabi xeyli sayda publisistik məqalə nəşr etdirmişdi.

"Həyat"ın 8 dekabr 1905-ci il tarixli nömrəsində dərc olunan "Cəmiyyəti-Xeyriyyə binası" məqaləsində H.Zərdabi Xeyriyyə Cəmiyyətini təsis etməklə xalqın rifahını yüksəltməyi, onun iqtisadi-mədəni həyatını yaxşılaşdırmağı və bu yolla məktəblərin sayının artırılmasının mümkünlüyünü düşünürdü. Böyük publisist məqaləsində vəziyyətin müqayisəli təhlilini verərək yazırdı: "Bizim Bakı şəhərində hər ildə mərsiyəxanalar üçün neçə min manat pul yığılır və ya fağır-füqərə adına ondan da artıq xərc olur. Amma onlardan millətə heç bir xeyir yoxdur. Hətta zərəri də var. Çünki bu səbəblə ilbəl mərsiyəxanaların və qeyri-dilənçilərin qədəri də artır". Müəllif göstərirdi ki, mərsiyəxanalara yığılan həmin vəsaitə məktəblər açılsa, peşə-sənət ocaqları yaradılsa, xeyriyyə cəmiyyətləri düzəldilsə, xalqa çox xeyri dəyə bilər. Sözügedən məqalədə H.Zərdabi "zamanı keçmiş,

dövlərlə uyğunlaşmayan qədim adətləri dəyişdirib, zəmanəyə müvafiq iş görmək" tələbini irəli sürürdü. "Halva deməklə ağız şirin olmaz" atalar misalını çəkib ziyahıları hərəkətə keçməyə, xalqı maarifləndirməyə səsləyirdi.

H.Zərdabi mədəni tərəqqi yolunda bütün vasitələrdən söz açaraq milli teatrın xalqa verəcəyi imkanlardan bəhs edən "Bakıda müsəlman teatrının binası" məqaləsini "Həyat"ın 13 dekabr 1905-ci il sayında dərc etmişdi. 1873-cü ildə H.Zərdabi Bakı real gimnaziyasının şagirdlərindən N.Vəzirovun, Ə.Adıgözəlovun və digər tələbələrin yaxından iştirakı ilə Azərbaycan milli teatrının əsasını qoymuş, xalqı mədəniyyətə, maarifə cəlb etməyə səy etmişdi. Müəllif öz məqaləsində o dövrdən xeyli vaxt keçməsinə baxmayaraq, xalqın bu mədəniyyət ocağına etinasız yanaşmasını ürək ağrısı ilə qarşılayaraq yazırdı: "Neçə il belə teatr çıxardıq isə də Bakı müsəlmanlarına teatra getməyi öyrədə bilmədik. Çünki o vaxtda onlar gün batandan sonra evdən çölə çıxmağı günah sayırlar".

"Əkinçi" qəzetinin yaranmasına diqqət çəkən H.Zərdabi "Həyat"ın 28 dekabr 1905-ci il və 3 yanvar 1906-cı il tarixli sayında, "Rusiyada əvvəlinci türk qəzetəsi" məqaləsini dərc etdirmişdi. Mətbu sözün imkanlarını xalqın maariflənməsində, dirçəlişində əsas faktorlardan biri hesab edən böyük mütəfəkkir yazırdı: "Bir bulağın suyunun altına nə qədər böyük daş qoysan, bir neçə ildən sonra o su tökülməkdən o daş mürur ilə əriyib dəşilir, habelə söz də beyinlərə əsər edər, "sonra düşmənin düşmənliyi, dostun dostluğu və dost göstərən yolun doğru olması aşkar olar".

"Həyat"dakı kəskin yazılarında H.Zərdabi dövlət qulluqçularının rüşvət almasına, pul gücünə onların haqqının tapdanmasına, ədalətli deyil, ədalətsizliyi müdafiə etmələrinə etiraz edir, xalqı bu eybəcər üsullara qarşı müqavimətə səsləyirdi. "Kənd mirzələrindən xilas olmalıyıq" məqaləsində müəllif əyalətlərdə özbaşnalıqdan, qanunsuz əməllərdən yazırdı: "Bizim kənd əhli heç ağ gün görməyib. Onu həmişə söyüb-döyüblər, ondan rüşvət alıblar. Belə pərvəriş tapan adamı heç inandırmaq olmaz ki, dünyada təmiz adam ola".

Rüşvət verməyə onlar adət edirlər və rüşvət alanı da çox yaxşı adam hesab edirlər. Məqalənin çapından bir əsrdən çox keçməsinə baxmayaraq sanki bu sitat müasir Azərbaycan jurnalistikasının hansısa bir nümunəsindən götürülüb və bu problem indi cəmiyyəti ən çox düşündürən məsələdir.

"Həyat" qəzetinin 4 və 11 yanvar 1906-cı il tarixli saylarında dərc olunan "Zindəganlıq davası və yaxud dirilik mübarizəsi" və "İttihadi-lisan" sərlövhəli məqalələrində maarifçi demokrat cəbhəsinin komandanı olan Həsən bəy həqiqi vətənpərvərliyi, əsil insaniyyəti xalqı qəflət yuxusundan oyatmaqda görür və xalqa üz tutub deyirdi: "Oxuyun, elm təhsil edin". O, "İttihadi-lisan" məqaləsində elmsiz cəmiyyəti qaranlıq otağa bənzədirdi: "Elm təhsil etməyə başlayan tayfa qaranlıq otağın qapısını açıb çölə çıxan kimidir ki, bu zaman günün işığı onun gözlərini

nurlandırmaqdan başqa, otağın da içinə daxil olub, orada olan şeyləri artıq işıqlandırıb bir qeyri-surətə salır".

Tibbə, təbiətə, gigiyenik qayda-qanunlardan bəhs edən publisistik yazılarda Həsən bəy Zərdabi insanlara xarici aləm barəsində təsəvvürlər formalaşdırmağa, hadisə və proseslərin səbəbini doğru anlamağa kömək edən maarifçi mövqe nümayiş etdirirdi.

Görkəmli ictimai-siyasi xadim, yazıçı-dramaturq, publisist Nəriman Nərimanov da "Həyat"ın mətbu imkanlarından yararlanmış, müxtəlif səpkili yazılarını dərc etdirmişdi. N.Nərimanov dövrün tələblərinə uyğun olaraq felyeton janrında qələmə aldığı 50-dən çox yazını "Həyat"ın səhifələrində çap etdirərək oxuculara çatdırmışdı.

N.Nərimanovun "Həyat"dakı publisist yazılarında əsasən 1905-ci il inqilabı, onun Azərbaycana təsiri, xalqın milli oyanışı prosesləri öz əksini tapmışdır.

Publisistikasında öz fikir və düşüncələrini daha asan yolla xalqa çatdırmaq üçün N.Nərimanov müxtəlif ədəbi-bədii vasitələrdən ustalıqla istifadə edirdi. Şifahi xalq ədəbiyyatından, klassik Azərbaycan yazıçılarından və Qərb mütəfəkkirlərinin əsərlərindən nümunələr gətirərək felyetonlarını, məqalələrini maraqlı və oxunaqlı şəkllə salırdı. Ana dili məsələsinə önəm verən publisist bu mövzuya "Həyat"da dərc etdirdiyi yazılarda doğma dilin incəliklərinə toxunur, həmçinin Azərbaycanı azad və firavan görmək istəyirdi. Vətən, ana dili, insan anlayışlarına sosial məzmunundan fərqli bədii yanaşma tərzini ortaya qoyan Nərimanov "Həyat"ın 30 iyul 1906-cı il tarixli sayında yazırdı: "Vətən insanın evidir. Necə ki, evində hər bir şeyə ixtiyarın var, necə ki, evin bədbəxtliyi səni qəm dünyasına mübtəla edir, xoşbəxtliyi şad edir, elə də özün üçün Vətən bildiyin məmləkətdə ixtiyarın gərəkdir ola, onun bədbəxtliyi gərək ürəyini dağlaya, xoşbəxtliyi səni şad-xürrəm edə".

N.Nərimanovla yanaşı, "Həyat"da "Dərviş" imzası ilə felyetonlar çap etdirən Nəcəf bəy Vəzirov da çalışırdı. O, qəzetdə "Balaca mütəfərriqə" başlığı altında "Dərviş" imzası ilə 50-dən çox felyeton çap etdirmişdi. N.Vəzirov çap etdirdiyi ədəbi-bədii əsərlərdə cəhəlatın və islam fanatizminin, mövhumatın törətdiyi nəticələri tənqid edirdi. "Həyat"ın 21 iyun 1905-ci il tarixli sayında dərc etdirdiyi felyetonda müəllif yazırdı: "Ömrümdə hər nə şikayətim varsa, hamısı o məni tənqənfəs edən cəhəlatdır. Xudaya, nə vaxt o zülmətdən xilas olacağıq?"

"İrşad"

Qəzetinin ideya siyasi istiqaməti

Əhməd bəy Ağaoğlu "Həyat" qəzetinin 102-ci sayından sonra redaksiyadan ayrıldı və çox keçmədi ki, "İrşad" qəzetini Azərbaycan ictimaiyyətinə

təqdim etdi. "İrşad" təsadüfdən deyil, zərurətdən, milli təəssübdən və zamanın tələbindən doğdu. Çar Rusiyasının 1905-ci il 17 oktyabr manifesti ziyalılar, qələm adamları arasında ciddi fikir oyanışı yaratdı və xalqa vəd olunan "söz, mətbuat və vicdan azadlığı" ideyası yeni mətbu orqanların yaradılmasına təkan verdi. 1905-ci ilin dekabr ayının ortalarında Azərbaycan mətbuatı tarixinə iki qəzet qədəm qoydu. Bunlardan birincisi proletar düşüncəsinin daşıyıcısı olan "İzvestiya soveta Raboçix Deputatov" qəzeti dekabrın 16-da işıq üzü gördü. Ondan bir gün sonra isə sahibi-imtiyazı və redaktoru Əhməd bəy Ağaoğlu olan "İrşad" qəzeti oxuculara çatdırıldı.

1905-ci ilin dekabr ayının 17-də ilk sayı işıq üzü görən "İrşad"ın müsəlman və türk dünyasına ünvanlanan "birlik, bərabərlik və qardaşlıq" ideyası ətrafına dövrün tanınan qələm sahibləri cəm oldular.

"İrşad" sözünün lüğəti mənası "yol göstərən", yəni yolu işıqlandıran deməkdir. Qəzet öz fəaliyyətini 1908-ci ilin iyun ayının 25-dək davam etdirdi, fəaliyyəti dönməyində yalnız Bakıda, Azərbaycan dilində nəşr olundu.

Əhməd bəy Ağaoğlu bütövlükdə qəzetin 1905-1906 illərdə 116 sayının redaktoru olmuşdur. Qəzetin 1906-cı ilin fevral nömrələri Üzeyir Hacıbəylinin müdirliyi, mart ayında isə bir neçə sayı müvəqqəti baş mühərrirliyi ilə işıq üzü görmüşdür. 1907-ci ildə isə 1-ci saydan 15-ci sayə kimi Həşim bəy Vəzirovun redaktəsi ilə nəşr olunmuşdur. M.Ə.Rəsulzadə isə "İrşad"ın 11 sayını (46-57-ci nömrələrini) redaktə etmişdi. Qəzetin ilk sayında elan olunduğu kimi "Hər həftə fars dilində dəxi bir vərəqəsi" Əbdül-Məmalik Fərahinin redaktorluğu ilə oxuculara çatdırılmış, qarşıya qoyulan məqsədlər həyata keçirilmişdi. Mətbuat tarixi araşdırıcılarının apardıqları statistikaya görə, "İrşad"ın dörd il ərzində 536 sayı çap olunub. "Hüriyyət, müsavət, ədalət" şüarı ilə nəşr olunan bu mətbu orqanın nəşiri 1881-ci ildə Bakının Sabunçu kəndində neft milyonçusu Mehdiqulu bəyin ailəsində dünyaya gələn İsa bəy Aşurbəyov idi. İ.Aşurbəyov Azərbaycan tarixinə xeyriyyəçi, nəşir və publisist kimi daxil olub. "Dəvət", "Şəlalə", "Nicat", rusca çıxan "Baraban" satirik jurnal və qəzetlərin nəşiri, həmçinin redaktoru olan İ.Aşurbəyov "İrşad"ın çapında yaxından iştirak edib.

"İrşad"ın nəşri ilə jurnalistika tariximizdə "İrşad"çılar nəslə yetişdi ki, onların sırasında Üzeyir Hacıbəyov, M.Ə.Rəsulzadə, F.Ağazadə, Ö.F.Nemanzadə, Q.Qarayev, A.Y.Talıbzadə, M.S.Axundov, A.Sur, S.M.Əfəndiyev, M.Hadi, N.Vəzirov, M.Ə.Sabiri göstərmək olar.

Gündəlik nəşr olunan bu qəzet ədəbi, siyasi, elmi, iqtisadi və ictimai qəzet idi. Şərq əxlaqi-mənəvi dəyərlərinin qədimliyini önə çəkən "İrşad" islamın elmi-fəlsəfi tərəflərinə diqqət yönəldir, insan azadlığının bu dini dəyərlərlə eyniyyət təşkil etdiyini vurğulayır və müsəlman həmrəyliyi üçün vacibliyini oxuculara çatdırırdı. Qəzet Kışmışov, Qaragözov kimi senzorların, erməni şovinizminə

mübtəla olanların danoslarına baxmayaraq dövr üçün aktual olan kəsərli yazıları dərc edirdi.

Dövrün görkəmli ədib, şair və publisistlərini ətrafına toplayan "İrşad" təkcə xalqın gedəcəyi yolu göstərmir, qarşıya çıxacaq çətinlikləri, məzhəb ixtilaflarını qələmə alır, cəmiyyəti birləşdirəcək dəyərləri təbliğ edirdi. "İrşad" irsini araşdıran professor Şamil Vəliyev qeyd edir ki, bu mətbu orqan qurulacaq dövlətin, azadlığa çıxacaq Azərbaycanın naminə çalışır, gündəlik işin, yaşanacaq ideyaların düsturunu müəyyənləşdirirdi. Bu düstur, yaşam və düşüncənin formatı "Tərcüman"-ın redaktor və nəşiri İsmayıl bəy Qaspralının **"dildə, fikirdə, işdə birlik"** ideyası idi. Az sonra bu ideya əsasında formalaşan və mahiyyət baxımından daha geniş olan, həmçinin Əli bəy Hüseynzadə tərəfindən formullaşdırılan "Türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək" ideyası artıq "İrşad"-ın ideologiya kimi formalaşdırdığı istiqamət və vətəndaşlıq yolu idi.

Azərbaycanda bu yolun əsasını qoyan Əlibəy Hüseynzadə Əhməd bəy Ağaoğlundan ayrılsa da, onun əqidə möhkəmliyinə inanır və "İrşad"-ın ilk sayı barəsində yazırdı: "İrşad" haqqında bir neçə söz söyləmək istəyirik. Biz "İrşad"-ın zühur və inşaatını ən səmimi qəlb təbrik edərək. Çünki "İrşad"-ın zühuri-həyatı milliyyətimizdə qayət mühüm bir xütbəyi-tərəqqidir. Hətta deyə bilərik ki, bu xütbənin əhəmiyyəti əxirən sair şəhərlərdə sahəyi-intişarə çıxan qəzetlərin zühurundan dahi ziyadədir. Bu dərəcəyi-mühüm bir vəqə bizim şəhərimiz üçün olsa-olsa "Əkinçi" qəzetinin zühuru idi. "Əkinçi" qəzetəsi bir zamanda çıxmış idi ki, o vaxt müsəlmanca heç bir qəzetə yox idi. Hətta cəmaətimiz qəzetə nədir? Adını belə bilməyirdi. Əgər qəzetə millətin, cəmaətin gözü isə, o cəmaəti birgözlü edən Həsən bəy həzrətləri idi. İştə cəmaəti ilk dəfə də ikmali-məxluqat olan insan kimi "Həyat" ilə bərabər ikigözlü edən "İrşad" olmuş oluyor. Bugünkü halımızda bizim üçün ikigözlü ola bilmək də bir səadət sayılmalıdır".

Azərbaycanın ictimai-siyasi fikir tarixi ilə bağlı olan İsmayıl bəy Qaspralı Əli bəy Hüseynzadəyə yazdığı məktubda "İrşad"-ın fəaliyyəti ilə bağlı maraqlı fikirlər irəli sürürdü: "Şükür xudaya, məşallah zamanəyə. İyirmi sənəlik bir həsrətimə qarşı "Həyat" görüldü, "İrşad" eşidildi. Ümidvaram ki, "Həyat" "İrşad"-a, "İrşad" "Həyat"-a xadim olub, məməti ta Qaf dağlarına qədər sürməyə cəhd və qeyrət edərlər".

"İrşad"-ın üzləşdiyi təhdid və təzyiqləri, senzura basqıları barəsində isə M.Ə.Sabir yazırdı:

*"Rəhbər" yorulub, yuxladı "İrşad"-ü "Təkamül",
Aslanlara ox dəydi, peystan da qapandı.*

Xalqın mətbuatla maariflənməsinə qarşı çıxanlara üz tutan şair digər bir şeirində yazırdı:

*"Sən nə qəzet qan və nə də "İrşad" al,
Qoy babalım boynuma, get arvad al".*

XX əsrin əvvəllərində Çar Rusiyasında baş verən hadisələr, siyasi-ictimai gərginliklər, xalqların oyanış prosesi bu dönmə nəşr olunan mətbu orqanlarda ətraflı şəkildə əks etdirilir, mövcud durum analiz edilir, müxtəlif ideoloji baxışlar süzgəcdən keçirilir və elmi yeniliklər xalqa təqdim olunurdu. Ə. Ağaoğlu Çar Rusiyasının ictimai-siyasi durumunu təhlil edərkən onun tarixi mənzərəsinə nəzər salır, müstəmləkəçilik siyasətinin mahiyyətini açıqlayır və bu siyasəti həyata keçirənlərin imperiypərəst xəyallarını kəskin tənqid edirdi. Siyasi plüralizmi önə çəkən Ə. Ağaoğlu Rusiyada fəaliyyət göstərən firqələrin fəaliyyətini də işıqlandırır. O, "Rusiyanın hal-hazırı" məqaləsində "İstibdadıyyun və məşrutıyyun" istiqamətində olanların, yəni monarxist və inqilabi partiyaların fəaliyyəti barəsində məlumat verir, onların yaranma səbəblərini, fəaliyyətlərini araşdırır. Müəllif öz məqaləsində "monarxist obsolyutist", "monarxist konstitusionalist" və "konstitusionalist demokrat" firqələrinin yaranması və ictimai-siyasi islahatların zəruriliyini diqqətə çatdırır. Ə. Ağaoğlu bu mənada müasirlərini "konstitusionalist demokratlar"ın üzərinə yönəldərək yazırdı: "Bu firqə Rusiyada ən böyük, ən güclü firqələrdəndir: cəmi Rusiyanın pışrovları, üqəlası,ərbabi-qələm və zəkası, bəyləri, xanları, professorları, yazıçıları və qəzetləri bu firqədəndirlər. Şimdidən demək olar ki, gələcəkdə hökumət və idarə bu firqənin əlində olacaqdır".

"İrşad"çılar Azərbaycanın gələcək istiqlalı naminə əzmlə mübarizə aparır, qonşu ölkələrdə gedən ictimai-siyasi prosesləri izləyir, onlara aid analitik yazılar yazırdılar. Həmçinin Avropa və Amerika, Uzaq və Yaxın Şərq ölkələri də diqqətə alınır, rus, fransız, ingilis mətbuatına istinadən beynəlxalq həyat barəsində informasiyalar dərc edirdilər. Çap olunan bu yazılarda "İrşad" öz ideya-siyasi istiqamətinə, ideoloji görüşünə görə dövlətçilik və hüriyyət amalını ön planda götürür, milli müstəqillik, azadlıq duyğularını tərənnüm edirdi. Beynəlxalq həyata aid yazılarda dünyanın mütərəqqi ölkələrinin dövlətçilik təcrübəsi, onların siyasi və hüquqi sistemləri Azərbaycan insanına çatdırılırdı. Ə. Ağaoğlunun silsilə şəkildə dərc etdirdiyi "Qosudarstvenni duma, ya padşahlıq şura" məqaləsi bu baxımdan əhəmiyyətlidir. Böyük mütəfəkkir Fransanın zəngin tarixi təcrübəsinə istinad edir, Azərbaycanda ilk dəfə olaraq azadlığın siyasi məzmun və mahiyyətini aydınlaşdırırdı. Fransanın dövlətçilik təcrübəsinə istinadən müəllif yazır: "Vəkillər özlərini daimi surətdə məclis hesab edib. Əvvəlinci vükalə məclisində rusca

(uçreditelniye sobranie), yəni tərtibverici şura adı qoydular. Şurada Robespeyer, Dantin və Marat adlı üç şəxsin əla dərəcədə nüfuz və təsirləri var idi. Onların hüriyyətpərəst, odlu, atəşli nitqləri cümlə təkanı və firəngistanı qərribə bir təxdiş və həyəcanə gətirdi. Şürayı-vükəla Robespierin təklifinə görə məclis günlərinin birində qeyd etdi ki, insana baltəbii müxtəs olan hüquq və ixtiyarat barəsində müzakirə edib bu hüquq və ixtiyaratı həm Firəngistana və həm də külli-ələmə elan etsin... hüquq və ixtiyarat ibarətdir. 1) Sərbəsti-milliyədən, 2) hüriyyəti-kəlmədən, 3) hüriyyəti-qələmdən, 4) Hüriyyəti-viddaniyyətdən və diniyyədən, 5) hüriyyəti-şirkətdən və icmaədən. Məhz bu məzmunlu siyasi maarifçilik mahiyyəti daşıyan məqalələrin, analitik təhlillərin nəticəsində "İrşad"çılar Azərbaycanın ictimai-siyasi fikrini, siyasi şüurunu, ədəbi-mədəni hərəkətini Qərbə, Avropaya yönəldirdi. Ümumən onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, Şərq və Qərb mədəniyyəti qarşıdurma şəklində deyil, ümumi vəhdətdə götürülür, integrasiyanın vacibliyi önə çıxarıldı.

Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd Kamal və müəllim Midhət Cödət öz yazılarında Şərq tarixinə və islam elminə toxunur, Şərqin möhtəşəmliyini, mədəni zənginliyini təbliğ edirdilər. Lakin bu yazılarda Şərq Qərblə üz-üzə qoyulmur, iki fərqli dünyagörüş kimi təqdim olunurdu. Xristian dünyası və islam ələmi tarixində azadlıq anlayışına münasibət bildirən "İrşad"çılar dövlət və cəmiyyət münasibətlərinə aydınlıq gətirir, bu mənada ictimai institutları formalaşan Avropanın bu sahədə xeyli önə çıxdığını şərh edirdilər. Fransanın təmsalında Avropaya münasibət meyarını müəyyənləşdirməyə çalışan Ə. Ağaoğlu "İrşad"da dövlətçilik tarixi və nəzəriyyəsiindən danışarkən Azərbaycanda demokratik cümhuriyyət ideyasını ortaya qoyurdu.

Ə. Ağaoğlu "İrşad"ın 26 mart 1906-cı il sayında Monteskyenin siyasi-fəlsəfi düşüncələrinə istinadən yazırdı: "Dünyada üç cür hökumət olur; birincisi, istibdaddır, belə hökumətdə külli ixtiyar bir şəxsin əlində olur; ikincisi məşrutidir, hakimlər müstəbid olsalar da, qanunlar hazırlayırlar, özləri də bu qanuna əməl edirlər; üçüncüsü, cümhuriyyət hökumətidir, belə hakimiyyətdə külli-ixtiyar xalqın əlində olur".

"İrşad"da ilkin islamın təriqətlərə parçalanması pislənilir, dini təfəkkürün vəhdət ideyası gücləndirilir, bədii ədəbiyyatda və publisistikada islam modernizmi əsas götürülür, islamın təməl faktorlarının bərpasına diqqət yönəldilirdi. Sünni-şiə ayrı-seçkiliyini ciddi tənqid edən Ə. Ağaoğlu bu ümummilliy problemin nəzəri həllinə çalışırdı. Təriqətlərəarası savaşı xalqın birliyinə əngəl olduğunu önə çəkən Ə. Ağaoğlu hələ "Həyat" qəzetində bu problemə toxunmuş, xalqın mənəvi tənəzzülünə səbəb olan bu faktor barəsində yazırdı: "Necə ki, çox adamlara məlumdur bu axırlarda bəzi fəsad və fitnəçilər çalışırdılar ki, Qafqaz şiə və sünni müsəlmanlarının arasına bğz və ədavət salıb ortalarına cədvəl və cidal salsınlar".

Bu problemləri real həyat faktorları əsasında təhlil edən Ə. Ağaoğlu Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində baş verən proseslərə üz tutur, qarşılıqlı səviyyəsinə qaldırılmış məsələni "birlik, bərabərlik və ədalətə" aradan qaldırmağı vacib hesab edir və yazırdı: "Biz diyorduk ki, min bəd sünni və şiə sözləri aradan götürülüb? Cümləmiz müsəlmanız, cümləmiz həblülmətin olan eyni islam üzrə cəm olub birlikdə bəradanə dolaşacağız! Döyülmüş, söyülmüş, viran və zəlif olmuş qardaşlar öz halətlərinin səbəbini və ümdə maddəsini haman nifaq və təfriqədə bulub bu nifaqı, bu təfriqəni qətiyyənlə dəf edib götürməyə səy və gunini edəcəklər! Xülasə, biz hesab ediyorduk ki, daha bundan sonra bizim aramızda Yezid ibn Müaviyyələr qalmayıb. Lakin və əsfə! Va əcəba. Hələ Yezid ibn Müaviyyələrimiz də çox imiş. Hələ onların ruhu diri imiş".

Ə. Ağaoğlunun fikrincə, milli kimliyini dərk etməyən, tarixi irsinə sahib çıxmayan xalq dini mənsubiyyətə əsaslanmaqla mövcudluğunu sübut edə və qoruyub saxlaya bilməz. Və bu mənada Ə. Ağaoğlu "İrşad"da mənsub olduğu xalqın milli özünüdərkinə və oyanışına təkan verən publisistik yazılarla çıxış edirdi.

Bu böyük mütəfəkkir "İrşad"ı Azərbaycan jurnalistikasının ən ciddi problemləri ilə məşğul olmağa yönəldir, bir sıra mətbu orqanı, o cümlədən "Həyat"ı, "Kaspi"ni, "Molla Nəsrəddin"i, "Fyuzat"ı dövrün aynası hesab edir və mətbuatı bütövlükdə cəmiyyətin ölçüsü kimi dəyərləndirirdi. Məhz buna görə də "İrşad"çıları həmişə şəxsi qərəz və intriqalardan uzaq durmağa səsləyir, əsassız mübahisələrə qarışmamağa çağırırdı. Dövrün bəzi mətbu orqanlarındakı şantajla ürəkəğrısı ilə yanaşırdı. "İrşad"ın abunəsinin aşağı düşdüyü vaxtlarda ona qarşı yönələn qarayaxma kampaniyası hallarını görənlər Ə. Ağaoğlu dözümlülük nümayiş etdirir və yazırdı: "Mən səmimi qəlbdən diyorum, əgər millətim məndən narazıdır, əgər mənə qəzetə aparmağa layiq görmüyorsa, mən "İrşad"ı hər kəs istəsə, ona verərəm, qoy məndən yaxşıları, məndən layiqliləri aparsın, təkəki aparsın, təkəki bu mənəbeyi-feyz və tərəqqi olan sərmayə əlimizdən çıxmasın. Axtarın, vuruşun, tapın, biz bu qədər zəhmətlər ilə düzəlmiş büsatı özgələrlə millət namına təslim etməyə hazırıq".

"İrşad"ın fəaliyyətini və Ə. Ağaoğlunu tənqid atəşinə tutanlar köhnə fikirli insanlar, mühafizəkar şəxslər idi və bunu çox zaman sadəcə tənqid xatirinə edirdilər.

Qəzetin fəaliyyətinə mənfi təsir göstərən məsələlərdən biri "İrşad"ın yayımına Türkiyənin hakim siyasi dairələrinin qadağa qoyması idi. Ə. Ağaoğlunu "İrşad"ın 23 fevral 1907-ci il tarixli sayında yazırdı: "Sultan Əbdül Həmidin qəzetəsinin Türkiyəyə keçirilməsi şiddətli surətdə yasaq edildi, qadağan olundu. Sultan sarayından bu xüsusda rəsmi işarət vıqun bulmuş bunun üçündür ki, iki həftədən bəri Rusiya postaxanələri kimsəyə bir şey vermiyor, bana göndərilən

ruznamələr dəxi yetişmiyor". Qəzetin fəaliyyətinin dayandırılmasını abunə azlığı dil qəlizliyi, fikir mürəkkəbliyi və jurnalistika təcrübəsinin yetərinə olmaması ilə bağlayanlar bu fakta diqqət yönəltməlidirlər. Elə bu səbəbdəndir ki, XX əsrin əvvəllərindəki mətbuat nümunələri haqqında xatirələrində Abdulla Şaiq o dövrün nəşrlərini qaranlıq gecədə bir-birinin ardınca yanib-sönən ulduzlara bənzədirdi. Bu dövrdə Azərbaycan mətbuatının ən parlaq nümunəsi olan "İrşad" yenilikçi mətbuat orqanı kimi öz missiyasını layiqincə davam etdirir, fikir və informasiya istehsalı ilə məşğul olurdu. "İrşad"ın göstərdiyi yol ümumxalq yolu olduğundan sonralar istər "Molla Nəsrəddin"çi mətbu orqanlar, istərsə də "Fyuzat"çı romantik-fəlsəfi nəşrlər onun prinsiplərini daha geniş miqyasda davam etdirdilər. "İrşad"dən sonra onun əsas aparıcı yazarları dövrün müxtəlif mətbu nəşrlərində çalışır, milli jurnalistikamızın inkişafına öz töhvələrini verirdilər. Dövrün bir sıra aparıcı mətbu nəşrləri ilə yanaşı, "İrşad"dən sonra fəaliyyətə başlayan "Yeni İrşad" və "Çarixçi" deyilənlərə sübutdur. "Yeni İrşad" gündəlik ədəbi, elmi, siyasi, iqtisadi qəzet, "Çarixçi" isə "Yeni İrşad"a əlavə olunan satira vərəqəsi idi. "Yeni İrşad"ın imtiyaz sahibi və redaktoru Y.Əhmədov, baş redaktoru Mehdi bəy Hacınski idi. Qəzetin 1911-1912-ci illərdə cəmi 153 sayı işıq üzü görmüşdü.

Ə. Ağaoğlu başda olmaqla "İrşad" və irşadçıların fəaliyyəti azad cəmiyyət, müstəqil dövlət və bütöv vətən ideyasına əsaslandığından, öz dövrlərində mühafizəkar qüvvələrin açıq-aydın təzyiqlərinə məruz qalmışdır. Bu təhdidlər, səhv yanaşma tariximizin sovet dönməsində də təkrar olunmuş, panislamist və pantürkist damğası ilə "İrşad" obyektiv təhlildən kənarda qalmışdır.

"Fyuzat" jurnalı

"Həyat" qəzetinin 1906-cı il sentyabr ayının 3-də çıxan sonuncu sayında belə bir elan vardı: "Həyat" qəzetəsi bu gündən etibarən tətıl etdiyi üçün yerinə "Fyuzat" namı ilə ədəbi, fənni, ictimai, siyasi bir həftəlik məcmuə intişara başlayacaqdır." "Fyuzat" Əli bəy Hüseynzadənin baş redaktorluğu, Hacı Zeynalabdin Tağıyevin maddi vəsaiti hesabına 1906-cı ilin noyabr ayının 1-dən Bakıda nəşr olunmağa başladı. "Ədəbi, fənni, siyasi, ictimai, müsəvvər həftəlik türkcə məcmuəyi-islamiyyə" olan "Fyuzat" redaksiyası Nikolayevski küçəsində Hacı Zeynalabdin Tağıyevin mülkündə yerləşirdi. İllik abunə haqqı 6 manat, 6 aylıq isə 3 manat 50 qəpik idi. Mətbuat və ictimai-siyasi, bədii fikir tariximizə ədəbi məcmuə kimi daxil olan "Fyuzat" Ə. Hüseynzadənin "Həyat" qəzetinin sonuncu sayında "Vidanamə" başlıqlı məqaləsində göstərdiyi kimi "qüdrətli, ədəbi qələm sahiblərinin cəmi" olduğu nəşr kimi diqqəti cəkdi. Jurnalın ilk sayında məram və məqsədlərini açıqlayan Əli bəy Hüseynzadə "Həyat və meyli-fyuzat" məqaləsində fyuzat kəlməsinin mənasını açıqlayaraq yazırdı: "Məcmuəmizə

"Fyuzat" adı təsadüfi verilmir, bu nam həyatdan təbii olaraq təvəllüd ediyor... "Fyuzat" **ləfzon** "feyz" in cəmil-cəmi olub rifah və bərəkətə, bolluğa, maddi və mənəvi nemətlərin bolluğuna, tərəqqiyyət və kəmalatın şənəyyi-təcəllisinə dəlalət edərsə də, fəqət əsl məfumu səadət və ələlxusus səadəti-mənəviyyədir, həqiqi zövq və səfəldən ibarət bir səadəti-mənəviyyədir. Həyat isə mənəvi batinisilə daimi bir meyli-səadət, bir meyli-fyuzatdır".

"İcmal" məqaləsində Əli bəy Hüseynzadə öz ömrünü başa vurub yerini "Fyuzat"a vermiş "Həyat" qəzetini xatırlayır və "Həyat"ın "yoxluğundan keçən" iki aya qədər bir vaxtda baş verən ictimai-siyasi hadisələri diqqətə gətirirdi. Avropada, İranda, Osmanlı dövlətində və Qafqazdakı siyasi vəziyyətə toxunan müəllif yazırdı: "İnqilabçılar qüvvətlərini, hökumət isə niyyətlərini gizlətməyə qeyrət ediyorlar... Gizli, fəqət şiddətli bir mübarizənin ələmi meydanıdır". İlk sayından etibarən dərc etdirdiyi məqalələrdən görüldüyü kimi "Fyuzat" yalnız ədəbi orqan kimi nəşr olunmamış, dünyada baş verən proseslərə siyasi münasibət bildirmişdi.

Dərginin ətrafında dövrün görkəmli ədəbiyyat xadimləri, publisistlər toplaşmışdı. Məmməd Hadi, Hüseyn Cavid, Axund Yusif Ziya Talıbzadə, Abdulla Şaiq, M.Ə.Rəsulzadə, Abdulla Sur, Əhməd Kamal, Əhməd Rəiq, Abbas Səhhət, Tofiq Fikrət kimi qələm sahibləri nəşrin əhəmiyyətini artırır, ədəbiyyata həvəs yaradırdı. Bəzi tədqiqatçılar, ədəbiyyatşünaslar 1905-1910-cu illər arasında Azərbaycan ədəbiyyatı barəsindəki fikirlərini cəmləşdirərək bu dövrü "Əli bəy və "Fyuzat" dövrü adlandırırlar.

Jurnalist yaradıcı heyətinə daxil olan Abdulla Şaiq "Fyuzat"ı "islam ələmində görünməmiş ən möhtəşəm mətbuat orqanı" kimi dəyərləndirirdi.

İlk dəfə Qafqazda yaşayan türklərin istiqlal bəyannaməsi məcmuənin 7-ci sayında elan olunmuşdur: "Biz qafqazlıyız - Qafqaz əhlinin öz ümumi idarəsinə özü baxa bilmək üçün lazım gələn muxtariyyət tələb edirik". Əlbət ki, bu, Azərbaycanın istiqlalına gedən yolun başlanğıcını müəyyənləşdirən tezis idi. Ədəbi məcmuə olmaqdan daha çox "Fyuzat" türk xalqlarının həmrəyliyini, milli ideologiya ətrafında birliyini, siyasi hüquqlarını müdafiə edən mətbu orqan idi. Ona görə də ilk sayını müxtəlif coğrafiyada yaşayan türklər sevinclə qarşılayır, arzu və istəklərini redaksiyaya göndərirdilər. Məsələn, Tatarıstandan Həsən Səbri Ayvazov yazırdı: "Qafqas qitəyi-mübarəkəsi heç mücahidsiz qalırımı? Cahanın on qaranlıq, ələmi-bəşəriyyətin ən vəhşi zamanlarında belə Qafqas əqtari-ərzə nur saçıyordu. Millətimin bugünkü gündə bəlkə yüz dərəcədə cahil bulunan bir zamanında Rusiya müsəlmanları arasında mətbəəyi-islamiyyə ilk Qafqasda açılmışdı. "Əkinçi"lər, "Kəşkül"çilər Qafqas övladları, Qafqas qəhrəmanlarıdır".

"Fyuzat"ın 7-ci sayında dərc olunan başqa bir məqalədə isə Türkiyədən yazırdılar: "Fyuzat" meydana-intişara qopuldu. Bizə bu lazım idi. "Fyuzat"

mənəyi-feyz və kəmalatdır. "Fyuzat"ın yolu ilə Asiya qövmünün və Rusiya müsəlmanlarının məsud və bəxtiyar olmalarını təfəvil edərik".

Dövrün ədəbi, siyasi qüvvələri məhz bu dərginin ətrafında toplanaraq XX əsrin ilk onilliyində milli şüurun, milli özünüdərk prosesinin aparıcılarına çevrildilər və fyuzatçılıq adlı siyasi, ədəbi cərəyanın inkişafına xidmət etdilər. Fyuzatçılıq ilk növbədə çarizmə, əsarətə, istibdad qarşı çevrilmiş və türk xalqlarının mənəvi birliyinin təcəssümü olan turançılıq ideologiyasının daşıyıcısıdır. Bu ideologiya utopik düşüncələrdən, fikirlərdən qaynaqlanırdı, tarixin reallıqlarından, milli özünüdərk prosesindən doğurdu. Bu ideologiyanın məqsədi milli istiqlal uğrunda mübarizə aparan türk xalqlarının milli şüurunu **"türkləşmək, islamlaşmaq, avropalaşmaq"** istiqamətində oyatmaq, inkişaf etdirməkdən ibarət idi.

Fyuzatçılıq həmçinin ədəbiyyatda romantizmin, ortaq türk dilinin, ümumi ədəbi dil siyasətinin, islamçılığın, milli məsələlərdə farslaşma və ruslaşmaya qarşı türkçülük ideologiyasının təbliği demək idi.

Əli bəy Hüseynzadə jurnalda bu ideologiyayı elmi-nəzəri cəhətdən əsaslandırır, "Turani", Ə.H. "Ə.Hüseynzadə" "Fyuzat"ı, "Həyat"ı, "Şair Naim", "Dəli Şair" imzaları ilə dərc etdiyi yazılarda fyuzatçılığın başında dayanırdı.

Azərbaycanda yaranan bu məfkurənin ideoloqu kimi Əli bəy Hüseynzadə "dünyanın bütün ümum və fənnin hər növünü ədəbiyyat və sənəyi-nəfisənin hər şöbəsini tamamilə əhatə etmiş və tətbiq müvəffəq olmuş fəvqəlbəşər" idi.

Məcmuə çətin dövrdə fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, milli ideologiyanın daşıyıcısı olan xeyli sayda ziyalıları ön plana çıxardı, yeni məfkurənin ocağına çevrildi. Səid Səliminin, H.S.Ayvanovun, Ə.Hamidin, M.Ə.Rəsulzadənin, A.Cövdətin, Əhməd Kamalın, Əhməd Rəiqin milli məfkurə işığında qığılcım aldıkları yazılar silsilə şəklində "Fyuzat"da dərc olundu. Milli məsələlərin mətbuatda təbliğinə mane olmağa çalışan çarizmin Azərbaycandakı hakim qüvvələri jurnalın ideya-siyasi istiqamətindən qorxuya düşürdü. Çünki məcmuənin ideoloqu, Ə.Hüseynzadə "İttihad doğru tərəqqi" proqramını irəli sürür, türk xalqlarının ictimai-siyasi fikir tarixində yeni bir səhifə açdı. "İttihad və tərəqqi" məramı və bu iki anlayış Əli bəy Hüseynzadənin milli-azadlıq uğrunda apardığı mübarizənin qayələri idi. Bu məramı sadıqlıq Əli bəyin 1889-cu ildə Türkiyədə təşkil edilən "İttihad və tərəqqi" Cəmiyyətinin qarşıya qoyduğu ideyalardan doğurdu. Türk xalqlarının ilk siyasi təşkilatı kimi formalaşan "İttihadi-Tərəqqi"-nin formalaşmasında, cəmiyyətin aparıcı siyasi strukturuna çevrilməsində Ə.Hüseynzadənin böyük xidmətləri olmuşdu və onun 39 yaşında Türkiyədən Bakıya dönməsi bu ideyanın Azərbaycan cəmiyyətinə aşılması məqsədini daşıyırdı.

1907-ci ildə "Fyuzat"ın 7-ci sayında Ə.Hüseynzadə təşkilatın məram və məqsədlərinə bir neçə anlayış daxil edir, problemi **"Maarif, ittihad, hüriyyət"** şəklində qoyur və yazırdı: "Bəşəriyyətin kəşf etdiyi hüriyyətə və kamil ədalətə nail olmağın yolu budur. Tərəqqinin mahiyyətinə varan və bu anlayışın siyasi-sosial məzmununu açıqlayan müəllif siyasi-publisistik məqaləsində sual verirdi: "Biz deyirik ki, tərəqqi edəlim, əvvələn bir millətin tərəqqisi nədən ibarətdir? Məqsəd və qayəsi nədir? Daha doğrusu, nə olmalıdır?" Ə.Hüseynzadə verdiyi bu suallara tərəqqinin aktuallığından, mahiyyətindən çıxış edərək cavab verir və yazırdı: "Bu suallara hər kəs öz elm və vüqufu ələlxüsus öz mənfəəti dairəsində bir növ cavab verə bilər".

Dövrün əksər ziyalıları tərəqqini azadlıq məsələsindən tamamilən ayrı götürürdü və Ə.Hüseynzadənin düşüncələri ilə ziddiyyət təşkil edirdi. Böyük mütəfəkkir "Fyuzat"da toxunduğu bu məsələyə konkret cavab verirdi: "Tərəqqinin məqsədi, qayəsi ümumi rifah və səadətə nail olmaqdır".

O halda bu rifah və səadətin nədən ibarət olduğunu təyin etmək lazımdır. Rifah və səadət bir məmləkətdə əsla ac və möhtac bulunmayıb, hər kəsin hər xüsusda bir bolluq içində yaşaması, sərvətin əhali arasında bərabər və ədalət üzrə bölünməsidir. Tərəqqinin mahiyyətinə uyğun olan bu məqsəd inqilabçı-demokratların da yaradıcılığının əsasını təşkil edirdi. Lakin bu məqsədin həyata keçirilməsində ziyalılar arasında ciddi fikir ayrılıqları vardı. Ə.Hüseynzadə tərəqqi anlayışı ilə hüriyyət və maarif anlayışlarını vəhdətdə görürdü və deyirdi: "Tərəqqi bir millətin, bir camaatın arasında hüriyyət və maarifin təzayid və inkişaf etməsindən ibarətdir və hansı millət arasında hüriyyət və maarif nemətlərindən daha çox əfrad və bəhrəyəvar isə o millət daha mütərəqqidir". Müəllifin "hüriyyət və maarifi" vəhdətdə götürməsi onun bu məsələdə tutduğu siyasi mövqedən doğurdu. Çünki Ə.Hüseynzadə mövcud quruluşun inqilabi yolla deyil, təkamül yolu ilə dəyişdirilməsinin, inkişafının və tərəqqisinin tərəfdarı idi. "Fyuzat"ın 2-ci sayında "Vəqayeyi ələmə bir nəzər" məqaləsində inqilabın silahlı mübarizə yolunu qəbul etməyərək yazırdı: "Həqiqi vətənpərvərlər heç nədən çəkinməməlidirlər. Öldə qan tökməyəcək çarələr var ikən xunrizanə vəsaitə müraciət etmək əbəsdır". Jurnalın 3-cü sayında dərc etdirdiyi "Şüunət" məqaləsində türk xalqlarının azadlıq yolunu təkamüldə görürdü: "Bu yolda biz hüriyyət, ədalət, müsavət deyə-deyə, fəryad edə-edə qanuni-əsiyeyə doğru yüksələrək tərəqqi edəcəyik". Bu ideyanın daşıyıcısı olduğuna görə "inqilabın qızğın çağında" xalqı mübarizələrdən çəkəndirdiyi ittihadı ilə Ə.Hüseynzadəyə basqılar olurdu. Ə.Hüseynzadə bu təzyiqlərə davam gətirir, düşüncələrini belə izah edirdi: "Kim deyir bitərəf olmalı? Xeyir. Əsla bitərəf olmamalı! Bitərəflik ayaq altı qalmaqdadır. Su belə yerdə sabit və rəqəd durmaqdan qorxur. Qorxur, çünki qoxuyar, kiflənər, yosun bağlar. Təmis və salim

olmaq üçün su bir lərəfə axmalı, cərəyan etməli, ya heç olmazsa, dərya kimi ləpələnməlidir".

Ə.Hüseynzadə tərəqqi proqramına islamlaşmaq və avropalaşmaq məramlarını daxil etmişdi. İslamlaşmaq onun ortaya qoyduğu tərəqqi proqramının ideya-nəzəri əsaslarından biri idi. Mütəfəkkirin aydın nəzəri proqramına görə məzhəb və dinlər türkləri bir-birlərindən ayırmamalıdır, əgər onların elm və mədəniyyətləri tənəzzül etsə, türklər yalnız "dini-islam ilə müqəddəyin, ərəb elmi ilə mütəllim, ərəb mədəniyyəti ilə mütəməddin olduqları halda əsl ərəbləşməyib, yenə "türk oğlu türk kimi" qalmalıdılar. İslama əhkam kimi yanaşmayan Ə.Hüseynzadə milli intibahı dini intibahla bir arada götürürdü.

Əgər türkləşmək məramı ilə türk dilini, tarixini, ədəbiyyatını öyrənməyini tələb edirdisə, islamlaşmaq məramı ilə islam dininin ümumbəşəri, ali, mənəvi-əxlaqi dəyərlərinin öyrənilməsini istəyirdi. Bu baxımdan o, islamlaşmağı milli tərəqqi proqramına daxil etmişdi. Ciddi şəkildə dini islahatların aparılmasının lazımlılığını önə çəkən Ə.Hüseynzadəyə görə, ilkin islama qaydılmalı, tərəqqiyə doğru addım atılmalıydı. Əks təqdirdə əsl dini həqiqətləri, hikmətləri ortaya çıxarıb bərpa etmək mümkün olmayacaqdı. Ona görə də bu cür islahat islamın əsl mahiyyətini ortaya qoyacaq, müxtəlif şərhlərdən, təhriflərdən islam xilas olacaqdı.

Avropalaşmaq Ə.Hüseynzadənin milli tərəqqi proqramına daxil edilmiş əsas məramlardan, ideoloji istiqamətlərdən biri idi. O, xalqa bu ideyanı təbliğ etməklə Avropa elm və texnikasını, sənayesini öyrənmək və öz həyatı işlərində tətbiqini nəzərdə tutur və yazırdı: "Tərəqqi və təməddün həvəsində olan hər bir millət öz milli üdəbə və üləmasının əsərlərilə kifayətləndikcə çox da irəliyə doğru gedə bilməz... Bir ingilis, bir fransız, bir alman, bir italyan ibn Rüşdün, Əbu Əli Sınanın, Fərabinin, Firdovsinin, Sədinin, Mollayi-Ruminin, İmam Təzəminin asarından feyzyab olmağa, bu kimi üləmaya-tərcümə, şərh və təfsirlər vasitəsilə öz millətlərinə mal edilməyə çalışdıqları halda bizə də lazımdır ki, onların Laplasları, Laviəzi-yerləri, Russoları, Pastorları, Nyutonları, Spensərləri, Edisonları, Rentgenləri, Marksıları, Ginnəsləri vasitəsilə öz maarifimizi, öz ana dilimizdə olan kitabxanaları təzyiqə çalışalım. Cəhəlatın, təəssübün kökünü ancaq bu vasitə ilə qurutmaq, söküb atmaq olar. Başqa yol yoxdur".

"Fyuzat"ın səhifələrində avropa şair və yazıçılarının əsərlərinin tərcüməsinin çapı da bu məqsəddə xidmət edir, Azərbaycan oxucusuna dünyanın müxtəlif tərəflərində yaşayıb-yaratmış ədəbi şəxsiyyətlərin yaradıcılıq nümunələrini çatdırırdı. Hötenin "Faust"u, Şeksprin "Yuli Sezar"ı Azərbaycan türkcəsinə tərcümə olunur, Avropa mədəniyyəti təbliğ edilirdi.

Ə.Hüseynzadə onu "avropalaşalım" şüarında günahlandıranlara cavab verərək yazırdı: "İndi bizə derlər ki, madam ingilislər, firənglər, filanlar böylə imişlər nə üçün siz də ... "Fyuzat"ımızda ingilislərə, firənglərə müraciət

ediyorsunuz. Ortaya gah Hötenin "Faustu"nu, gah Şeksprin "Yuli Sezar"ını, gah nə bilim hanki avropalının hanki əsərini çıxarırsınız? Avropalaşalım, firəngləşəlim diyorsunuz? Lakin ey qare! Müraciətdən müraciətə fərq vardır. Biz avropalıların ədəbiyyatına, sənayələrinə, ülum və maariflərinə kəşfiyyat və ixtiraatlarına müraciət etmək istiyoruz, özlərinə deyil. Biz istiyoruz ki, islam ölkəsinə onların beyinləri, dimağları girsin, boğazları, mədələri girməsin. Biz istiyoruz ki, ölkəmiz onların beyinlərini həzm etsin".

"Fyuzat" türk xalqları arasında dil, din birliyini təşkil etməklə, Avropanın elmi yeniliklərini həzm etməklə tərəqqiyə, milli yüksəlişə nail olmağın salnaməsini yaratdı. Bütün təhdid, təzyiqlərə baxmadan "Fyuzat" çılıq ideyasını cəmiyyətə sirayət etdi.

* * *

Mətbuat və ədəbiyyat tariximizin araşdırıcısı, MEA-nın müxbir üzvü, professor Əziz Mirəhmədov XX əsrin əvvəllərində yaranan ictimai, siyasi və mədəni hərəkəti öyrənmək zərurətini lakonik şəkildə belə ifadə edir: "XX əsr ədəbiyyatını nəinki "Molla Nəsrəddin"siz, habelə "Fyuzat"sız təsəvvür etmək çətindir". Tariximizin sovet dönməsində "Həyat", "İrşad" kimi mətbu orqanları "Mürtəcə burjua qəzetləri" kimi ətraflı araşdırmalardan, tədqiqatlardan kənarda saxlamaqla yanaşı, Azərbaycan milli jurnalistikasına yeni ənənələr gətirmiş "Molla Nəsrəddin" jurnalı ilə müqayisə etmişlər. Əslində "Fyuzat"çılarla "Molla Nəsrəddin"çilər arasında ideya baxımından fərqliliklər olsa da, oxşarlıqlar da yox deyildi. Azərbaycan xalqının maarifə, tərəqqi yoluna və çar rejiminin iztirablarına qarşı mübarizəyə çağırışında fərqliliklər yoxdur. Sadəcə, Cəlil Məmmədquluzadə inqilabçı-demokratizmin, Ə.Hüseynzadə isə təkamül yolu ilə inkişafın, dəyişikliklərin tərəfdarı idi. "Molla Nəsrəddin" realistlərin məfkurə, sənət dünyasının təşəkkülündə hansı işləri görmüşsə də, "Fyuzat" Azərbaycan ədəbiyyatında, bədii-estetik fikrində romantizmin əsasını qoymuş, M.Hadi, H.Cavid, A.Şaiq, A.Səhhət kimi qüdrətli ədiblərin yetişməsində əvəzsiz xidmət etmişdir.

"Fyuzat" məcmuəsi XX əsrin 30-cu illərində Cəlil Məmmədquluzadə, M.Hadi, A.Şaiq, M.S.Ordubadi kimi böyük ədiblər tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdi. Lakin 1930-cu illərdən 1990-cı illərdə mətbuat və ədəbiyyat tariximizə həsr olunan elmi tədqiqatlarda, publisistik yazılarda "mürtəcə mətbu orqan" kimi təqdim olunmuşdur. 1990-cı illərdən sonra professor Şamil Vəliyev, filologiya elmləri namizədi Ofelya Bayramlı, Rasim Kazımoğlu və başqaları "Fyuzat" irsinə baş vurmuş, elmi monoqrafiyalar, tədqiqat əsərləri çap etmişlər. O.Bayramlı tərəfindən "Fyuzat"ın çap olunduğu 32 sayı ərəb qrafikasıdan transliterasiya edilib 492 səhifə həcmində nəşr olunmuşdur.

"Molla Nəsrəddin" jurnalı

Şərq xalqlarını bürüyən cəhalət və ətaləti satiranın acı gülüşü ilə tənqid edib, xalqı oyadıb yolunu tərəqqiyə doğru istiqamətləndirmək üçün yeni istiqamətli mətbu orqana ehtiyac vardı. Gənc jurnalist Cəlil Məmmədquluzadə bunu duyduğundan 1906-cı ilin fevral ayının 21-də Tiflis qubernatoruna ərizə ilə müraciət edərək "Molla Nəsrəddin" jurnalının çapına icazə istədi. Jurnalın nəşrinə razılıq verildi və bu xəbər 1906-cı ilin fevralın 24-də "Novoye bozreniye" qəzetində, elə həmin ayın 26-da "Kafkazskoye utro" qəzetində dərc olundu.

1906-cı ilin mart ayının 4-də "Molla Nəsrəddin"-in çapı üçün Mirzə Cəlilə Tiflis qubernatoru dəftərxanası tərəfindən verilən şəhadətnamədə jurnalın proqramı bu şəkildə müəyyənləşdirilmişdir. 1. Məqalələr; 2. Kəskin tənqidlər; 3. Felyetonlar; 4. Məzhəki şeirlər; 5. Məzəli teleqramlar; 6. Satirik hekayələr; 7. Lətifələr; 8. Poçt qutusu; 9. Məzhəki elanlar; 10. Xüsusi elanlar; 11. Karikatura və illüstrasiyalar.

Müəyyən olunmuş bu proqrama uyğun şəkildə və dövrün ən mühüm ideyalarını yaradıcılığına gətirən Cəlil Məmmədquluzadə və Ömər Faiq Nemanzadə jurnalın ilk sayını çapa hazırladılar. Jurnalın 7 aprel tarixli ilk sayında Mirzə Cəlilin "Molla Nəsrəddin" imzası ilə "Tiflis 7 aprel" sərlövhəli baş məqaləsi, "Məcmuəmizə müştəri olanlara nəsihət", "Molla Nəsrəddinin teleqramları", "Bilməli xəbərlər", "Dəllək", "Atalar sözü" və digər yazılar, həmçinin 4 müxtəlif karikatura və bir neçə elan dərc olundu. Həcmi kiçik formatda olan "Molla Nəsrəddin"-in çapı həftədə bir dəfə nəzərdə tutulmuşdur. Proqram səciyyəvi baş məqalədə isə Molla Nəsrəddin üzünü doğma xalqına tutub söyləyirdi:

"Sizi deyib gəlmişəm, ey mənim müsəlman qardaşlarım o kəsləri deyib gəlmişəm ki, söhbətimi xoşlamayıb bəzi bəhanələr ilə məndən qaçıb gedirlər, məsələn, fala baxdırmaga, it boğuşdurmağa, dərviş nağılına qulaq asmağa, hamamda yatmağa və qeyri bu növ vacib əməllərə. Çünki hükəmalar buyurublar: sözünü o kəslərə de ki, sənə qulaq vermirlər.

Ey mənim müsəlman qardaşlarım. Zəmanə ki, məndən bir gülməli söz eşidib ağzınızı göyə açıb gözlərinizi yumub o qədər xa-xa edib güldünüz ki, az qala bağırsaqlarınız yırtılsın və dəsmal əvəzinə ətəkləriniz ilə üz-gözüünüzü silib "lənət şeytana" dediniz, o vaxt elə güman etməyin ki, Molla Nəsrəddinə gülürsünüz.

Ey mənim müsəlman qardaşlarım! Əgər bilmək istəsəniz ki, kimin üstünə gülürsünüz, o vaxt qoyunuz qabağınıza aynanı və diqqət ilə baxın camalınıza "

Cəmiyyətdə baş verən neqativ hadisələrə, cəhalətə, fanatizmə qarşı mübarizə aparan, yeni bir qəzetçilik istiqaməti, ədəbi məktəb yaradan "Molla Nəsrəddin" xalq yumoru, satirası ilə seçildi. Professor Şirməmməd Hüseynovun təbirincə desək, bu yeni istiqamət "Molla Nəsrəddin"-in kütləvilik və maarifçilik baxımından çox böyük kəşfi idi. İlk sayından başlayaraq jurnal "Molla Nəsrəddin"

adlı fikir cərəyanı, inqilabi demokratik ədəbi-jurnalist hərəkətini vücuda gətirdi. Mirzə Cəlilin timsalında Mollanəsrəddinçilər təkcə xalqa nə demək sualı üzərində düşünmədilər, onlar sözü nə cür demək üzərində də düşündülər. Buna görə də məqalələrini "türkün ana dilində", sadə danışiq tərzində, xalqın anlayacağı, başa düşəcəyi dildə yazdılar. Cəlil Məmmədquluzadənin özü dediyi kimi "Molla Nəsrəddin"-i zamanə özü yaratdı.

Jurnalın ilk sayında dərc olunan yazılar kimi karikaturalar da məzmun etibarı ilə fərqlənir, oxucuda maraq oyadırdı. Birinci səhifədə məscidi xatırladan otaqda müsəlmanlar sıra ilə yan-yanə yatırlar, onlardan yalnız biri otağın kiçik pəncərəsindən düşən günəş şüasının təsirindən oyanıb, gərnəşir. Molla əlində əsası, başında əmmaməsi, çiyində əbası bu mənzərəni seyr edir.

Jurnalın ilk sayının işıq üzü görməsi münasibəti ilə Rusiyanın müxtəlif bölgələrindən teleqramlar, təbrik məktubları alan C.Məmmədquluzadə bu təbriklərə aprelin 12-də "Na povorote" qəzeti, aprelin 14-də isə "Kaspi" vasitəsilə təşəkkürünü bildirirdi.

İlk sayı 1000 nüsxə tirajla çap olunub yayılandan sonra jurnal kütlələrin maraq dairəsinə daxil olaraq populyarlıq qazandı. "İrşad" qəzetinin 16 aprel 1906-cı il sayında Ə.Ağaoğlu barədə yazırdı: "Baxın "Molla Nəsrəddin"-ə. Bu cəridə nə gözəl cəridədir. Nə qədər ağıl, zəka, məharət və zövq göstərir. Nəinki biz müsəlmanlar, bəlkə ən mədəni, ən mütərəqqi tayfalar belə cəridələri ilə fəxr edirlər".

"Molla Nəsrəddin"-in ikinci sayı oxucuların maraq və tələbatını nəzərə alaraq 2 min nüsxə ilə nəşr edilib, yayıldı. Jurnalın şəkillərinin qırmızı rəngdə olması polis idarələrini bərk təşvişə saldı. Bolşevizmin mahiyyətinin qırmızı rəngdə təcəssüm olunmasını əsas gətirib, "Molla Nəsrəddin"-in bu siyasi ideologiyanın təbliğatçısı hesab edənlər jurnalın ikinci sayının bütövlükdə müsadirə etdilər. Üzeyir Hacıbəyov "İrşad" qəzetində "Ordan-burdan" başlığı altında qələmə aldığı yazıda bu müsadirəni yığcam şəkildə təsvir edərək yazır: "İndi zavallı "Molla Nəsrəddin" dustaqdır. Həbsxanada oturub öz-özünə fikir edir. Əcəba, ərbbəbi hökumət "bu qırmızı şeylərdən" nə üçün belə qorxur?

İctimai xadim, ədib və maarifçi demokrat Nəriman Nərimanov isə "Molla Nəsrəddin"-in polislər tərəfindən müsadirəsinə lakonik və konkret qiymət vermişdir: "Afrin belə diqqətçilərə, afrin belə qanun sahiblərinə".

Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında kəskin ideoloji mübarizələr gətirdiyi dövrdə "Molla Nəsrəddin" öz mövqeyi, hadisələrə fərqli yanaşma tərzilə seçilir, müxtəlif rubrikalar altında gülməli xəbərlər verirdi. "Bilməli xəbərlər", "İçəri xəbərlər", "Məzəli xəbərlər", "Teleqraf xəbərləri", "Qafqaz xəbərləri", "Ticarəti və ekoloji xəbərlər" başlıqları altında yazılar dərc edilirdi. Bəzən imzasız çıxan bu yazılar böyük təsir gücünə malik idi, kifayət qədər savadı olmayan oxucuları ilk

baxışdan ələ alır, ətalət yükünü onlardan uzaqlaşdırırdı. Məcmuə əməkdaşları bu xəbərləri hazırlayarkən, asan qavranılsın deyə, xalq yaradıcılığının imkanlarından istifadə edirdi. Atalar sözü, tapmaca, bayatı "Molla Nəsrəddin"-in səhifələrində dövrün reallıqlarına uyğun yeni məna kəsb edir, ictimai mübarizənin kəskin silahına çevrilirdi.

İslam məfkurəsinə zidd mövqe sahibi olan bəzi din xadimləri, ruhanilər, məmurlar jurnala qarşı barışmaz mövqe tutur, səlahiyyətlərindən istifadə edərək təzyiq və təhdidlərə keçirdilər.

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev bu barədə öz xatirələrində yazır: "Mollalar jurnalı yazanları və oxuyanları təkfir edib deyirdilər, bu jurnal gərək bir müsəlmanın evinə girməsin, onu nəinki oxumaq, ələ belə almaq haramdır. Onu maşa ilə alıb ayaqyoluna atmalıdır". C.Məmmədquluzadə isə öz xatirələrində dini fanatizmi yayıb, insanların tərəqqisinə mane olanların hərəkətlərini bu cür qiymətləndirirdi: "Molla Nəsrəddin" məcmuəsi birinci nömrədən başlayıb baltanı islam mövhumatının başından ələ vurdu ki, adını müsəlman qoyan bəndə, barmaqları ilə qulaqlarını tutub, molladan qaçmağa üz qoydular".

Bütün təzyiqlərə, söyüşlərə baxmayaraq, məcmuə əməkdaşları "Molla Nəsrəddin"-in çapını böyük səbr və dözümlə həyata keçirir, dövrün ən kəskin ictimai fakt və hadisəsini satirik boyalarla təsvir edirdilər. Kəskin və tənqidi çıxışlarına, həqiqətləri söylədiyinə görə daim hücumlara məruz qalan "Molla Nəsrəddin" çar senzurasının da qadağaları ilə üz-üzə dayanmışdı. Bəzi məqalələrin, karikaturaların çapına senzura icazə vermirdi. Senzor tərəfindən çapına icazə verilməyən materialların yeri ağ saxlanır və "bizdən asılı olmayan səbəblərə görə bu yer ağ qaldı" ifadəsi yazılırdı. Bütün bu gərginliklərə, qadağalara baxmayaraq, "Molla Nəsrəddin"-in haqq səsi çox keçmədən şimalı-cənublu Azərbaycanın və Qafqazın hüduqlarını aşib Rusiyada, Yaxın və Orta Şərqdə eşidilirdi. Jurnalın Tiflis, Bakı, İrəvan, Təbriz, Naxçıvan, Gəncə, Şamaxı, Şəki, Dərbəndlə yanaşı, Orta Asiyada, Krımada, Kazanda, Ufa, Həştərxan, Orenburq, Tehran, Ərzurum, İstanbul, Qahirə, Bombay, Kəlküttə kimi bir çox şəhərlərdə oxucusu var idi.

Molla Nəsrəddinçilər xalqı öz hüquqları uğrunda mübarizəyə çağırır, bu işdə xalqın haqqını tapdalayanlara, qanunsuz işlərlə məşğul olan məmurlara qarşı birgə mübarizəsinin vacibliyini önə çəkirdi. Jurnalın 1907-ci il tarixdə nəşr olunan 3-cü sayında iranlı fəhlələrin vəziyyətini təsvir edən felyetonunda həmrəyliyə çağırış motivi bu cür təsvir edilir: "Ey həmsərilər, ey mənə kağız göndərən 30 nəfər həmsəri, açın qulağınızı və görün mən sizə nə deyirəm... Əgər istəyirsiniz ki, sizi də adam hesab eləyib məclislərə qoysunlar, gərək mənim bir neçə vəsiyyətimə əməl edəsiniz. Əvvələn gərək bir-birinizlə əl-ələ verəsiniz. Yəni Məhəmmədəli gərək yapışsın Həsənin əlindən, Həsən Kərbalayı Qasımın əlindən... Xülasə, cəmi həmsərilər gərək yapışsınlar bir-birlərinin əlindən və birləşsinlər".

"Molla Nəsrəddin"-in cəsarətli çıxışları onunla nəticələndi ki, 1907-ci ilin iyunun 8-də Tiflis general-qubernatoru jurnalın bağlanması haqqında əmr verdi və bu xəbər xalq arasında böyük narazılıqlara səbəb oldu. Bakıdan, Şəkidən, Zaqafqaziyanın bir çox yerlərindən Tiflisə etiraz məktubları gəldi. Bu məktublarda jurnalın çapının bərpası məsələsi qoyulurdu. Dövrün bir çox mətbu orqanları da öz həmkarları ilə həmrəylik nümayiş etdirərək jurnalın bağlanmasına etiraz olaraq öz səhifələrində məqalələr çap edirdi. "İrşad" qəzeti "belə düz məsləkli cəridənin meydandan çıxarılmasına" münasibətini bildirir, jurnalın çapının bərpasının vacibliyini yazırdı. Bu gün bu etirazların nəticəsi olaraq qısa fasilədən sonra "Molla Nəsrəddin"-in 23-cü sayı 1907-ci ilin iyulun 25-də işıq üzü gördü.

Nəşri müddətində bir neçə dəfə "Molla Nəsrəddin"-in bağlanmasına təşəbbüs göstərilmişdir. Jurnalın yaradıcı heyətini açıq fikir bildirməkdən yayındırmaq, demokratik mövqedən geri çəkmək üçün müxtəlif vasitələrdən, hətta ölüm təhdidindən istifadə olunurdu.

Belə ki, "Molla Nəsrəddin"-in əsas sütunlarından hesab olunan Ömər Faiq Nəmanzadə 9 gün həbsdə saxlanılmış, 1908-ci ildə Mirzə Cəlilin öldürülməsi barədə şayiələr yayılmışdır. Bu azad, demokratik mətbuatı sıradan çıxarmaq istəyənlərə "İrşad" qəzeti tutarlı cavab verərək yazırdı: *"Bir-iki nəfər Məmmədquluzadələrin, Nəmanzadələrin ölümü ilə elə bilərsiniz ki, "Molla Nəsrəddin"-i öldürəcəksiniz? Bunu biliniz ki, "Molla Nəsrəddin"-i öldürmək mümkün olsa da, molla-nəsrəddinçiliyi öldürmək olmaz*". "İrşad"-ın bu mövqeyindən anlaşılır ki, çapından çox vaxt keçməmiş artıq "Molla Nəsrəddin" öz məktəbini yaratmışdır.

1909-cu ildə C.Məmmədquluzadənin qardaşı Ələkbər Təbrizdə başlayan azadlıq hərəkatında iştirakına görə həbs olunur. Bir neçə mətbu orqan, o cümlədən "Tərəqqi" Ələkbərin Təbriz inqilabındakı fəaliyyətini yüksək qiymətləndirirdi. R.Nəcəfov bu barədə xatirələrində yazır: "Mirzə Ələkbər Təbriz inqilabında iştirak etdiyi üçün çar hökuməti tərəfindən tutulub İrəvan həbsxanasına göndərilmişdir. Edam cəzası və ya ədəbi katorqa təhdid altında bulunurdu ki, bu hadisə Mirzəni sarsıtmış və əhval-ruhiyyəsini pərişan etmişdi. O, idarəni buraxıb, maddi vəsait aramaq və gedib qardaşını qurtarmağa çalışmaq məcburiyyətində idi".

"Molla Nəsrəddin"-i idarə etmək üçün onu əvəzləyəcək şəxsin Naxçıvanda Məmmədəli Sidqi olacağını düşünən C.Məmmədquluzadə 1910-cu ildə M.Sidqiyə belə bir məktub yollayır: "Əzizim Məmmədəli! Mən bu ovqat kəndə getməliyəm və burada bir adam lazımdır ki, "Molla Nəsrəddin"-i idarə eləsin. Əgər yaz fəsli gəlib Tiflisdə qala bilsəniz, tez gəlin... Əgər mərhum Sidqi Bəradərinin oğlu ilə gələcəkdə dostluğum baş tutsa, özümü xoşbəxt hesab edərdəm".

Cəlil Məmmədquluzadənin təklifini qəbul edən M.Sidqi Tiflisə gəlmiş, 1910-cu ilin iyul ayının əvvəllərindən redaktor vəzifəsini yerinə yetirmişdi. Jurnalın iyul-avqust nömrələrinin qeyri-rəsmi redaktoru M.Sidqidir.

1901-cu ilin sentyabrın 16-da Cəlil Məmmədquluzadə Tiflis qubernatoruna ərizə yazaraq jurnalın redaktorluğunu müvəqqəti olaraq M.Sidqiyə həvalə etməyi xahiş etmişdir. Ərizəyə baxılana qədər "Molla Nəsrəddin"-in nəşri dayanmış, jurnalın 35-ci sayı ilə 36-cı sayı arasında bir ay fasilə olmuşdur. 1910-cu ilin noyabrın 5-də M.Sidqi müvəqqəti redaktor təsdiq edilərək bu vəzifəni 1911-ci ilin martın axırınadək yerinə yetirdi.

Daim təhdid və təzyiqlərə məruz qalan "Molla Nəsrəddin"-ə qarşı 1911-ci ildən başlayaraq sensor hücumları yenidən kəskinləşdi. Redaktorlardan kəskin yazılar yızalmayacağı ilə bağlı alınan iltizamlar jurnalın müntəzəm nəşr olunmasına çətinliklər yaradırdı. 1912-ci ilin martından C.Məmmədquluzadə jurnalın nəşrini uzun müddətə dayandırdı və "Molla Nəsrəddin"-in bərpası 1913-cü il yanvar ayının 13-dən sonra mümkün oldu.

Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində vəziyyətin kəskinləşməsi "Molla Nəsrəddin"-in nəşrinin müvəqqəti dayanmasına səbəb oldu. Bu barədə C.Məmmədquluzadə 1914-cü il noyabr ayının 17-də Tiflis Mətbuat İşləri Komitəsinə göndərdiyi ərizəsində yazırdı: "Mənim redaktorluğum altında çıxan "Molla Nəsrəddin" jurnalının nəşrini qeyri-müəyyən vaxta qədər dayandırırım".

Həmin dövrdə jurnalın redaktor köməkçisi olan Əliqulu Qəmküsar "Bəsirət" qəzetinin müxbiri ilə müsahibəsində bu barədə deyir: "Biz "Molla Nəsrəddin" məcmuəsini qapatmaq fikrində deyilik və bu fikirdə də olmayacağıq və lakin vaxt namünasib olduğu üçün jurnalı qapatmağa məcburuq. Müharibə qurtardıqdan sonra yenə jurnal kəmal əla sabiq nəşr olunacaq, müştərilərə jurnalımız göndəriləcəkdir. Jurnalımızın müvəqqəti dayandırılmasına ancaq indiki namüsaidsə vaxt bəisdir".

Bu uzun fasilədən sonra jurnal 1917-ci il fevralın 9-dan çapını yenidən bərpa etdi. Rus imperiyası daxilində baş verən inqilabi proseslər, xalqların öz müqəddəratını təyinetmə arzuları "Molla Nəsrəddin"-çiləri, o cümlədən C.Məmmədquluzadəni düşündürməyə bilməzdi. C.Məmmədquluzadənin 1917-ci ilin noyabrında dərc olunan "Azərbaycan" məqaləsi bu istəkdən doğurdu. Rusiyada baş verən proseslərin Azərbaycanı istiqlalə doğru apardığını uzaqgörənliklə duyan Mirzə Cəlil parçalanmış Azərbaycan ağrılarını yazır, Vətənin vahidliyi ideyasını ortaya qoyurdu. Vətinin coğrafi hədudları haqqında məlumat verən ədib "hardadır Azərbaycan" sualının cavabını verirdi: "Azərbaycanın çox hissəsi İrandadır ki, mərkəzi ibarət olsun Təbriz şəhərindən, qalan hissələri də Gilandan tutub, qədim Rusiya hökuməti ilə Osmanlı hökuməti daxilindədir ki, bizim Qafqazın böyük parçası ilə Osmanlının bəzi ərazilərindən, Bəyaziddən ibarət olsun". Cəlil

Məmmədquluzadə Azərbaycan övladlarının birləşib, Vətəni "yad millətlərin südünü əmmiş", millətin "ruhundan xəbərsiz" kəslərin xəyanətindən qorumağa, Vahid Azərbaycan ideyasının daşıyıcısı olmağa səsləyirdi: "Ax, gözəl Azərbaycan vətənim! Harda qalmısan? Ay torpaq çörəyi yeyən təbrizli qardaşım, ay keçə papaq meşkinli, sərablı, goruslu və moruslu qardaşlarım... Gəlin, biz də bir dəfə oturaq və keçə papaqlarımızı ortalığa qoyub bir fikirləşək, hardadır bizim Vətənimiz?"

"Cümhuriyyət" adlı məqaləsində çarizmin süqutunun obyektiv tarixi proses olduğunu yazan C.Məmmədquluzadə xalq hakimiyyəti və demokratik respublika qurulmasının vacibliyini irəli sürürdü: "Padşahlıq taxtından yıxılan Nikolayın zalım və xain idarəsi dağılandan sonra Rusiya məmləkətində yaşayan millətləri, o cümlədən də biz müsəlmanları məşğul edən tək bir məsələdir: həmin məsələ cümhuriyyət məsələsidir. Cümhuriyyət, yəni latınca "respublika" elə bir hökumətə deyirlər ki, orada məmləkətin idarəsi camaatın öz öhdəsində və ixtiyarındadır, necə ki, məsələn, Fırəngistan, İsveçrə və qeyriləri".

Söz kəsərini qoruyub saxlamağa çalışan "Molla Nəsrəddin" ölkədə baş verən hadisələrə ictimai-siyasi proseslərə, cəmiyyətdəki neqativ hallara münasibət bildirir, dövrün ictimai-siyasi proseslərini şərh edirdi. Ancaq bu dəfə də jurnalın nəşri çox davam etmədi. 1918-ci ilin yanvarında "Molla Nəsrəddin" fəaliyyətini dayandırdı. Cəlil Məmmədquluzadə 1918-1920-ci illərdə ömür-gün yoldaşı Həmidə xanım Cavanşirlə birlikdə Qarabağa getdi və bir müddət Kəhrizli kəndində yaşadı. Xalq Cümhuriyyəti quruculuğu prosesində bilavasitə iştirak etməsə də, o, müstəqil dövlətçilik ideyasını dəstəkləyirdi.

1920-ci ildə Cəlil Məmmədquluzadə öz ailəsi ilə köçüb Cənubi Azərbaycana getdi və o, 1921-ci ildə "Molla Nəsrəddin"-i Təbrizdə bərpa etdi. Təbrizdə jurnalın 8 nömrəsi işıq üzü gördü. Mətbuat tariximizin əvəzsiz tədqiqatçılarından olan Qulam Məmmədli öz müsahibələrinin birində "Molla Nəsrəddin"-in Təbriz nəşrinə aydınlıq gətirərək yazırdı ki, C.Məmmədquluzadə ailəsi ilə birlikdə Cənubi Azərbaycana köçdükdən sonra jurnalın çapını bərpa etmək istəyir. Onun "Molla Nəsrəddin"-i azərbaycanca nəşr etmək istəyinə İran hökuməti icazə verməmişdi ki, gərək farsca çap olunsun. M.Cəlil isə İran hökumətinin bu tələbi qarşısında söyləmişdi: "Təbrizdə ermənilər ermənicə qəzet çıxarırlar. Siz isə Azərbaycan dilində jurnal nəşr etməyə icazə vermirsiniz. Elə isə icazə verin "Molla Nəsrəddin"-i erməni dilində nəşr edim". C.Məmmədquluzadənin bu sərt münasibəti jurnalın Təbrizdə ana dilində nəşrinə səbəb oldu.

Sovet hökumətinin təşəbbüsü ilə 1922-ci ilin iyununda "Molla Nəsrəddin"-in nəşri Bakıya köçürüldü. C.Məmmədquluzadə ilə danışıqlar aparənlər onu Təbrizdən Bakıya köçüb, jurnalın sərbəst şəkildə çapının həyata keçirilməsinə kömək göstəriləcəyinə inandırdılar.

Bakıya gəldikdən sonra isə M.Cəlil vəziyyətin tamamilə dəyişdiyini, verilən vədlərin doğru olmadığını gördü. Qulam Məmmədli "Molla Nəsrəddin"-in sovet dövrünü öz müsahibəsində belə təsvir edir: "Mirzə Cəlillə Mərkəzi Komitə arasında mübahisə başladı: "Jurnal necə çıxacaq və nədən yazacaq?" M.Cəlil deyirdi: "Sizdə mətbuat partiya orqanıdır, şəxsi adamlara qəzet çıxarmağa icazə verilmir. Mən isə "Molla Nəsrəddin"-i özüm yaratmışam, özüm satmışam, özüm də nə istəmişəm, onu yazmışam. Buna icazə verəcəksizmi?"

Jurnalın Sovet Azərbaycanında ilk nəşri 1922-ci ilin noyabrında həyata keçirildi. Bu nömrədə "Bakı nefti" adlı şeir və karikatura verilmişdi. Əli vedrəli, bankəli, qab-qacaqlı kim varsa, bu neft inəyinə hücum edib, onu sağmaq istəyir. "Hücumçular" qismində isə İngiltərə, Fransa, İtaliya, ABŞ və Rusiya kimi dövlətlər idi. Karikaturanın dərci böyük hay-küyə səbəb oldu. Sorğu-sual başlanılanda M.Cəlil demişdir: "Azərbaycan neftini kəndlilərimiz gedib qonşu respublikalardan birə on qat baha alıb, yandırırırlar ki, qaranlıqda qalmasınlar".

Jurnalın ideya-siyasi istiqamətləri barəsində Mərkəzi Komitənin səlahiyyət sahibləri ilə Mirzə Cəlil arasında çox dialoqlar, "təbiiyyəti söhbətlər" aparılsa da, o öz fikrindən dönmədi. Belə bir vəziyyətdə məcmuənin nəşrinin M.S.Ordubadinin nəzarəti altında həyata keçirilməsi qərarlaşdırıldı. M.Cəlilin xəbəri olmadan buraxılan saylarda baş redaktor kimi yenə də onun adı yazılırdı. Bunu qəbul etməyən Mirzə Cəlil M.S.Ordubadiyə yazırdı: "Səid, bildiyini elədin, gələn nömrədən mənim adım redaktor kimi o jurnalda yazılsa, mən bilirəm hara şikayət edəcəm".

1925-ci ildən sonra C.Məmmədquluzadənin həyatında ciddi sarsıntılar baş verdi. Bu böyük ədibin istəmədiyi, yaxın buraxmadığı məqsədləri, ideyaları "Molla Nəsrəddin"də həyata keçirməyə başladılar. "Molla Nəsrəddin"-i Allahsızlar Cəmiyyətinin orqanına çevirdilər. Beləliklə, 1925-ci ildən jurnalın baş redaktorunun adı əvəzinə, "Heyəti-təhririyyə" yazılırdı.

Qulam Məmmədli öz xatirə müsahibəsində Mirzə Cəlilin bu ağır, sarsıntılı günlərini xatırlayır: "1922-ci ildən sonra "Molla Nəsrəddin" tamamilə simasını itirdi. Mirzə Cəlil ağır-mənəvi və sözün əsl mənasında maddi çətinliklər içərisində qaldı. Nəhayət, 1930-cu ildə xəstələndi. 1931-ci ilin sonunda ağır vəziyyətə düşdü. 1932-ci ilin yanvarın 4-də o, dünyanı tərk elədi".

"Molla Nəsrəddin"-in isə sonuncu nömrəsi 1931-ci ildə buraxılmışdı. Jurnalın bu müddət ərzində Tiflisdə 340, Təbrizdə 8, Bakıda isə 400 sayı işıq üzünə görmüşdü.

Jurnalın yaradıcı heyəti və müəlliflər.

"Molla Nəsrəddin"-in yaradılması və nəşri sahəsində Mirzə Cəlil Məmmədquluzadənin ən yaxın köməkçisi **Ömər Faiq Nemanzadə** idi. Bu barədə Mirzə Cəlil öz xatirələrində yazır:

"Yoldaşım Ömər Faiq Nemanzadəni mən birinci dəfə "Şərqi-rus" qəzeti idarəsində gördüm, onunla üns tutdum. "Şərqi-rus" qəzeti mənim üçün iki babətdən xoş, qiymətli yadigar oldu.

Birinci tərəfi budur ki, möhtərəm ədəbimiz Məhəmmədəğa Şahtaxtlı məni öz qəzetinin idarəsinə cəlb etməklə məni qəzet dünyasına daxil etdi. İkinci tərəfi odur ki, onun varlığı ilə, onun yoldaşlığı ilə "Molla Nəsrəddin" məcmuəsini bina etdim, daha doğrusu, bina etdik".

Satirik şair və yazıçıların, dövrün görkəmli qələm əhlinin ocağına çevrilən "Molla Nəsrəddin" tək Mirzə Cəlilin əsəri deyildi. Ədəbin özü bu barədə yazırdı: "Molla Nəsrəddin" tək bir nəfər müəllifin əsəri deyil. "Molla Nəsrəddin" bir neçə mənim əziz yoldaşlarımla qələmlərinin əsərinin məcmuəsidir ki, mən də onların ancaq ağsaqqal yoldaşıyam".

"Molla Nəsrəddin"-in ilk sayı Ömər Faiq Nemanzadənin və rəssam Şmerlinqin birgə əməyinin məhsuludur. Bəs Ömər Faiq Nemanzadə kim idi? 1872-ci ildə Gürcüstanın Axalsik qəzasının Azqur kəndində anadan olan Ömər Faiq 1891-ci ildə İstanbulda "Darüş-Şəfəq" məktəbini bitirmişdir. Bu məktəbdə şəriət dərsləri ilə yanaşı, tarix, fizika, kimya və digər texniki fənlər də tədris olunur, burada dövlət qulluqçuları hazırlanırdı. Ömər Faiq məktəbi bitirdikdən sonra bir il Avropadan gələn poçt və teleqrafları qəbul etməklə yanaşı, siyasi fəaliyyətlə də məşğul olur. Siyasi təqiblərdən yaxa qurtaran Ömər Faiq İstanbuldan vətənə dönür və 1894-cü ildə Şamaxıda müəllim kimi çalışır. Sonra pedaqoji fəaliyyətini Gəncədə davam etdirir. "Şərqi-rus"-un nəşrindən sonra Tiflisə gəlir və burada qəzetçilik fəaliyyətinə başlayır. "Şərqi-rus" bağlanandan sonra Mirzə Cəlillə bərabər "Qeyrət" mətbəəsini alıb birgə işlədirlər. "Qeyrət"-in rəsmi müdiri Ö.F.Nemanzadə idi ki, "Molla Nəsrəddin" də bu mətbəədə işiq üzü görmüşdü.

Ö.F.Nemanzadənin "Molla Nəsrəddin"dəki fəaliyyətini tədqiq edən elmi araşdırmalardan bəlli olur ki, jurnalda dərc olunan karikaturaların, şəkillərin bir çoxunun mövzusunu o verib, lüğətlərin, mətnlərin, tapmacaların xeyli hissəsini Mirzə Cəlillə birlikdə hazırlayıb. Bu iki ədib birlikdə hazırladıqları məqalələrin altında "Molla Nəsrəddin", "Mozalan", "Lağlağı" və sair imzalar qoyurdular.

"Molla Nəsrəddin"-in satirik şeir cəbhəsinin aparıcı qüvvəsi **Mirzə Ələkbər Sabir** idi. Onun 1906-1911-ci illərdə "Molla Nəsrəddin"də dərc etdiyi satirik şeirlərdə yeni bir ədəbi məktəbin əsası qoyulmuşdu. Sabirin jurnaldakı fəaliyyəti ilə bağlı Mirzə Cəlil xatirələrində yazır: "Sabir mərdi-mərdənə özünü tulladı "Molla Nəsrəddin" meydanına və elə bir nəriltili və gurultu ilə dalbadal yazmaqda davam etdi ki, bəlkə özünə bərabər olan Məşədi Sijimqulunu da xeyli vaxt sükutda saxladı və yadıma gəlir ki, Sabirin "Molla"-da zühurundan ta il yarım qədər Məşədi Sijimqulunun mənzum əsərləri idarəmizə gəlib çatmadı".

Sabirin "Molla Nəsrəddin"də ilk şeiri 1906-cı il aprelin 28-də, jurnalın 4-cü sayında işıq üzü gördü. "Millət necə tarac olur-olsun, nə işim var" şeiri idi ki, jurnalda bu, imzasız şəkildə Mirzə Cəlilin "Niyə məni döyürsünüz?" başlıqlı felyetonunun sonunda, felyetonun poetik davamı kimi verilib.

1906-cı ildə "Molla Nəsrəddin"də Sabirin dərc olunan 21 satirik şeirinin 14-ü "Hop-hop" imzası ilə getmişdir. Bəllidir ki, şanapipiklər dəstəsinə aid olan hop-hop ağac kollarında yuva qurur, çox vaxt səsi gəlsə də, özü görünmür. İlk vaxtlar Sabirin Şamaxıdan "Molla Nəsrəddin"ə şeirləri gələrdi, özü isə görünmür, kimliyi bilinmirdi. Görünür, elə buna görə də şairin şeirləri bu gizli imza ilə dərc olunub.

Sabir 5 il "Molla Nəsrəddin"lə əməkdaşlıq etmiş, dövrün digər mətbuat orqanlarında şeirləri dərc olunmuşdu. Ədəbiyyatşünas-alim M.Arif Sabirin bu məcmuə ilə yaradıcılıq əlaqəsini obrazlı şəkildə belə təqdim edir: "Molla Nəsrəddin"i zamanə özü yaratdığı kimi Sabiri də zamanə yaradıb "Molla Nəsrəddin"ə yoldaş və silahdaş vermişdir".

Sabirlə C.Məmmədquluzadə arasında dostluq və qardaşlıq əlaqəsi vardı. Sabir ağır xəstələnəndə Mirzə Cəlil və xanımı Həmidə xanım Cavanşir onu Tiflisdə müalicə etdirmiş, qayğısını çəkmişlər.

Sabir "Molla Nəsrəddin"lə yanaşı, Bakıda nəşr olunan "Həyat", "İrşad", "Təzə həyat" "Rəhbər", "Dərbistan", "Fyuzat", "Bəhlul", "Zənbur" "Ülfət", "Günəş", "Səda" kimi mətbu orqanlarda da çıxışlar edirdi.

Məşədi Sijimqulu imzası ilə yazan Əli Nəzmi "Molla Nəsrəddin" məktəbinin əsas simalarından biri idi. C.Məmmədquluzadə bu barədə yazırdı: "Biz Sabiri və Məşədi Sijimqulunu axtarırdıq".

Əli Nəzmi (1878-1946) ömrünün 50 ilini bədii yaradıcılıqla məşğul olmuş, Mirzə Cəlil, Sabir kimi ömrünü vətənin tərəqqisinə, mədəniyyət və maarifin çiçəklənməsinə həsr etmişdi. Müəllimi və ideya dostu Mirzə Cəlil şairin "Sijimqulunamə" kitabına yazdığı ön sözdə deyirdi: "Biz bunu qəti deyə bilərik ki, "Molla Nəsrəddin"ə yaraşan şivənin məzəliliyi və duzluluğunda, məharət və lətafətdə Sabirə yavuş gələn və ona əvəz olan birinci Məşədi Sijimqulu Kefsiz olubdur. Sabirin vəfatından sonra ikinci Sabirimiz birincisinin yerini boş qoymadı. Məşədi Sijimqulu Kefsizin zövq və səfəli, məzə və duzlu şeirinin heç bir vaxt dalı kəsilmədi. O özü cismən qocaldısa da, onun kəlamının lətafəti bir zərrə qədər əsgilmədi".

1908-ci ildən başlayaraq "Molla Nəsrəddin"də görkəmli ədiblərdən olan Əliqulu Qəmküsar mənzum və mənşur əsərləri ilə çıxışlar etdi. Mədəniyyət və ədəbiyyat tariximizdə işıqlı ziyalı kimi tanınan Ə.Qəmküsarı Mirzə Cəlil yüksək qiymətləndirir, onun barəsində yazdığı məqalədə məslək dostunu belə qiymətləndirirdi: "Məlum ki, Azərbaycanda müqtədir şairlərimiz yox olmayıbdır,

ancaq şair Əliqulu Qəmküsar bizim məxsusi qələm yoldaşımızdır, belə ki, şair "Molla Nəsrəddin"-in 3-cü ilindən, yəni 1908-ci sənədən başlayaraq Qəmküsarın mənzum və mənsur əsərlərinə, məqalə və şeirlərinə rast gəlmək olar. Şairimizin əvvəl illərdə "Cüvəllağı", "Cüvəllağı bəy", "Xadimi millət", "O taylı", "Sarsaqqulu bəy" təxəllüsləri məşhurdur. Belə ki, həmin təxəllüslərlə Qəmküsar yoldaşımız məcmuəmizdə iştirak edibdir". Ə.Qəmküsar dövrünün ictimai problemlərini, eybəcərliklərini öz əsərlərinin mövzusu və hədəfi seçmişdi. Onun "Molla Nəsrəddin"-də çap etdirdiyi əsərlərdə cəmiyyətdə kök salan sosial ziddiyyətlər, yoxsulluq, dini fanatizm, qadın azadlığı öz əksini tapırdı.

Azərbaycanın görkəmli dramaturq və nasiri **Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev** "Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbinin orijinal, kəskin qələmli simalarındandır. 1870-ci ildə Şuşada Əsəd bəyin ailəsində dünyaya gələn Əbdürrəhim bəy 1891-ci ildə realni məktəbini bitirib, Peterburqda ali təhsil alıb. 1899-cu ildə Peterburq Universitetinin şərq şöbəsini bitirib vətənə qayıdır. Uzun müddət pedoqoji fəaliyyətlə məşğul olur, Qafqazda müxtəlif işlərdə çalışır, ədəbi fəaliyyətə başlayır.

"Molla Nəsrəddin"-in nəşri görkəmli ədibin də nəzərini özüne cəlb edir. 1907-ci ildə o, "Xortdan" imzası ilə "Cəhənnəm məktubları" sərlövhəli məşhur məqalələrini yazmışdı. Ə.Haqverdiyevin "Molla Nəsrəddin"-də seriya ilə buraxılan ikinci əsəri "Mozalan bəyin səyahətnaməsi"-dir. Ədib 1910-cu ildən "Marallarım" silsilə, satirik hekayələrini "Molla Nəsrəddin"-də nəşr etdirir.

Ə.Haqverdiyev jurnalda çap etdirdiyi "Mozalan bəyin səyahətnaməsi"-nin ərsəyə gəlməsinin tarixçəsini belə izah edir. "Bir dəfə cəm olub "İbrahim bəyin səyahətnaməsi"-ndən söhbət edirdik. Burada "Molla Nəsrəddin"-in dostlarından Ömər Faiq Nəmanzadə, Salman Mümtaz, Qurbanəli Şərifov var idi. Bunu da deməliyəm ki, "Molla Nəsrəddin"-in cəmi Türkistanda şöhrət və nüfuz qazanmasına səbəb Salman Mümtaz olduğu kimi, Naxçıvan tərəfindən də Qurbanəli Şərifov səbəb idi. "İbrahim bəyin səyahətnaməsi"-ndən söhbət olduqda mən dedim: "Nə olardı bu kitaba nəzirə - bir "Səyahətnaməyi Molla Nəsrəddin"-də olaydı. Aya görəsən, "Molla Nəsrəddin" islam aləmini səyahət etsə, onun başına nə müsibətlər gələ bilər? Bu yerdə Mirzə Cəlil üzünü bizə tutub dedi: "Gəlin biz Mozalanı gəzdirək. Ancaq bunun səyahətnaməsini öz aramızda bölüşdürək. Hər kəs onu özü görüb bildiyi yerə aparıb səyahət etdirdsin, oxuyanlar güman etsinlər ki, həqiqətən bu adam gəlib buraları görüb, bu felyetonları yazmış. Belə də oldu. Birinci felyetonu mən başlayıb Bakıya kimi gətirdim. Bakıdan Məşhədə onu Salman Mümtaz apardı. İrəvan və Naxçıvan tərəflərində Qurbanəli Şərifov gəzdirdi. Beləliklə, "Mozalan bəyin səyahətnaməsi" ortalığa çıxdı".

Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, publisist, nasir, dramaturq M.S.Ordubadi "Molla Nəsrəddin" jurnalında "Hərdəmxəyal" təxəllüsü ilə çıxışlar etmişdir.

"Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbinə qoşulduqdan sonra M.S.Ordubadi köhnə şeir formalarından uzaqlaşaraq qəsidə və qəzəllərini satirik üslubla əvəz etdi.

Molla Nəsrəddin ədəbi məktəbinin fəal yaradıcılarından "Dəbəniçatdax" gizli imzası ilə tanınan **Əli Razi Şəmçizadə**dir. 1906-cı ildə Tiflisdə Mirzə Cəlil, Sabir, Əliqulu Qəmküsar və Q.Şərifzadə ilə yaxından tanış olan Əli Razi bundan sonra "Molla Nəsrəddin" ilə əməkdaşlığa başlayır. Əvvəllər məhəbbət mövzusunda şeirlər yazan ədib satira yolunu seçir və 1908-ci ildən başlayaraq bu üslubda ədəbi nümunələr yaradır. Onun "Molla Nəsrəddin"ə ilk gəlişi 1908-ci ildə jurnalın 4-cü sayında çap etdirdiyi "Arvadlarımız" felyetonu ilə başlayır. Sonra şairin bir-birinin ardınca "Məşruiyəçilər", "İranlılara", "Dürtmələ", "Neyləyir iranlılar" kimi satiraları məcmuədə dərc edilir.

Cənubi Azərbaycanın Sərab yaxınlığında 1859-cu ildə Dünni kəndində anadan olan Bəyraməli Abbaszadə də jurnalla sıx əməkdaşlıq etmiş, "Mirzə Gülzar" imzası ilə həcrlər, satirik şeirlər yazmışdır. İrandakı ağır ictimai-siyasi vəziyyət, kəndlilərin qul kimi yaşamasını öz gözləri ilə görən B.Abbaszadə Məşrutə inqilabı dövründə Səttərxanla birgə mübarizəyə atılmışdı. Təqiblərdən yaxa qurtarmaq üçün Şimali Azərbaycana gələn B.Abbaszadə heç bir sənəti olmadığından həmləliq etmişdir. Onun "Həmmal" imzası ilə yazıb-yaratması da bundan irəli gəlirdi. Millətinin azadlıq istəyini uca tutan "Həmmal" bu yolda öz qələmi ilə mübarizə aparır, "Həllac" şeirində vətən və xalq yolunda ölməyə hazır olduğunu söyləyirdi.

B.Abbaszadə ilə yanaşı, jurnalın əməkdaşları sırasında Mirzə Əli Möcüz Şəbüstəri, C.Cabbarlı, Əli Möhzun İrəvani, Müceyri, Süleyman Məlikov kimi qələm əhli də var idi.

"Molla Nəsrəddin" bu cür istedadlı qələm ustalarının, sənətkarlarının yaxından köməyi və Şmerlinq, Rotter, Ə.Əzimzadə, X.Musayev, Ə.Bəhzad kimi rəssamların sənətkarlıq qüdrəti sayəsində mövzularını daim əhatəli edir, həyatın əksər sahələrinə işıq sala bilirdi. Jurnalın karikaturaları satirik yazılar qədər qüvvətli təsir bağışlayır, məqalələrin geniş açımına xidmət edirdi.

"Molla Nəsrəddin" fəaliyyətə başladığı zaman satirik qrafikasının da yaranması vacib məsələ kimi dururdu. Bu vacib məsələnin həllində Mirzə Cəlil böyük çətinliklərlə üzləşdi. Xüsusilə jurnalın Azərbaycanın kənar mühitində nəşrə başlaması və milli rəssam kadrlarının yoxluğu çətinlikləri daha da artırırdı. Lakin "Molla Nəsrəddin" redaktorunun axtarışları səmərə verdi.

"Molla Nəsrəddin"-in ilk sayında rəssam **Oskar İvanoviç Şmerlinq** böyük xidmət göstərdi. Mənşəcə alman olan Şmerlinq 1863-cü il iyulun 17-də Tiflisdə anadan olub. 1889-cu il Peterburqda, 1893-cü ildə isə Münhendə rəssamlıq akademiyağını bitirərək Tiflisə dönmüşdü. 1902-ci ildə Tiflis Rəssamlıq məktəbinin direktoru olmuş, burada nəşr olunan bir sıra qəzet və jurnallarda karikatura, illüstrasiyalar çəkmişdir.

Şmerlinqin yaradıcılıq fəaliyyəti Azərbaycanla sıx bağlıdır. O, 1888-90-cı illərdə Qarabağda, Xankəndində çalışıb, Şuşada təşkil olunan teatr tamaşalarına dekorasiyalar verib.

Mirzə Cəlil "Molla Nəsrəddin"-i nəşr etməyə başlayanda Tiflisdə yaşayan Şmerlinqi işə dəvət edir. Bu barədə Mirzə Cəlil yazır: "Bizim birinci işimiz, birinci vəzifəmiz gözümün qabağında dərin yuxuda olan islam milləti idi. Və birinci növbədə əziz nadirül vücud olan Şmerlinq nəqqaşımızdan iltimas etdik ki, bizim bəxti qara Şərqi yatmış millətlərinin qəflət yuxusunu öz ustanda yatan millətlərə qoyulan birinci "Molla Nəsrəddin"-in baş səhifəsində, şirin yuxuda yatan millətlərin təsviri haman təsvirdir ki, vücudu bizim üçün çox qiymətli olan Şmerlinq nəqqaşımız öz məharətli qələmi ilə onu haman tarixdə yaratdı".

Şmerlinqə şəkillərin mövzusunu, ideya istiqamətini, hətta süjetini Mirzə Cəlil və Ömər Faiq verir, tiplərin xarakterini, məkan və zamanı, onların mimikasını, cizgilərini rəssama başa salırdılar. Jurnalın ilk sayında Mirzə Cəlilin düşündüyü, təsvir etdiyi Molla Nəsrəddinin surətini də Şmerlinq çəkmişdir.

Məcmuənin populyarlıq qazanmasında, oxucu auditoriyasının genişlənməsində Şmerlinqin müstəsna xidmətləri var. Rəssamın yaradıcılığını yüksək qiymətləndirən Mirzə Cəlil yazır "Keçən günləri yadıma salıb məcmuənin yolunda mərhəmət göstərənləri bir daha yada saldıqda onların içində ən dəyərli köməkçimiz Oskar İvanoviç Şmerlinqə qəlbimin incə bir guşəsindən intəhasız salamlar göndərirəm". Şmerlinq də "Molla Nəsrəddin"də fəaliyyət göstərdiyi dönəmi iftixar hissi ilə xatırlayırdı: "Əzizim Mirzə Cəlil" Bu gün bizim "Yeni fikir" qəzetinin müdiri sizin salamınızı mənə yetirdi... Keçmiş günlərin xoş xatirələri, xüsusilə "Molla Nəsrəddin"də birgə işimizlə olaqadar xatirələr mənə fərəhləndirir. O vaxtlardan çox keçmişdir, ətrafımızda çox şey dəyişmişdir, amma bizim satıra və yumora olan həvəsimiz əvvəlki kimi güclü qalmışdır. Siz Bakıda mənim üçün əziz olan "Molla Nəsrəddin"-in nəşrini davam etdirirsiniz, mən də Tiflisdə həmin sahədə işləyirəm".

Sovet Azərbaycanının ilk illərində Şmerlinq bir müddət Gəncədə, 20-ci illərin ortalarında isə Tiflisdə Azərbaycan dilində çıxan "Yeni fikir" qəzetində çalışmışdır.

Məşhur karikatura və illüstrasiya ustası kimi tanınan **İozef Rotterin** də "Molla Nəsrəddin"-in populyarlıq qazanmasında xidmətləri böyükdür. Şmerlinqin Tiflisdə işlərinin çoxluğu jurnalın tapşırıqlarını vaxtında görməyə imkan vermədiyindən Rotter məcmuənin işinə cəlb edildi. Bu barədə Mirzə Cəlilin həyat yoldaşı Həmidə xanım Cavanşir öz xatirələrində söhbət açır. Rotter "Molla Nəsrəddin"-lə 1906 -1914-cü illərdə əməkdaşlıq etmişdir.

Müasir Azərbaycan qrafika sənətinin karikatura, satirik plakat və illüstrasiya janrlarının banisi **Əzim Əzimzadə** də "Molla Nəsrəddin" rəssamlıq məktəbinin bünövrəsini qoyanlardandır. Əzim Əzimzadə Bakıda Kərbəlayi Aslanın ailəsində doğulub. İlk təhsilini mollaxanada almış, bir ay ərzində ərəb əlifbasını və səslərin tələffüzünü öyrənmişdi. Hər şeylə maraqlanan Əzimzadə əlinə fürsət düşən kimi məktəbdə şəkil çəkirdi.

1897-ci ildə o, rus-tatar məktəbinə daxil olur və oranı 1899-cu ildə bitirir. Müəllimləri Əzimin atasına məsləhət görürlər ki, oğlunu oxutsun, çünki onun istedadı var. Kərbəlayi Aslan təklifi rədd edib deyir: "Mənəm bir övladım var, razı olmaram ki, o gedib rus cildinə girsin". Metal tökmə zavoduna işə qəbul olan 15 yaşlı Əzim ağır fiziki işə tab gətirmir, qohumları onu Ağabala Quliyevin dəyirmanında kuryerliyə işə düzəldirlər. O, burada rus rəssamı Durovla tanış olur və ondan rəssamlıq dərsləri alır. Durov Əzimin istedadına heyran qalır, onu yanında şagird kimi saxlayır.

"Molla Nəsrəddin"-in ilk saylarının oxucusu olan Ə.Əzimzadə karikatura janrında öz bacarığını sınaqda tutur. "İrşad" qəzetinin müştərisi Hacı Aslan Aşurovun karikaturasını çəkib "Molla Nəsrəddin"-ə göndərir. Məcmuənin 1906-cı il tarixli 7-ci sayında karikatura dərc olunur. İlk əl işinin çapı onu hədsiz sevindirir, çəkdiqlərini Tiflisə göndərir. Beləliklə, Ə.Əzimzadənin "Molla Nəsrəddin"-lə əməkdaşlığı başlayır. Onun "Cənab Vitte", "Millət dərdi çəkməkdən əriyib çöpə döən müsəlman dövlətli", "Hambala oxşayan tacir" karikaturaları jurnalın ayrı-ayrı saylarında çap olunur.

1922-ci ilin payızında Mirzə Cəlil "Molla Nəsrəddin"-in nəşrinin bərpası zamanı Ə.Əzimzadəni məcmuənin işinə cəlb edir. O, jurnalın baş rəssamı kimi fəaliyyət göstərib.

"Molla Nəsrəddin" üslubunu yaxşı mənimsəmiş rassamlardan biri də **Xəlil Musayev** idi. Onun imzası 1913-cü ildən başlayaraq məcmuənin səhifələrində görünür. X.Musayev öz karikaturalarında cəhaləti, qadın hüquqsuzluğu və irticanı kəskin tənqid edirdi.

Adları sadalanan bu rəssamlardan başqa jurnalda V.Kikadze, Ə.İbrahimzadə və başqaları iştirak etmişlər. Məcmuənin Təbriz nömrələrinin rəssamı Seyid Əli Behzad idi.

"Molla Nəsrəddin" jurnalı fəaliyyət göstərdiyi 25 il ərzində böyük bir ədəbi məktəb yaratdı. Mollanəsrəddinçilər klassik Azərbaycan, Şərq və rus satirasından, xalq yumoru və folklorundan məhəmətlə istifadə edərək Azərbaycan ədəbi dilini zənginləşdirdilər. Onlar ən böyük, ən ciddi məsələləri xalqın "öz ana dilində", məzəli bir formada izah etməyə çalışırdılar. Məcmuədə işlənən bədii ifadə vasitələri çox zəngin və rəngarəng idi. Sadə, rəvan dildə problemləri qələmə alıb oxucuya çatdırmaqla "Molla Nəsrəddin" özündən əvvəlki mətbu orqanlardan kifayət qədər fərqlənirdi. Məcmuədə satirik şeir və hekayə formalarından əlavə, açıq məktub, satirik dialoq, tapmaca, elan, teleqraf və lüğət formalarına da müraciət edilirdi ki, bu da jurnalistikada yeni bir istiqamət kimi qəbul edilir. Jurnalın səhifələrində dərc olunan karikaturalar mövzunun açımı, oxuculara sərrast çatdırılması üçün olduqca əhəmiyyətli idi.

İnqilabi-demokratik ideyaların yayılması, milli şüurun oyanışı, milli mədəniyyətin inkişafı və müasir dünyagörüşün formalaşmasında böyük xidmətlər göstərən "Molla Nəsrəddin" Azərbaycanda ictimai və bədii fikrin zənginləşməsinə xidmət etdi. Bu məcmuənin mətbuat tariximizdə önəmi həm də ondan ibarətdir ki, ömründə dəftər-kitab üzü görməyənlər də "Molla Nəsrəddin"-i alır, oxumağa, yazmağa başlayırdılar. Deməli, bu dərgi həm də dövrün oxucu kütləsinin formalaşmasına böyük təkan vermişdi.

"Molla Nəsrəddin" Yaxın və Orta Şərq xalqlarının milli oyanışına, azadlıq hərəkatına böyük xidmət etdi. Orta Asiya, İran, Türkiyə, Tatarıstan və başqa yerlərdə inqilabi ideyaların yaranmasına, yeni tipli realist ədəbiyyatın yaranmasında "Molla Nəsrəddin"-in rolu danılmazdır. İranda və Cənubi Azərbaycanda çıxan "Suri-İsrafil", "Azərbaycan", "Baba Şəməl", "Nəsimi-Şimal", Aşqabadda türkcə çap edilən "Tokmak" kimi jurnallar bu və ya digər dərəcədə "Molla Nəsrəddin"-ə bağlıdır.

"Molla Nəsrəddin"çi jurnallar. "Molla Nəsrəddin"-in Cənubi Azərbaycanda məslək dostu, onun səsinə səs verən, Səttarxanın adı ilə bağlı olan "Azərbaycan" jurnalıdır. Məcmuənin ilk sayı 1906-cı ilin dekabrın 6-da işıq üzü görmüşdü. M.S.Ordubadi bu barədə yazır: "Səttarxan "Azərbaycan"-ın ilk nömrəsini gördükdə "bu gün Azərbaycan xalqının milli bayramıdır" demiş və ağlamışdır".

Jurnal 1907-ci ilin sentyabrınadək nəşrini davam etdirmiş və Cənubi Azərbaycanın "Molla Nəsrəddin"-i adını qazanmışdı. İlk sayda bu bağlılığı özündə ehtiva edən "Azərbaycan" Molla Nəsrəddinin şəkili ilə Cənubi Azərbaycanı təmsil edən Hacı Babanın bir yerdə şəklini dərc etmişdi. Molla Nəsrəddin gülümsər nəzərlə Hacı Babaya baxır, ona şirin-şirin nəyisə nəql edir, cənublu "Molla" isə ona diqqət kəsilir.

"Azərbaycan"ın bütün saylarında "Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbinin təsiri hiss olunur. Bu oxşarlıq satirik şeirlərdə, istərsə də nəslrlə yazılmış materiallarda kifayət qədər qabarıq görünür. Məcmuədə mövzunun məqsədi və məramını açıqlayan, yazıya böyük məna verən karikaturalar da öz sələfi olan dərgidəki karikaturaları xatırladırdı: "Ərbab və rəncbər" adlı karikaturada şişman bir mülkədar təsvir olunub. Onun qarşısında cındır əbəli kəndli öz ailəsi ilə dayanıb. Kəndlinin kiçik uşağı əlini ağzına apararaq ac olduğunu bildirir, mülkədarla kəndli arasında isə buğda təpəcikləri vardı. Böyük buğda təpəsinin üstünə "ərbabın payı", kiçiyin üstünə isə "rəncbərin payı" yazılmışdır. Kəndli əli ilə taxıla işarə edib, ac olduğunu söyləyir. Mülkədar isə qəzəbli baxışlarla kəndlini təhdid edir Bu karikatura sinfi mahiyyətdən doğmasına baxmayaraq, günün reallığını özündə əks etdirirdi.

Jurnalın 3-cü sayında dərc olunan karikaturada tiryəlxana təsvir olunurdu. 5-6 nəfər nəşələnen şəxsin qarşısında manqal, dəm çaydanları var idi. Onlar tiryəkin təsirindən xumarlanmışlar. Bu karikatura Cənubi Azərbaycanda bəzilərinin həyatına qəsb edən, onları ictimai mühitdən uzaqlaşdırıb məst edən tiryək əleyhinə kəskin münasibət idi.

"Azərbaycan"ın fəaliyyəti İran hökumətini narahat etməyə bilməzdi, onlar jurnalın bağlanması üzərində düşünürdülər. İranda baş verən 1907-ci il inqilabı avqust-sentyabr aylarında böyük təhlükə qarşısında qalarkən jurnal da çətin vəziyyətlə üzləşdi və 1907-ci ilin sentyabrında 21-ci saydan sonra bağlandı.

"Azərbaycan"ın redaktoru Əliqulu Səfərov Təbrizin müasir dünyagörüşə sahib ziyalılarından hesab olunurdu. O, Cəlil Məmmədquluzadə ilə dost idi.

Jurnalın Ə.Səfərovdan başqa əsas mühərrirləri Xəzani və Sərraf idi.

"Molla Nəsrəddin" məktəbini davam etdirən məcmuələrdən biri də Ələsgər Əliyevin redaktorluğu ilə nəşr olunan "Bəhlul"dur. Jurnal 1907-ci il may ayının 19-da nəşrə başladı.

Ələsgər Əliyev 1883-cü ildə anadan olub. 1898-ci ildə Bakıda rus-tatar məktəbini bitirib "Kaspi" mətbəəsində çalışmışdır. Bakı sosial-demokratlarına qatılan Ə.Əliyev bir sıra siyasi intibahnamələrin çapında fəallıq göstərmiş, əqidəcə sosial-demokrat kimi formalaşmışdı.

1904-cü ildən başlayaraq pedaqoji fəaliyyət göstərən Ə.Əliyev bir sıra mətbu orqanlarla əməkdaşlıq etməyə başladı. Onun Peterburqda nəşr olunan "Ülfət" qəzetində, Kazanda çıxan "Vaxt" qəzetində bir sıra yazıları, publisistik qeydləri işıq üzü görmüşdür. Siyasi fəaliyyətinə, bolşevizmi yaydığına görə 1908-ci ildə həbs olunaraq Həştərxana göndərilmişdir. Həbsxanadan çıxdıqdan sonra Həştərxanda Dadaş Bünyadzadənin redaktorluğu ilə nəşr olunan "Tartış" qəzetində əməkdaşlıq edib.

Ə.Əliyev Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra bir müddət partiya təşkilatlarında dövlət işi ilə məşğul olmuş, 1938-ci ildə vəfat etmişdir. Onun jurnalistlik fəaliyyətində "Bəhlul" jurnalı xüsusi yer tutur. Baxmayaraq ki, bu jurnalın Ömrü cəmi 6 ay olmuş və cəmi 9 nömrəsi çıxmışdır.

M.Ə.Sabirin "Bəhlul"la yaradıcılıq əlaqələri vardı. Məcmuənin ilk sayı işıq üzü görəndən sonra Sabir Şamaxıdan redaksiyaya məktub göndərərək, məcmuənin çapı münasibəti ilə redaksiya kollektivini təbrik etmişdi. Jurnalın redaktoru Sabirə Şamaxı üzrə müxbir və müvəkkil olmasını da təklif etmişdi. Sabir Şamaxı mövhumatçılarının üzərinə hücum keçəcəyi səbəbindən bu təklifdən imtina edir. Lakin Sabir "Bəhlul"la daim əlaqə saxlamış, öz satiralarını göndərmişdir. Məcmuənin 2-ci nömrəsində "Tərəleyi-əsilanə" adlı satirasında Sabir fəhlələrin ağır iqtisadi, sosial vəziyyətini qələmə alır. Böyük molla-nəsrəddinçinin "Bəhlul"da bir sıra satirik şeiri işıq üzü görüb.

Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində milli mətbuat

XX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyası daxilində baş verən inqilabi hadisələr, müstəmləkəçilikdən, milli ayrışdırılıqdan əziyyət çəkən xalqların etirazları rejimin daxili qayda-qanunlarının sərtləşdirilməsinə səbəb oldu. İmperiyanın bu sərt qayda-qanunları Bakıda da hiss edildi. Bakı general-qubernatoru polis departamentinə 1901-ci il 14 noyabr tarixli tamamilə gizlin məlumatında əhali arasında məzhəb məsələsi, məxsusi olaraq İran və Türkiyəyə münasibət, panislamizmin, gənc türklərlə əlaqəyə diqqət yönəltməyi tapşırırdı. Bakı general-qubernatoru Azərbaycanın Avropa təhsili görmüş, milli düşüncəli bir qrup ziyalısının izlənilməsini, onların fəaliyyətlərinin təftişini Jandarm İdarəsindən tələb edirdi. İzəniləcək ziyalıların siyahısında Azərbaycan jurnalistikasının tanınmış nümayəndələri Həsən bəy Zərdəbinin, Əlimərdan bəy Topçubaşovun, Əhməd bəy Ağaoğlunun, Nəriman Nərimanovun, Həşim bəy Vəzirovun, Sultan Məcid Qənizadənin, Əliabbas Müznibinin adları var idi.

Daxili işlər nazirinin əmri ilə Rusiya ərazisində fəaliyyət göstərən mətbuat orqanları, mətbəələr ciddi nəzarətə götürüldü. 1906-cı ildə Bakı qubernatoruna göndərilən sərəncamda göstərilirdi ki, nəşriyyat və mətbuat işlərinə aid nəzərdə tutulan qaydalar pozulduğu halda öz cinayətlərini etiraf edənlər məsuliyyətə cəlb olunmalı, barələrində həbs hökmü çıxarılmalıdır. Məhkəmələrin çıxardığı hökmlər Rusiya Baş Mətbuat İdarəsinə də göndərilməli idi.

Çar rejiminin inqilabi təlatümə düçar olduğu bir vaxtda, senzuranın kəskinləşməsi yeni mətbu orqanların yaradılması qarşısını ala bilmədi. "Orucov

qardaşları"nın mətbəəsində kitablarla yanaşı, bir neçə qəzet nəşri də həyata keçirildi ki, onlardan da biri Üzeyir bəy Hacıbəyovun redaktorluq etdiyi "Həqiqət" idi. 1909-cu ilin dekabr ayının 25-də ilk sayı işıq üzü görən, gündəlik nəşr olan "Həqiqət"in ömrü uzun olmadı. 1910-cu ilin avqustunda "zərərli istiqaməti" nə görə bağlandı. "Həqiqət" qapadıldıqdan sonra "Orucov qardaşları" bir-birinin davamı olaraq "Günəş", "Yeni həqiqət", "Məlumat" adında qəzetlərin nəşrini həyata keçirmişlər. Bu qəzetlərin də fəaliyyətləri uzun sürmədi. Belə ki, "Günəş" 1910-cu ilin avqust ayının 24-də işıq üzü görmüş, 1911-ci ilin yanvarın 20-dək fəaliyyət göstərdi. "Yeni həqiqət" in isə ömrü cəmi üç ay olmuş, 1911-ci ilin yanvarın 21-də ilk sayı çap olunmuş, həmin ilin martında bağlanmışdı. "Yeni həqiqət"ə İstanbuldan Əhməd bəy Ağaoğlu məktublar göndərmiş, publisist yazılarını dərc etdirmişdi. Əli bəy Hüseynzadə, M.Ə.Rəsulzadə, Molla Ruhulla Məhəmmədzadə, Həsən Səbri Ayvazov qəzetin fəal əməkdaşları olmuşlar.

1911-ci ilin iyulun 2-də Hacı İbrahim Qasimovun müdirliyi, Mehdi bəy Hacılinın baş redaktorluğu ilə "Məlumat" qəzeti oxuculara çatdırıldı. Təəssüf ki, "Məlumat" m da yolu hökumət orqanları tərəfindən bağlandı.

1911-ci ildə doktor Qarabəy Qaraboyovun səyi ilə "Kaspi" mətbəəsində "Həqq yolu" jurnalı nəşrə başladı. "Siyasi-ictimai, fənni, ədəbi, iqtisadi həftəlik nəşr olan "Həqq yolu"nun ilk sayı 1911-ci ilin dekabr ayının 14-də işıq üzü gördü və 1912-ci ilə qədər fəaliyyət göstərdi. Bu məcmuədə Mahmud Nədim, Məhəmməd Sadiq Axundov, F.Köçərli publisistik yazılarını oxuculara təqdim etmişlər.

1911-ci il mart ayının 18-dən 19-na keçən gecə Bakı vilayət jandarm idarəsi "zərərli istiqamət" yürütdüklərinə görə bir neçə mətbuat işçisini həbs etdi. "Yeni Fyuzat" jurnalının baş redaktoru Əhməd Kamal, jurnalın redaktoru Əli Paşa Hüseynzadə, "Yeni həqiqət" qəzetinin nəşir və müdiri Oruc Orucov Məhəmməd Sadiq Axundov, Əliabbas Müznibi həbs olunanlar siyahısında idi. Həbs olunan jurnalistlərin evləri, qəzet-jurnal redaksiyaları, mətbəələri axtarılmış, xeyli sayda çap olunmamış materiallar və satışdakı nüsxələr müsadirə olundu. Jandarm tutulanların yaxın qohum-əqrəbalarını, tanışlarını, qonşularını istintaqa çəkmiş, məhkum olunmuşlar barəsində əlavə material toplamışdı. 1911-ci ilin mart ayının 24-də həbs olunanlar Bayıl həbsxanasına aparıldı. Bu doqquz nəfər jurnalistin həbsinə "Yeni Fyuzat" jurnalının 1910-cu ilin beş və altıncı saylarında çap olunmuş məqalələr "əsas yaratmış"dır. Materialların polis tərəfindən araşdırılması zamanı "Yeni Fyuzat"ın beşinci sayında Əhməd Kamalın "Biz özümüz müqəssirik", altıncı sayında isə sərlövhəsiz baş məqaləsi "zərərli" sayılmışdır. Türkiyə təbəəsi olan Əhməd Kamalın panislamizm, pantürkizm yaydığını əsaslandırmağa çalışanlar onunla həmfikir olan, eyni mövqedə dayanan jurnalistləri, bir sıra qəzetlərin nəşir-redaktorlarını da həbs etmişdilər.

Çar Rusiyasının Qafqazdakı canişinliyinin təqib və təhdidlərinə baxmayaraq, Azərbaycan xalqı öz istiqlalı, azadlığı uğrunda mübarizə aparır, müxtəlif ideoloji-siyasi cərəyanları təmsil edən partiyalarda, hərəkatlarda təmsil olunurdular. 1911-ci ilin oktyabr ayından sonra Müsavat Partiyasının yaranması ilə ölkədə "türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək" şüarı aparıcı milli mətbu orqanların əsas şüarına çevrildi. Müsavat Partiyası öz məramnaməsində ictimai, dini, aqrar, fəhlə və maarif məsələlərinə yer ayırmış, dövlət quruculuğuna toxunmuş, hər bir muxtar qurumun və vətəndaşın hüquqları maliyyə və iqtisadi siyasətini geniş şərh etmişdi. Partiyanın ayrı-ayrı liderləri və üzvləri müəyyən mətbu orqanlarda vaxtaşırı çıxışlar etsələr də, qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün xalqla partiya arasında ünsiyyət yaratmaq zərurətini hiss edirdilər. Məhz buna görə də Müsavat Partiyasının öz mətbuat orqanlarını yaratması vacib idi. Bunun üçün qarşıya çıxan bir çox problemləri, o cümlədən texniki məsələləri, kağız-nəşriyyat problemlərini həll etməyə başladılar. Belə bir dövrdə Müsavat Partiyasının orqanı olmasa da, müsavətçilik ideologiyasını təbliğ edən "İqbal" qəzeti çap edildi.

1912-ci ildə Sənətulla İbrahimovun redaktorluğu ilə ilk sayı işıq üzü görən "İqbal" Orucov qardaşlarının mətbəəsində çap olundu. Geniş fəaliyyət proqramı ilə nəşr olunan bu qəzetin auditoriyası böyük idi. M.B.Məhəmmədzadə "Azərbaycan türk mətbuatı" kitabında yazır: "... Yeni fikirli qəzetə olması ilə "İqbal" ictimai və mədəni hərəkatımızda pək mühüm bir mövqe işğal etmişdir".

1913-cü ildə Sənətulla İbrahimovun ordu sıralarına yola düşməsindən sonra qəzetin redaktorluğunu Hüseyn Sadiq üzərinə götürdü. Azərbaycanın istiqlalçılıq məfkurəsinin banilərindən olan M.Ə.Rəsulzadənin 1913-cü ildə İstanbuldan Bakıya qayıtmasından sonra ölkədə, məxsusi olaraq mətbuat sahəsində canlanma yaranmışdı. 1914-ci ilin oktyabr ayından sonra M.Ə.Rəsulzadə "İqbal" qəzetinin baş redaktoru oldu. Bu qəzet fəaliyyətinin son 4-5 ayında Müsavat Partiyasının lider və fəalları tərəfindən nəşr olunub, qəzetin əsas ideya-siyasəti istiqaməti milli ideologiyanın təbliğinə yönəlsə də, bu mətbu orqan partiyanın rəsmi orqanı kimi fəaliyyət göstərmədi. Müsavətçilərin bu nəşr ətrafında birləşməsi hökumət orqanları tərəfindən narahatlıqla qarşılanmış və bu mətbu orqan qapadılmışdı. "İqbal"-ın nəşri dayandıqdan sonra Orucov qardaşları mətbəəsində "Yeni iqbal"-ı çıxarmağa başlamışdılar. 1915-ci ildə "Yeni iqbal"-da M.Ə.Rəsulzadənin çap olunmuş bir məqaləsi Müsavat liderinin həbsinə səbəb olmuşdur. "Yeni iqbal" 1917-ci ilə qədər nəşr olunmuş, sonra isə "Açıq söz" qəzeti ilə birləşmişdi.

"Yeni Fyuzat" Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində nəşr olunan həftəlik məcmuələrdən biridir. Hər həftənin şənbə günü nəşr olunan jurnalda mövzulara uyğun olan şəkillər də dərc olunurdu. "Yeni Fyuzat"-ın ilk sayı 1910-cu ilin

sonlarında işiq üzü gördü. Jurnalın müdiri və sahibi Əli Paşa (Səbur) Hüseynzadə, baş redaktoru Əhməd Kamal idi. Jurnalın əsas şüarı aşağıdakı iki misra ilə bu şəkildə oxuculara təqdim olunurdu: **"Aynəsi işdir kişinin lafə baxılmaz, Şəxsin görünür rütbeyi-əqli əsərindən"**. M.B.Məmmədzadə jurnalı "hər şeydən yazan" mətbu orqan kimi dəyərləndirirdi. Ətrafına xeyli sayda türk milli kimliyinə və milli şüura sahib yaradıcı heyəti toplayan "Yeni Fyuzat"ın ideya-siyasi istiqamətləri mövcud rejimin bölgədəki səlahiyyətlərini narahat etməyə bilməzdi. Məcmuədə türk tarixinə, türkəsilli xalqların Rusiyanı tarixən işğal planlarına daxil etmələri barəsindəki məqalələr, türk həmrəyliyinə çağırışlar yuxarıda qeyd olunduğu kimi 1911-ci ilin mart ayında jurnalistlərin kütləvi həbsinə gətirib çıxardı. Bakı jandarm idarəsi "Yeni Fyuzat"ın altıncı sayında nəşr olunan baş məqaləsini rus dilinə çevirərək şəhər polis idarəsinə göndərmiş və bu materialda Rusiyaya qarşı pantürkizm, panislamizm təbliğati duyulduğunu qeyd etmişdir. Məqalənin qısa məzmunu belədir: "Xivə xanı 1854-cü ildə Rusiya ilə müqavilə bağladığı zaman artıq Türkiyə Rusiyaya müharibəyə hazırlaşmış. Bundan Xivə xanının xəbəri olmamışdır. Hərgah xan bundan xəbərdar olsaydı, şübhəsiz, tərəddüd edər, müqaviləni imzalamağı ləngidərdi. Beləliklə də Xivə xanlığı hazırda qədər müstəqilliyini saxlamış olardı və az da olsa bizə köməkliyi dəyərdi. Keçmişlər bizə heç bir şey öyrətmədən keçmişdir. Hazırda Xivə və Əfqanıstan İran üçün təhlükə yaradır". Məqalə müəllifi yazır: "Allah eləməmiş, İranın məğlubiyyəti Türkiyəni təhlükədə qoymazmı? Məsələnin əsl mahiyyəti bundan ibarətdir". İran və Türkiyəni birləşdirən, onlar arasında 1300 illik rabitə yaradan islamın "bu ölkələri "vahid millət" kimi formalaşdırdığını tarixi faktorları sadalayan müəllif sonra yazır: "Bu ölkələr qarşıya çıxacaq təhlükəyə qarşı birləşməlidir".

Müəllifin mülahizəsini Rusiyaya qarşı tənqibat və təbliğat hesab edən yerli hakimiyyət orqanları "Yeni Fyuzat"çıların bir hissəsini həbs etmişdi.

Bu dövrdə ayrı-ayrı cəmiyyətlər də qəzet təsis etməyə başlamışdı ki, bunlardan biri "Nicat" Maarif Cəmiyyətinin orqanı olan eyniadlı qəzet idi. 1910-cu ildə işiq üzü görən "Nicat"ın baş redaktoru Əli bəy Aşurbəyov idi. "Nicat" Azərbaycan dilində və rusca nəşr olunurdu. Səməd bəy Hacıəlibəyov, Mahmud Nədim, Mehdi bəy Hacınski kimi qələm sahiblərinin çalışdığı bu mətbu orqan 1912-ci ilə qədər fəaliyyət göstərmişdi.

Azərbaycanda qadınlara məxsus ilk mətbu orqan da bu dövrdə nəşrə başlamışdı. "İşiq" adlanan qəzetin ilk sayı 1911-ci ilin yanvar ayının 22-də çapdan çıxdı. Azərbaycanın qüdrətli publisist-yazıçısı Yusif Vəzir Cəmənzəminli ilk qadın məcmuəsinin çapdan çıxması münasibəti ilə Kiyevdən göndərdiyi təbrik məktubunda yazırdı: "Xanımlar qəzetəsi dedikdə ən əvvəl "arvad məsələsi" yada düşür. "Arvad məsələsi" də insanlar üçün həyati və zəruri bir məsələdir".

Qadın mətbuatının yaradılmasının artıq dövrün zərurətinə çevrildiyini görən Hacı Zeynalabdin Tağıyev millət qarşısındakı xidmətləri sırasına bir yaxşılıq da əlavə etdi. O, "İşıq" adlı ilk qadın mətbu orqanını yaratdı. Nəşrin redaktoru Azərbaycanın ziyalı qadınlarından biri, ali təhsilli həkim, ictimai işlərdə fəallığı ilə seçilən, xeyriyyə cəmiyyətlərində təşəbbüskarlıq göstərən Xədicə xanım Əlibəyova, naşiri isə onun həyat yoldaşı Mustafa Əlibəyov idi. M.Əlibəyov hüquqşünas, vəkil, həm də insan hüquqları ilə də məşğul olurdu.

M.B.Məmmədzaadənin təbirincə deyilsə, "məcmuənin başda olan bəyanatı onun məqsədini, tutduğu yolu şərh etmişdir". Bu bəyanatda mətbu orqanın həftədə bir dəfə, şənbə günləri nəşr olunacağı, "tərbiyyə-i ətfalə, ədəbiyyata, təbabətə və evdarlığa dair xanımlar qəzetəsi" olduğu əksini tapırdı.

"İşıq"ın bir üzündə rus dilində məqalələr də çap olunurdu. Məcmuənin 1911-ci ilin yanvarından 1912-ci ilin dekabrına qədər 64, bəzi mənbələrə görə isə 68 sayı işıq üzü görüb.

1912-ci ildə "İşıq" qaranlıq mühitin, cəhəlin qurbanı oldu. Cəmi iki il ömür sürsə də, o, nəinki XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan qadınlarının gözlərinə işıq, zəkalarına nur oldu, islam dünyasının qanunları ilə ömür sürən qadınları silklədi, o həm də Azərbaycan mətbuatı tarixində qadın mətbuatının əsasını, bünövrəsini qoydu.

Azərbaycan mətbuat tarixində ilk qadın jurnalı olan "İşıq" ilə yanaşı, 1911-cı ilin noyabr ayının 29-da Bakıda "Məktəb" adlı bir uşaq jurnalı da nəşrə başladı. Jurnal ilk sayında əsas məqsəd və məramını bu cür izah edirdi: "Bizim "Məktəb"i nəşr etməkdə məqsədimiz məktəb şagirdlərinin irəliləmələrinə acizənə bir xidmətdir. "Məktəb"i oxuyacaq şagirdlərin birliyi geniş bir dairə alarsa, o vaxt məqsədimizə yetişmiş olarıq". Məktəb şagirdlərinə məxsus olan bu jurnal iki həftədə bir dəfə nəşr olunan "əxlaqi, ədəbi, fənni, müsəvvir məcmuə" idi. Baş redaktor və sahibi Qafur Rəşad Mirzəzadə və Əbdürrəhman Əfəndizadə idi. Bu iki pedoqoq, jurnalist ilk sayın oxucular arasında maraqla qarşılanması üçün kifayət qədər zəhmət çəkərək, fəallıq göstərdilər. 1884-cü ildə anadan olan Qafur Rəşad 1901-ci ildə Şamaxı qəza məktəbini, 1909-cu ildə isə Moskvada təbiyyat-coğrafiya kurslarında təhsil almışdır. Şamaxıda aldığı təhsildən sonra bir müddət Lahıcdə dərs dedi, Moskvadan qayıtdıqdan sonra isə Bakı məktəblərində pedoqoji fəaliyyətlə məşğul oldu. O, həm şəhər, həm də əyalət məktəblərinin ehtiyaclarını çox gözəl bildiyindən, ümumən təhsil sistemi ilə bağlı özünəməxsus baxışları vardı.

Q.Rəşad Mirzəzadə "Məktəb"i nəşr edənədək bir sıra dərsliklər yazıb, çap etmişdi. Onun 1909-cu ildə nəşr etdirdiyi "Qafqaz coğrafiyası" Rusiya türklərinin dilində ilk dərs vəsaiti idi. Coğrafiya sahəsində dərsliklər yazan Q.Rəşad 1911-ci

ildə Özünün növbəti kitabı olan "Ümumi coğrafiya I hissə" dərs kitabını da nəşr etdirməyə müvəffəq oldu.

"Məktəb" jurnalının ətrafında dövrün mütərəqqi pedoqoqları, ziyalıları toplaşmışdı. Süleyman Sani Axundov, Ağabəy İsrailov, Şəfiqə Əfəndizadə, Cəfər Bünyadzadə, Rəşid bəy Əfəndizadə, Abdulla Şaiq, Əli Nəzmi, Əli Yusif, Abbas Səhhət, Əli Fəhmi kimi ziyalı və pedoqoqların bir-birindən fərqli məqalələri, təhsil sisteminə baxışları, şagirdləri maarifləndirən publisist yazıları maraqla qarşılanırdı. Jurnalın ilk sayında Nəriman Nərimanovun "Əziz balalara" başlığı ilə müraciəti dərc olunmuşdur. Nərimanov uşaqlara yaxşı oxumağı, elmə yiyələnməyi tövsiyə edir, onlara çalışqan olmağı məsləhət görürdü.

Jurnalın ayrı-ayrı saylarında maraqlı hekayələr, atalar sözləri, lətifələr, rus ədiblərinin əsərlərindən tərcümələr işıq üzü görürdü. Bütün bu yazıların məzmunu uşaqların zövqünün formalaşmağına xidmət edirdi. Əli Ələvi "Çalışalım" şeirində məktəb şagirdlərinə "çalışmaq yaşına girdiklərini" xatırladır, onları işgüzarlığa səsləyirdi:

**İrəlidə hər birimi,
İş sahibi olmalıdır.
Çanta kimi hər birimiz
Sevinc ilə dolmalıdır.**

Həsən bəy Zərdabinin jurnalda dərc olunan "Heyvanların rəngi" məqaləsində mühitin heyvanların yaşayışına, onların rənginə belə təsir etdiyi sadə dillə şagirdlərə çatdırılırdı.

Abbas Səhhətin rus şairi Nikitindən tərcüməsi, Ə.Münzibinin "Mollanın papağı" da ilk sayda nəşr olunmuşdu. Bütün bunlarla yanaşı, "Böyüklər sözü" başlığı altında dərc olunan atalar sözü və məsələlər ilk sayın məzmununu daha da zənginləşdirirdi.

Qafur Rəşad "Məktəbi" 1916-cı ilə qədər Əbdürrəhman Əfəndizadə ilə birgə redaktə etmiş, çapa hazırlamışdır. Ə.Əfəndizadənin vəfatı bu işin Q.Rəşad tərəfindən təkbaşına aparılmasına gətirib çıxardı. Çapı 1918-ci ilə qədər davam edən "Məktəb" erməni və bolşevik hərbi birləşmələrinin mart ayının 31-dən aprel ayının 1-dək Azərbaycan türklərinə qarşı apardıqları soyqırım günü fəaliyyətinə son verdi. M.B.Məmmədzadə bu barədə yazır: "1918-ci ilin mart hadisələri münasibəti ilə "Məktəb" müvəqqəti tətıl etmişdir".

1920-ci ilin fevralında Q.Rəşad "Məktəb"in nəşrini bərpa etdi. Sonra isə ölkədə baş verən gərgin siyasi proseslərin nəticəsində jurnal müntəzəm nəşr oluna bilmədi və bağlandı.

Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində romantik türkçülük xəttini həyata keçirən "Şəlalə" jurnalı nəşr edildi. 1913-cü ilin yanvar ayının 19-da, şənbə günü "Şəlalə"nin ilk sayı "Kaspi" mətbəəsində nəşr edildi. Jurnalın təsisçisi İsa bəy Aşurbəyli, baş redaktoru isə Səbirbəyzadə Xəlil Xürrəmbəy idi. Məcmuənin 1913-cü ildə 47 sayı, 1914-cü ildə isə 9 sayı çap olunandan sonra bağlanmışdır. Jurnalda Türkiyə mətbuatından alınan materiallar çap edilir, Osmanlı türkcəsinin ədəbi dil kimi qəbul olunması haqda polemikalara, diskussiya və müzakirələrə yer verirdilər. İstanbul ləhcəsinin Azərbaycanda ədəbi dil kimi qəbul olunması ilə bağlı müzakirələrə xeyli sayda məqalələr həsr olunmuşdur. M.Ə.Rəsulzadənin də dil problemi ilə bağlı "Şəlalə"də məqalələri nəşr olunmuşdur.

Cəmiyyətdə ziddiyyətlərin gətirdikə kəskinləşməsi, sosial həyatın ağırlığı mətbuatın ideya-siyasi istiqamətlərinə təsir edirdi. Gündəlik ictimai-siyasi qəzetlərlə yanaşı, satirik mətbu orqanlar da yaradılırdı. "Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbinin təsiri ilə yaradılan bir neçə satirik jurnal nəşr olunurdu ki, onlardan biri də "Mirat" idi. M.B.Məmmədzadənin "Azərbaycan türk mətbuatı" kitabında "Mirat"ın yalnız bir sayının işıq üzü gördüyü qeyd olunsa da, əslində bu satirik jurnalın 5 nömrəsi işıq üzü görmüşdü. "Mirat" 1910-cu ilin iyun ayında nəşr olundu. Bu jurnalın redaktoru Əliabbas Tağızadə idi. Aşağıdakı iki misranı öz fəaliyyət prinsipi kimi seçən "Mirat" həyatda baş verənlərə laqeyd qalmayacağını, doğrunu yazacağını oxuculara vəd edirdi:

**Demə rüsvay edəcək aləmə "Mirat" məni,
Olduğun sürət ilə göstərəcək xəlqə səni.**

"Molla Nəsrəddin"çilərin tənqidi üsullarından istifadə edən "Mirat"çılar jurnalın ilk sayında qarşılarına elə bir ciddi səd qoymadıklarını açıqlayaraq yazırdılar: "Təzəlikcə mövqeyi-intişarə qoyulan hər bir qəzetə və məcmuənin birinci nömrəsində idarə tərəfindən bir baş məqalə yazmaq lazım gəlir Amma biz xilaf qanun olaraq məcmuəmizdə baş məqalə yazmadıq". Bu fikirlərdən sonrakı cümlələrində bəlli olur ki, jurnalda baş məqalə ona görə yoxdur ki, onların məsləkləri bəlli deyil, məsləki göstərəndən sonra baş redaktorla oxucular xoruz-beçə kimi döyüşməyə başlayırlar. Felyetonlar jurnalda "Qəhqəhə" başlığı altında dərc olunurdu. "Mirat"ın ilk sayındakı felyetonda xalqın maariflənməsi qayğısına qalmayanlar tənqid olunurdu. İkinci saydakı felyetonda isə Şərqi ölkələrinin müstəmləkə zülmü altında yaşaması satirik yolla oxuculara çatdırılırdı.

Jurnalda dərc olunan satirik şeirlər "Ədəbiyyat" başlığı altında verilirdi və bu şeirlərdən "Molla Nəsrəddin"çilərin üslubları açıq-aydın sezilirdi. "Mirat"dakı karikaturalar həm beynəlxalq aləmin, həm də yerli hadisələrin təsvirini əks etdirirdi.

İlk sayda jurnalın üz qabığında çap olunmuş "Dünya səhnəsində" adlı karikaturada beynəlxalq aləmdəki siyasi vəziyyət təsvir olunurdu. Şir quzunu parçalayıb, canavar qoyunu yeyir, ilan ağaca sarmaşılıb doğur, şəkilin digər tərəfində isə hörümçəyin tor qurduğu göstərilir. Karikaturanın siyasi məzmunu ondan ibarət idi ki, dünyada güclü dövlətlər zəifləri boğur, onlara təh hürür və bunun nəticəsində isə müharibə ab-havası hiss olunur. Jurnalın axıncı 5-ci nömrəsində verilən karikaturada ingilisin Misir heykəlinin üzünə mindiyi təsvir edilirdi.

"Mirat" özünün 5-ci sayında oxuculara məlumat verərək jurnalın nəşrində tətıl baş verdiyi, buna görə də sonrakı qeyri-mümkünlüyü bildirilir.

"Mirat"-dan sonra Dadaş Bünyadzadənin redaktorluğu, Əliməmməd Əliyevin nəşirliyi ilə 1910-cu ildə "Arı" jurnalı fəaliyyətə başladı. Özümdən əvvəlki satirik jurnallardan fərqli olaraq formatında dəyişiklik edən "Arı" karikaturasız nəşr olunurdu. Jurnalın ilk sayında "Arı" jurnalının məsləki" adlı baş məqalədə bu mətbu orqan özünün başlıca məqsəd və məramını oxuculara təqdim edir, ictimai-siyasi proseslərə münasibət bildirir, maarif və mədəniyyətin inkişafının zəruriliyini vacib hesab edirdi. Dövrün mətbu orqanları üçün ən mühüm problem olan abunəçilərin azlığından, maliyyənin kasadlığından gileylənir və həmçinin hökumətin sərt tədbirləri tənqid olunurdu.

İslami dəyərlərə yüksək qiymət verən "Arı" bir sıra mətbu orqanlara, o cümlədən "Molla Nəsrəddin"-ə, "Bəhlul"-a, "Zənbura" da öz müsbət münasibətini bildirir, bu nəşrlərin çapını yüksək qiymətləndirirdi.

Jurnalın materialları bir qayda olaraq satirik nəşrlər üçün xarakterik olan gizlin imzalarla dərc edirdilər. "Məcnun və Leylən" islam və yaxud "xəlifeyi-əsr" məqaləsi islam ölkələrində baş verən mühüm siyasi hadisələri təhlil edir, neqativ hallar kəskin tənqid olunurdu. İslam əhlini həmrəyliyə çağıran, problemlərin həllini ittihadda görə "Arı" Avropa mədəniyyətini də təbliğ edirdi.

Jurnalın üz qabığında və ilk səhifələrində Azərbaycanın görkəmli maarif və mədəniyyət xadimlərinin şəkilləri dərc olunurdu. S.Ə.Şirvani, N.Vəzirov, S.Səlməsinin şəkilləri ilə yanaşı, Türkiyənin ictimai-siyasi xadimlərinin portretlərini də "Arı"-nın ilk səhifələrində görmək mümkündür.

"Arı" 1911-ci ilin martınadək çap olunmuş, cəmi 13 sayı işıq üzü görmüşdü.

"Arı"-dan sonra 1912-ci ildə Hacı İbrahim Qasimov və Seyid Hüseynin rəhbərliyi ilə Bakıda "Kəlniyyət" adlı satirik jurnal nəşrə başladı. "Kəlniyyət"-in ilk sayı mayın 24-də işıq üzü gördü. Jurnalın birinci səhifəsində böyük şriftlərlə "Kəllə" sözə verilmişdir. Bu, baş məqalənin sərlövhəsidir. Oxucu ilə ünsiyyət yaradan "Kəlniyyət"-çilər bu məqalədə məqsədlərini açıqlayır: "Yaxşı oxu, kəllə deyirəm ha! Nə kəllədir, nə küllə. Sözüm kəllə üstündədir. Hərçənd müsəlmanlar elmi, maarifi, tərbiyəni ayaqdan başa düşən kimi mən də görək məqsədimizi

ayaqdan başlaydım. Amma biz yeldöyən şəhərində oluruq və həmişə də yel əsən tərəfə burnumuzu çeviririk. Bu cəhətə bu səfərliyə biz də ayağı buraxıb kəllədən başlamağa məcbur oluruq". Aydın dillə oxucalara öz məramını bildirən "Kəlniyyat"da dövrün aktual problemləri, ictimai-siyasi hadisələri diqqətdə saxlanılırdı. Əsas materiallar "Felyeton" başlığı altında dərc olunurdu. Amma jurnalın "Bakı xəbərləri", "Xüsusi telefonumuz", "Poçtumuzdan" rubrikaları da var idi. Ölkədə baş verən hadisələri mollaəsrəddinsayağı təsvir edən "Kəlniyyat" öz səhifələrində daim satirik şeirlərə yer verirdi. Jurnalın əməkdaşları "Mürid", "Yetim cücə", "Dilənçi", "Bibi Rəziyə", "Bambılı", "Kefsiz" təxəllüsü ilə yazılar yazırdılar. Bu təxəllüsün sahiblərinin şəxsiyyətləri məlumdur. Əli Nəzmi "Kefsiz", Əli Məhzun İrəvani "Yetim cücə" təxəllüsü ilə "Kəlniyyat"da çıxış edirdilər.

Jurnalın karikaturalarının çəkilməsində məşhur mollaəsrəddinçi Əzim Əzimzadə yaxından iştirak edirdi. O öz karikaturalarını "Əzim", "Əzimov", "Ə.Ə" imzaları ilə çap etdirirdi. "Kəlniyyat"ın 7-ci sayında karikaturada mollaların tamahkarlığı və rüşvətxorluğu göstərilirdi. Ə.Əzimzadə mövzunu xalqın işlətdiyi "Başı mollaın, leşi mollaın, iki qabırğa bir dişi mollaın, qaldı dörd əl ayağı, onlarla da var işi mollaın" zərb-məsəlindən istifadə etmişdir. Jurnalın 8-ci sayında dərc olunan bir karikaturada Əzimzadə Duma üzvlərinin xalqa heç bir xeyir vermədiyini təsvir etmişdir. Karikaturada göstərilir ki, ölümlər qəbiristanlıqda Duma üzvünü qovub deyirlər: Ay Hacı, bura sənin üçün Bakı Duması deyil ki, müftə stol tutasan? Jurnalda mövzu müxtəlifliyi, hadisələrə fərqli yanaşmalar onun maraqlılığını artırır, oxucunu özünə cəlb edirdi.

Haşım bəy Vəzirovun yaratdığı mətbuat orqanları

"Təzə hayat", "İttifaq", "Səda", "Sədayi-həqq" qəzetlərinin ideya-siyasi istiqamətləri

Azərbaycan ədəbiyyatı, mədəniyyəti və mətbuat tarixində görkəmli yeri olan Haşım bəy Vəzirov 1868-ci ildə Şuşada anadan olub. O, ilk təhsilini atası Mirbabadan almış, sonra təhsilini Şuşa şəhər məktəbində davam etdirmişdi. Bir müddət burada təhsil aldıqdan sonra İrəvan Müəllimlər Seminariyasına qəbul olunmuşdu. Görkəmli pedoqoq, ədəbiyyatşünas-alim Firudin bəy Köçərlinin burada dərs deməyi, müasir elmləri tələbələrə çatdırması Haşım bəyin həyatında böyük rol oynadı, onun kamilləşməsində əvəzsiz xidmətlər göstərdi. F.Köçərli kimi tərəqqipərvər bir pedoqoqun, vətənpərvər ziyalının burada dərs deməsi tələbələrin islam tarixini, türk dili və ədəbiyyatını dərinlən öyrənmələrinə, həmçinin onların ədəbi yaradıcılıqla məşğul olmalarına böyük fayda idi. Seminariyada təhsil

illərindən başlayaraq Haşım bəy mətbuatla maraqlanmış, "Kəşkül" qəzeti üçün kiçik həcmli məqalələr yazmışdı.

H.Vəzirov seminariyanı bitirdikdən sonra 19 il müəllimlik etmiş, İrəvan quberniyasının bir çox qəza və kəndlərində dərs demiş, məktəb direktoru kimi çalışmışdı. Pədoqoji fəaliyyət Vəzirova doğma xalqının məişətinin daha dərinədən öyrənilməsinə imkan yaradırdı. Xalq həyatından, məişətdən öyrəndikləri onun bir yazıçı-jurnalist kimi fəaliyyətinə səmərəli təsir göstərirdi.

İrəvan quberniyasından Qarabağa qayıdan Vəzirov Şuşada açılan yeni tipli məktəbdə fəaliyyət göstərir, öz bilik və bacarığını maarifçiliyə yönəldir. Rus klassiklərinin əsərindən tərcümələr edir, 1904-cü ildə "Otello" faciəsini ilk dəfə olaraq Şuşada tamaşaya qoyur.

Haşım bəy Vəzirov Şuşada ictimai işlə məşğul olaraq bələdiyyə idarəsinə nümayəndə seçilir. Şuşa şəhər bələdiyyə idarəsinin apardığı milli ayrışdırıcı siyasətinə, məxsusi olaraq azərbaycanlılar yaşayan məhəllələrin baxımsız qalmasına etiraz edən Haşım bəy Vəzirov təqiblərlə üzləşir. Haşım bəyi susdurmaq, onu zərərsizləşdirmək üçün ən böyük cəfəngliyi erməni millətçiləri edirdilər. Bütün bu təqib və təzyiqlərin sonunda Haşım bəy Vəzirov ölkədən sürgün edildi. Onun sürgün həyatı uzun sürmür, 1906-cı ildə vətənə qayıdır və ömrünün sonunadək Bakıda yaşayır. Sürgün həyatından sonra o, yaxın qohumu Əhməd bəy Ağaoğlunun dəvəti ilə "İrşad" qəzetində fəaliyyətə başlayır, bir müddət qəzetin müvəqqəti redaktoru kimi çalışır.

Özünün müstəqil qəzet nəşr etmək istəyini Hacı Zeynalabdin Tağıyevə bildirən H.Vəzirov Bakı Bələdiyyə İdarəsinə rəsmi müraciət edərək "Təzə həyat" adlı mətbu orqanın nəşrinə icazə istəyir. Olduqca çətin və mürəkkəb şəraitdə H.Vəzirov "Təzə həyat"ın çapına razılıq alır. 1907-ci ilin aprel ayının 1-də qəzetin ilk sayı işıq üzə görünür. Qəzet öz məram və məqsədini "Məqsədimiz" adlı baş məqalədə izah edərək yazırdı: "Təzə həyat" öz məsləkində bir an hüriyyət, müsavət, ədalət və bunların eyni olan islamıyyət caddəsindən xaric olmayacaq. Bu halda nəinki Rusiya müsəlmanlarının, bəlkə cəmi aləmi-islamın həyatı, dolanacağı və məişətləri təzə bir şəkə düşüb və düşür. Ona görə də "Təzə həyat" müsəlmanların bu təzə məişət şərtlərinə düşməyə, bu yolda nə sayaq ilə getmək lazımdırsa, həmin yola çəkməyə xidmət edəcəkdir".

Baş məqalədən göründüyü kimi H.Vəzirov müsəlman həmrəyliyini önə çəkir, dünya müsəlmanlarının qayğılarını, çətinliklərini, onların inkişafına mane olan amilləri bir arada götürürdü. Müsəlmanların dövrün tələblərinə uyğun yeni məişət şəraitinə uyğunlaşdırılması, düşüncələrinin müasirləşdirilməsi də "Təzə həyat"ın qarşısına qoyduğu vəzifələrdən idi.

Vəzirovun yaradıcılığında və "Təzə həyat"ın ideya-siyasi istiqamətlərindən doğan millətçilik də vardı və ona görə də bəzən bu mətbu orqanı

"panislamizm"də, "pantürkizm"də suçlayırdılar. Haşım bəyin milli düşüncələri onutu vətənpərvərliyindən, millətini sevməkdən və islami dəyərlərindən doğurdu. Onun üçün "millətin tək-tək şəxslərinin hamısı qiymətli bir üz idi" və Haşım bəy "əhli sərvətlə, rəncbəri, rəiyyəti" fərqləndirmirdi. O, əlinin əməyi, zəhməti hesabına dolananları, cəmiyyətin bütün təbəqələrini əhatə edən çalışqan insanı millətinin sərvəti hesab edirdi. Siyasi baxımdan "Təzə həyat"ın "tərəqqipərəstlik yolu tutacağına", "Rusiyada rus millətinə verilən hüquq və imtiyazların" müsəlmanlara da tətbiq olunması üçün mübarizə aparacağına işarələr verilirdi. Dil məsələsində qəzet "mümkün olan qədər camaətin çoxuna aşina olmadan ləfçələrdən, istilahlardan qaçacağını, sadə dildə yazacağını" qarşısına əsas məqsəd qoymuşdu.

Qəzet öz ətrafına dövrün tanınmış qələm əhlini, publisistləri toplamışdı ki, bu sırada M.Ə.Sabir, M.Hadi, M.S.Ordubadi, Məşədi Azər, Hacı İbrahim Qasimov, Axund Yusif Ziya Talibzadənin adları var.

"Təzə həyat"ın 1907-ci il aprelin 1-dən dekabrın 31-dək 209, 1908-ci ildə isə 230 nömrəsi işıq üzü görüb. 1906-cı ilin sentyabr ayında Bakı general-qubernatorun əmri ilə "zərərli istiqamətinə görə" qəzetin nəşrinə xitam verilmişdir.

H.Vəzirov bundan sonra yenidən qəzet nəşr etmək üçün Bakı Şəhər Bələdiyyə İdarəsi rəisinə müraciət edir və "İttifaq" adlı qəzetin çapına icazə alır. 1908-ci ilin dekabr ayının 1-də "İttifaq"ın ilk sayı oxuculara çatdırılır. Siyasi, ictimai və ədəbi qəzet olan "İttifaq" gündəlik nəşr olunurdu. Bu mətbu orqanın ən fəal əməkdaşları Məhəmməd Hadi və Ələbbas Müznibi idi. Azərbaycan romantik ədəbiyyatının nümayəndəsi olan Hadi yazdığı şeirləri bu qəzetdə çap etdirirdi. Rus ədəbiyyatının klassiklərindən L.N.Tolstoy, İ.V.Qoqol, Qriboyedov, Nekrasov barədə qəzetdə ardıcıl yazılar nəşr olunur, Cənubi Azərbaycanda gedən azadlıq hərəkatına, onların fəallarına geniş yer verilirdi.

H.Vəzirovun özü "İttifaq"da həm açıq, həm də gizli imzalarla çıxış edir, dövrün oxucularına tanış gələn "Keyfim gələndə" başlığı ilə dərc etdiyi yazıları "Birisi" imzası ilə çapa verirdi. Nəşrinin ilk ayında, yəni 1908-ci ilin dekabrın 1-dən 31-dək qəzetin 25 nömrəsi, 1909-cu ildə isə 226 nömrəsini çıxarmaq H.Vəzirova nəsib oldu.

"İttifaq"ın 221-ci nömrəsində islam dinindən sui-istifadə edib, fanatizmi cəhəlat yayanların ciddi tənqidi "İttifaq"ın bağlanması səbəb oldu. Sensorun verdiyi məlumatlar əsasında H.Vəzirov cəzalandırıldı və Bakı Şəhər İdarəsi rəisinin əmri ilə "İttifaq" 1909-cu ilin oktyabr ayının 3-də bağlandı.

H.Vəzirov baş verən bu hadisələrdən sonra ruhdan düşmədi, "Səda" adlı qəzetin nəşri üçün çalışdı. Nəhayət, 1910-cu ilin mart ayının 9-da "Səda"nın nəşri qanuniləşdi. Vəzirov qəzetin çapına icazə alsa da, vaxtında onun nəşrini həyata keçirə bilmədi. "Səda"nın ilk sayı icazə alındığı vaxtdan yeddi ay sonra, oktyabr ayının 12-də çıxarıldı.

"Səda"nın məsləyinə gəlincə redaktor-naşir Vəzirov bu barədə yazırdı: "Qəzetin məsləki millətimizin tərəqqi və təəlasına çalışıb müsəlmanları ittifaq və ittihadə dəvət etməkdən ibarət olacaq, dili isə türk, sadə Azərbaycan dili olacaq". Bu qəzetin nəşrindən sonra da yerli hakimiyyət orqanları, Sensura Komitəsi əməkdaşları H.Vəzirovun sakit tərzdə qəzetçilik işi ilə məşğul olmasına imkan vermədilər. Bütün təqib, təzyiq kampaniyasına, həbsinə və cərimələnməsinə baxmayaraq, Vəzirov öz məfkurə istiqamətini qətiyyətlə müdafiə edə bildi. Bəzi hallarda Həşim bəy "zərərli məqalələr" yazdığını Bakı Şəhər İdarəsi rəisinə, polis idarəsinə, jandarma rəisinə bildirmişdisə də, bu, yalnız manevr idi, fikri yayındırmaqla bağlanmış qəzetlərin çapına yenidən icazə verilməsi üçün atılırdı.

1909-cu ilin oktyabrından 1911-ci ilin avqustunadək "Səda"nın 479 nömrəsi çıxmışdır. 1911-ci ilin avqust ayının 14-də qəzet bağlandı.

Sonra "Nida" adlı qəzet nəşr etmək istəyindən olan Vəzirovun bu istəyi baş tutmur. Məcburən rus dilində "Kafkazets" qəzetinin çapına icazə alan Vəzirovun bu istəyi də uzun müddətə reallaşmır. "Səda"nın bağlanmasından 40 gün sonra "Kafkazets" işıq üzü görür və cəmi 11 nömrəsindən sonra "zərərli fəaliyyətinə" görə nəşri dayandırılır. Bu mətbuat fədaisi yenidən qəzet nəşri üçün çalışır və nəhayət "Sədayi-vətən" adlı mətbu orqanı nəşr edir. 1912-ci ilin mart ayında "Sədayi-vətən" bağlanılır və onun arxasınca "Sədayi-həqq"ın ilk nömrəsi, elə həmin ilin mart ayının 21-də oxuculara çatdırılır.

Maraqlıdır ki, "Sədayi-həqq"ın nəşri üçün icazə Gəncə quberniyasının Cavanşir qəzasının Qapanlı kənd sakini Salman Kərbəlayi Qəhrəman oğlu Tahirovun adına verilir. Ancaq əsl həqiqətdə bu qəzetin redaktoru Həşim bəy Vəzirov idi.

Gündəlik nəşr olunan, Vəzirovun çap etdirdiyi qəzetlərin ən uzunömürlüsü "Sədayi-həqq" ədəbi-siyasi, fənni, iqtisadi ictimai qəzeti idi. Belə ki, bu mətbu nəşr 1912-ci ilin martından 1915-ci ilin mayınadək fasiləsiz çap olunmuş, oxuculara çatdırılmışdır.

"Sədayi-həqq"ın fəaliyyətinin ən fəal dövründə Birinci Dünya müharibəsi başlandı və bu səbəbdən o dövrdə nəşr olunan bir çox mətbu orqan kimi ona da nəzarət qat-qat artırıldı. 1914-cü ildən "Sədayi-həqq"də mülki və hərbi çinovniklərin ciddi nəzarəti altında çap olunurdu. Yalnız hərbi sensorun icazə verdiyi xəbər və məlumatlar qəzetlərdə dərc oluna bilərdi.

Qəzetin 1914-cü ilin dekabr ayının 18-də çap olunmuş sayında H.Vəzirovun "Birisini" imzası ilə çıxan "Sarı qamış" felyetonu ilə "Sədayi-həqq"ın çətin günləri başladı. Bu dövrdə Birinci Dünya savaşında Qafqaz cəbhəsində ağır döyüşlər gedir, türk qoşunları Qara dəniz limanlarını ələ keçirirdilər. Hərbi senzura Sarıqamış ətrafında gedən əməliyyatları və rus ordusunun məğlubiyyətini nəzərə alıb "Sədayi-həqq"də gedən "Sarıqamış" felyetonunu "cəmiyyət üçün zərərli"

sayaraq qəzetin bağlanması qərar verdi. Hakim qüvvələr "sarı qamış" ifadəsinə görə tək cəzə qəzeti bağlamaqla öz işlərinə yekun vurmadılar, qəzetin redaktor-naşirini də cinayət məsuliyyətinə cəlb etdilər. Keçirilən məhkəmə prosesində H.Vəzirov üç ay müddətinə azadlıqdan məhrum edildi. Bu məhkəmə prosesi Vəzirovun səhhətinə ciddi təsir etdi və o, 1916-cı ilin fevral ayının 4-də dünyasını dəyişdi. Haşım bəyin vəfatı xəbəri ziyalıları, mətbuat işçilərini, tələbələrini onun yaşadığı Yuxarı Piryut küçəsindəki 18 nömrəli binanın qarşısına topladı. Cənazə namazından sonra şəhərin bir neçə yerində matəm mitingləri keçirildi. Təzəpir məscidi qarşısında keçirilən matəm yığıncağında müəllimlər adından Sultan Məcid Qənizadə nitq söylədi. Natiq Vəzirovun pedaqoji fəaliyyətindən, onun Azərbaycan təhsilinə verdiyi töhfələrdən danışdı. Sonra cənazəni "Səda" mətbəəsi qarşısına gətirdilər. Matəm mərasimində mətbuat nümayəndələri adından "Açıq söz" qəzetinin baş mühərriri M.Ə.Rəsulzadə nitq söylədi. M.Ə.Rəsulzadə Haşım bəyin vəfatının yalnız Azərbaycan mətbuatı üçün deyil, bütün Qafqaz mətbuatı üçün ağır itki olduğunu bildirdi. Növbəti matəm mərasimi "Nicat" Maarif Cəmiyyəti qarşısında keçirildi. Sonra mərhumun cənazəsi şəhər qəbiristanlığına gətirilərək dəfn olundu.

"Səda" mətbəəsi. Azərbaycan mətbuatının inkişafı naminə böyük çətinliklərə sinə gərən Haşım bəy Vəzirovun ən böyük xidmətlərindən biri "Səda" mətbəəsini yaratmasıdır. O, "Nicat" Maarif Cəmiyyətindən güzəştli qiymətlə borc aldığı mətbəəni "Səda" adlandırdı. Mətbəəni nizamladıqdan sonra H.Vəzirov qəzet nəşr etməklə yanaşı, kitab çapını həyata keçirməklə də məşğul oldu. Onun mətbəəsində Azərbaycan ədiblərinin əsərləri, dini kitablar, dərsliklər çap olunmuşdur.

1910-cu ildə nəşrə başlayan "Səda" mətbəəsi elə həmin il "Səda" məktəbinin müəllimi Cəfər Bünyadzadənin sadə dillə qələmə aldığı, uşaqlar üçün nəzərdə tutulan "Mən məktəb istəyirəm" kitabını çapdan buraxdı.

Mətbəə əsasən 1911-1913-cü illər arasında daha məhsuldar fəaliyyət göstərmişdi. 1911-ci ildə mətbəədə Nəcəf bəy Vəzirovun "Ağa Kərim xan Ərdəbilli" və "Vay şələkküm, mələkküm" kitabları işıq üzü görmüşdü. Bu ildə Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin "İki hekayə", 1912-ci ildə isə "Üç hekayə" kitabı çap olunmuşdu.

M.S.Ordubadinin, Mehdi bəy Hacıbababəyovun, Seyid Hüseynin, Cəfər Bünyadzadənin əsərləri "Səda"-nın mətbəəsində nəşr olunmuş, dövrün oxucu kütləsinin maariflənməsinə səbəb olmuşdur.

Kitab çapında Vəzirov tərcümə əsərlərinin də xüsusi fikir verir. Rəsul bəy Tahirovun tərcüməsində L.N.Tolstoyun "Allah haqqı görər, amma tez aşkar etməz" əsəri 1913-cü ildə oxuculara çatdırılmışdır.

Mətbəənin çap etdiyi tərcümə kitabları arasında Kilforun yazdığı "Həzrət Məhəmməd haqqında Amerika müvərrixi Kilforun rəyi" əsəridir. Onu Abdinzadə Namidər dilimizə çevirmişdi.

Mətbəədə çap olunan bir çox kitabın redaktəsini, hətta korrektorluğunu da H.Vəzirov öz üzərinə götürürdü.

Bütün bu işlər H.Vəzirovun Azərbaycan jurnalistikası ilə yanaşı, mətbəəçiliyin inkişafında da göstərdiyi böyük xidmətlərdir.

Birinci Dünya müharibəsi illərində mətbuat

1914-cü ilin iyun ayında bəşəriyyət tarixində öz miqyasına, hərbi əməliyyatlara cəlb olunan dövlətlərin sayına görə dünyanın ən böyük müharibəsi hesab edilən Birinci Dünya müharibəsi başladı. Müharibənin başlanmasının səbəbkarı Almaniya, İngiltərə, Avstriya, Macarıstan və Rusiya idi. Qlobal mahiyyət alan bu müharibədə dünyanın 38 ölkəsi iştirak edirdi. Almaniyanın hərbi-strateji müttəfiqi kimi Türkiyə sonu bəlli olmayan müharibəyə başladı və dünya müsəlmanlarına müraciət ünvanlayaraq cihad elan etdi. Türkiyə Rusiya ilə müharibədə Zaqafqaziya və Dağıstandakı müsəlman xalqlarının köməyinə ümid bağlayır, böyük ordu hissələrini Qafqazda yerləşdirirdi.

Şərqi Anadolunun Qars, Ərzurum, Ərdəhan bölgəsində müharibənin törətdiyi dəhşətlərdən evsiz-çəksiz qalmış insanlar Güney Qafqaza, Azərbaycana üz tutdular. Anadolu türkləri təcə qaçqınlıq həyatı yaşamadılar, Sarıqamış ətrafında aparılan əməliyyatlarda əsir götürülən türklərin bir çoxu Rusiyanın bir sıra həbs düşərgəsinə aparıldığı kimi Nargin adasına da gətirildi. Rus çinovniklərinin Bakı əhalisinin gözü qarşısında türk əsirlərinin Narginə aparılmaları ciddi etirazlar doğurdu. İctimai-siyasi təşkilatların, milli mətbu orqanların siyasi maarifçilik işi, milli kimliyin və təfəkkürün formalaşmasında türk həmrəyliyi yaranmasında oynadıqları rol öz təsirini göstərirdi. Müsəlman duyğusundan, milli kimlik düşüncəsindən doğan hisslər xalqın Türkiyəyə olan rəğbətini artırırdı. Əhali arasında günü-gündən Türkiyə tərəfdarlarının artması, Nargin adasındakı hərbi əsirlərin qaçırılması Bakı Quberniyası Jandarm İdarəsinin axtarış üzrə rəisinin məktubunda da öz əksini tapır. 1915-ci ilin sentyabr ayının 4-də hazırlanan məktubda deyilir: "Mənə həvalə edilən, agentura idarəsindən daxil olmuş xəbərlərə görə Bakı şəhərində müsəlmanlar arasında yüksək əhval-ruhiyyə var. Əfqanıstan, İran və ümumiyyətlə, Qafqaz müsəlmanlarının üsyan və çıxışlarının baş verəcəyi barəsində söz-söhbətlər gəzir. Nə vaxt ki, türklər irəliləyir, müsəlman kütlələrinin əhval-ruhiyyəsi yüksəlir. Bakı əhalisinin istər yuxarı, istərsə də aşağı təbəqəsinin nümayəndələri türklərin tərəfindədir. Hətta cəbhədə vəziyyət

aleyhimizə dəyişərsə, müsəlmanların sakitləşəcəyinə ümid etsək, özümüzü aldatmış olarıq. Türklərin uğurları üzərində müsəlmanların ayağa qalxacağı istisna deyil".

Jandarm idarələrinin, agentura şəbəkəsinin fəaliyyət göstərən milli ruhlu ziyalıları təqib etməsinə baxmayaraq, müharibənin gedişində Azərbaycanda mətbu orqanlar fəaliyyətini davam etdirir və yeni qəzetlər, jurnallar nəşr olunurdu.

Müharibənin başlanması ərəfəsində "**Bəsirət**" qəzeti nəşr olundu. "İctimai-siyasi, iqtisadi və ədəbi türk" qəzeti olan "Bəsirət" 1914-cü ilin aprel ayının 14-də ilk sayını oxuculara çatdırdı. Hacı İbrahim Qasımovun baş redaktorluğu ilə işıq üzü görən bu mətbu orqan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə də nəşrinə nail oldu. 1920-ci il aprel ayının 27-də baş verən bolşevik işğalı qəzetin fəaliyyətinə son qoydu. İşğaldan sonra bir neçə sayın çapını həyata keçirmək mümkün oldusa da, sonradan qarşıya çıxan çətinliklər, ideoloji basqılar "Bəsirət"-i tarixin salnaməsinə çevirdi. 7 il fəaliyyət göstərən "Bəsirət"də dövrün görkəmli publisistləri, siyasi-ictimai xadimləri, o cümlədən M.Ə.Rəsulzadə, N.Nərimanov, M.B.Məmmədzadə çıxış edirdilər. Hər on beş gündən bir nəşr olunan "**Dirilik**" 1914-cü ilin sentyabr ayının 16-da mətbu həyata qədəm qoydu. Bu jurnal M.B.Məmmədzadənin yazdığı kimi həm də siyasi bir türk məcmuəsi idi. 1914-cü ildə 8, 1915-ci ildə 9, üçüncü il isə 7 nömrəsi çıxmış və 1916-cı ilin ortalarında nəşri dayandırılmışdı. Məcmuənin sahibi-imtiyazı Əbulfəzl Mətləbzadə, müdiri isə Əliabbas Müznibi idi. M.Ə.Rəsulzadənin, Kazımoğlunun, Əbdülxalıq Cənnəti Qafarzadənin, Əli Səttarlı, Cəfər Cabbarlının, Əliağa Vahidin iştirak etdiyi bu məcmuədə ədəbi nümunələr də oxuculara çatdırılırdı.

Mətbuat tarixinin araşdırıcıları "Dirilik" jurnalını ədəbi-məfkurə mərkəzlərindən biri hesab edirlər. Cümhuriyyət ideyasının müəlliflərindən olan M.Ə.Rəsulzadənin milli şüur konsepsiyasının proqramı olan "Dirilik nədir?" adlı məşhur əsəri də bu jurnalda çıxmışdır. Rus imperiyasının dünyaya hakim olmaq planlarından bəhs edən "Rus imperatoru Böyük Pyotrun vəsiyyətnaməsi" adlı tarixi sənəd də "Dirilik"də dərc olunmuşdur.

Məcmuənin ən başlıca məqsəd və məramı Azərbaycan türklərinin siyasi şüurunu formalaşdırmaq, onu milli varlığını qoruyub saxlamaq uğrunda mübarizədə birləşdirmək idi. Jurnalın ilk sayında baş mühərrir Ə.Müznibi "Məqsədımız" adlı məqaləsində bəşəriyyətin son üç-dörd minillik tarixinə səyahət edir, fikirlərini ümumiləşdirir, xalqı bu tarixi imtahanlardan ibrət dərsi almağa səsləyir, fiziki və mənəvi diriliyin ölüm-dirim mübarizəsi ilə əldə edildiyini göstərir.

"Dirilik"də XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan romantik ədəbiyyatının bir sıra dəyərli nümunələri çap olunmuş, ədəbi-bədii fikrin formalaşmasına xidmət etmişdir. Əmin Abidin, Ümmügülümün, Rəcəb Əfəndizadənin ədəbi yazılarında

vətənə məhəbbət, islam əxlaqına uyğun insani münasibətlər təbliğ olunurdu. "Dirilik" bütün fəaliyyəti boyunca Azərbaycan xalqında milli mənlilik şüurunun yüksəlişinə xidmət etdi. "Dirilik" Azərbaycan mətbuatı tarixində ideya rəhbəri Ə.Müzəninin 1911-ci ildə arzu etdiyi "Mətbuatın kəlamı, əsrin kəlamı olmalıdır" şüarı ilə nəşr edildi və tarixiləşdi.

Öz ideya-siyasi istiqaməti ilə bütöv bir dövr, məxsusi olaraq da Cümhuriyyət dövrü mətbatına təsir edən "Açıq söz" qəzeti istiqlal amallı mətbu orqanların yaranmasına təkan oldu. 1915-ci ilin oktyabr ayının 2-də ilk sayı işıq üzü görən bu mətbu orqan ilk dəfə olaraq milli kimliyimizi "müsəlman" və "tatar" sözlərindən "xilas" edərək "türk" sözü ilə dəyişdirirdi. Qəzetin ilk sayı Məhəmməd Əli Rəsulzadənin müdirliyi və M.Ə.Rəsulzadənin baş mühərrirliyi ilə "İqdam" məlbəəsində nəşr olundu. "Açıq söz" qarşıya qoyduğu məqsəd və məramı ilk sayında işıq üzü görən proqram xarakterli məqaləsində açıqlayaraq yazırdı: "Dəhşətlərinə şahid olduğumuz böyük müharibə böyük bir həqiqəti - əsrimizin millətçilik əsiri olduğunu isbat etdi". "Dünyanın xəritəsi qərribə dəyişəcək" deyərə heyvət qarışıq bir cümlə indi bir çox ağızlarda eşidilməkdədir. Özlərinin lüzumunca bilib də istiqlal üçün müəyyən bir ideal məfkurə bəsləyən millət, şübhəsiz ki, böyük bir qüvvə təşkil edir. Bu sürətlə ayrı-ayrı millətlər bir millət olaraq yaşaya bilmək üçün hər şeydən əvvəl özlərini bilməli, müəyyən fikir və əməllər ətrafında birləşərək böyük bir məfkurəyə, qayeyi-xəyalə hədəf olacaq o işıqlı ulduza sahib olmalıdırlar. Çünki müttəhid bir ruh və müştərək bir qayəyə malik olmayan millətlərlə yeni əsaslar üzərində qurulacaq həyat hesablaşmayacaq və belə bir silahdan məhrum qalan cəməətlər kimsəyə söz eşitdirə bilməyəcəklər".

"Açıq söz" ilk sayında xalqı milli varlığını qorumağa, haqq hüquqlarını tələb etməyə çağırır, onları "müəyyən fikir və əməl" ətrafında birliyə səsləyirdi. Qəzet demokratik prinsiplər ətrafında xalqın bütün zümrələrinin birliyinin son nəticədə Azərbaycan xalqının milli-mənəvi, dini sahələrdə dinamik inkişafı ilə nəticələncəyi qənaətində idi. Çarizmin Qafqazdakı sensor komitələrinin nümayəndələri olan Qaraxanov və Kişmişovların türk xalqının birlik və inkişafının qarşısını almaq üçün uydurduqları "panislamizm", "pantürkizm"dən uzaq olan "Açıq söz"ün birliyə çağırışı yalnız xoş məram və məqsədlərdən doğıurdu.

Qəzet ilk sayından etibarən Rusiyanın daxilində gedən ictimai-siyasi proseslər, Azərbaycanda baş verən hadisələr, milli dirçəliş, milli-mədəni muxtariyyət məsələləri və müharibənin xalqların həyatına gətirdiyi faciələr barəsində yazılar dərc edirdi. "Açıq söz"ün maraqlılığında, mövzu rəngarəngliyində dövrün görkəmli publisistləri, ictimai-siyasi xadimlərdən Ömər Faiq Nəmanzadənin, Həsən bəy Ağayevin, Hüseyn Cavidin, Abdulla Şaiqin, Əhməd Cavadın, Şəfiqə xanım Əfəndizadənin, Tağı Şahbazinin böyük xidmətləri

olmuşdur. Qəzetin yazarları tək müharibənin gedişini işıqlandırmır, müharibənin insanları faciələrə gətirib çıxarmasını, onları yurdsuz-yuvasız qoymasını da qələmə alır, müharibədən zərər çəkənlərə yardım əli uzatmağı həmvətənlərinə məsləhət görürdü. Hətta qəzet Anadoluda müharibədən zərər görmüş, yurdsuz-yuvasız qalmış türk qardaşlarının ehtiyaclarını ödəmək üçün ianə kampaniyaları da keçirirdi. 1918-ci il yanvar ayının 18-də çap etdirdiyi bir məqalədə yanvarın 19-nun "Əsirlər günü" elan olunması barədə məlumat verərək yazırdı ki, Bakıda əsir və möhtacları üçün libas, yorğan-döşək toplanılacaqdır. Yazıdan bəlli olur ki, şəhər bir neçə məhəlləyə bölünəcəkdir, hər məhəlləyə isə müəyyən olunmuş səlahiyyətli şəxslər təyin olunmuşdur. Bu şəxslərin şəhər tezdən ianə və əşya toplayacağını bəlli edən məqalə müəllifi yazır: "Bu, otuz-qırxdan bir yerdə ölənlər Nərgin əsirləri üçündür. Əsirlərə qarşı şəfqət və mərhəmət hissi bizdən bunu tələb edir. Bu gün mərhəmət kisələri geniş açılın, üzərimizə açılan əllər boş qaytarılmasın".

Məhəmməd Əli və Məhəmməd Əmin Rəsulzadələr İsa bəy Aşurbəyovun "Kaspi" elektrik mətbəəsini alaraq "Açıq söz"ün mülkiyyətinə çevirdilər və burada ilk toplu olaraq "Qardaş köməyi" dərgisini nəşrə hazırladılar. Bu dərginin satışından əldə olunacaq vəsaitin Qars çevrəsində müharibədən zərər görmüş insanlara verilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Dərgi barəsində M.B.Məhəmmədzadə yazır: "Bu məcmuə inqilabdan qabaq başlayıb, inqilabın birinci ayında, fevralın başında çıxmış ikən, sonra çıxdı". Yalnız bir saydan ibarət olan dərgidə Hüseyn Cavid, Abdulla Şaiq, Ömər Faiq, M.Ə.Rəsulzadə, M.S.Ordubadi, F.Köçərli C.Cabbarlı, Ə.Haqqverdiyev kimi milli mövqeyi ilə seçilən tərəqqipərvər ədiblərin müharibənin xalqların, o cümlədən türk xalqının taleyinə gətirdiyi faciələrə həsr etdikləri əsərlər çap olunmuşdur. Hüseyn Cavid "Hərb və fəlakət" əsərində müharibənin törətdiyi dəhşətlərə ədəbi münasibət bildirir, türk millətinin yaşadığı acıları, günahsız insanların ağrıları qələmə alırdı. Böyük ədib bu əsəri ilə Azərbaycan xalqının tarixi kökünə varır, milli təfəkkürün tərkib hissəsi olan türkcülük ideyasını cəmiyyətə çatdırırdı. Ömər Faiq Nəmanzadə "Bən kiməm" məqaləsində türkləri mübarizələrlə, qəhrəmanlıqlarla dolu tarixi keçmişindən ibrət götürməyə çağırırdı: "Ey Türk! Keçmişindən ibrət al! Hələ vücudun sağlam ikən, yaşamağa istedadın varsa, fürsət əldə ikən əsl vücudunu tam, qədrini anla!"

"Qardaş köməyi" dərgisinin daha çox satılıb, xeyli miqdarda pul toplanması üçün qəzetdə mütəmadi olaraq elanlar dərc olunurdu. Qəzetin 1918-ci il 2 yanvar sayında "Qardaş köməyi"nin Bakıda 1 manat 30 qəpiyə, ayrı-ayrı şəhərlərdə isə 1 manat 70 qəpiyə satıldığı haqda verilən elandan bəlli olur ki, bu işi həyata keçirənlərin əsas məqsədi Anadolu köçkünlərinə, Sarıqamışda, Ərzurumda əsir götürülən türk əsirlərinə daha çox maddi kömək göstərməyə nail olmaq üçün dərginin daha çox satılmasıdır.

"Açıq söz"ün 18 yanvar 1918-ci il sayında "Möhtaclara kömək" qəzetinin dərc olunması barədə də məlumat var. Bakıda təsis edilmiş "Möhtaclara kömək" Cəmiyyətinin təsis etdiyi bu mətbu orqanın da əsas məqsədi Birinci Dünya müharibəsində ev-əşiksiz qalmış, döyüş meydanlarında əsir götürülmüş türklərə kömək edənlərin fəaliyyətini qiymətləndirmək idi. Çox təəssüf ki, "Açıq söz" mətbəəsində çap olunan bu qəzetin cəmi 4 sayı işıq üzü görmüşdür.

İstiqlal və azadlıq duyğularını tərənnüm edən mətbu orqanlar fəaliyyətlərini genişləndirdikləri kimi ölkənin ictimai-siyasi təşkilatları da fəallıqlarını artırırdılar. Müsavat Partiyasının 1917-ci ilin oktyabr ayının 26-dan 31-dək Bakıda davam edən qurultayı yerli mətbu orqanların da əsas mövzusa çevrildi. "türk-ədəmi mərkəziyyət - Müsavat" frqəsinin orqanı olan, həftədə bir dəfə işıq üzü görən "Müsavat"ın şüarı "insanlara hürriyyət, millətlərə müsəvat" idi. "Müsavat" qəzeti qurultaya hazırlıq prosesi, onun gedişini işıqlandıran xeyli sayda materiallar dərc etmişdi. Qurultayda Nəşib bəy Yusifbəylinin Gəncədə hələ mart ayında yaratdığı "Türk ədəmi-mərkəziyyət" frqəsi ilə Müsavat Partiyası birgə işlənmiş proqram, vahid ideya ətrafında birləşdi.

"Müsavat" frqəsinin siyasi nöqteyi-nəzəriyyəsinə, hadisələrə baxışını işıqlandıran "Açıq söz" qəzeti 1918-ci il 4 yanvar tarixli sayında oxuculara üz tutaraq yazırdı: "Dövri-hürriyyət" gəlincə Ədəmi-Mərkəziyyət qoşa: "Xalq cümhuriyyəti-muxtariyyət şüarları ilə sözdə qalmayıb işə keçməsinə görmək 1918-ci ilin proqramını təşkil edir". Millət və muxtariyyətdən bəhs edərkən "Açıq söz" hökumət də xalqa, torpaq da xalqa" ideyasını irəli sürürdü. M.B.Məhəmmədşadə Azərbaycan xalqının, onun mətbuatının formalaşmasında "Açıq söz" qəzetinin rolu barəsində "Milli Azərbaycan hərəkəti" kitabında yazır: "Açıq söz" bu xəbərdarlıq və bu qayə ilə milləti oyatmağa başlamışdır. 1917-ci ilə doğru Azərbaycanda xüsusi bir "Açıq söz"çü nəslə yaranmışdı".

"Açıq söz"ün sonuncu sayının nə vaxt çıxması barədə müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bəzi mənbələrdə (Azərbaycan dövri mətbuatı (1832-1920, Bakı. 1965) qəzetin 1918-ci il mart ayında sonuncu - 704-cü sayının çapdan çıxdığı göstərilir. Ancaq qəzet 718-ci sayında özündən asılı olmayaraq çapında fasiləyə yol verdiyi üçün oxucularından üzr istəyirdi. Bakı erməni-bolşevik birləşmələrindən 1918-ci ilin sentyabr ayının 15-də azad olduqdan sonra "Açıq söz" yenidən nəşrini bərpa etmişdir. 1984-cü ildə çap olunmuş "Azərbaycan dövri mətbuatı. 1832-1920" adlı bibliografiyada "Açıq söz"ün 724 nömrəsinin çıxdığı göstərilir. Mətbuat araşdırmaçıların apardığı statistikaya görə isə bu mətbu orqanın fəaliyyəti müddətində 750 nömrəsinin işıq üzü gördüyü ortaya qoyulur.

"Açıq söz"ün nəşir və redaktorları müxtəlif vaxtlarda Məhəmməd Əmin Rəsulşadə, Məhəmmədəli Rəsulşadə, Üzeyir bəy Hacıbəyli, Oruc Qəmbər və Abuzər Orucov qardaşları olmuşlar.

" Açıq söz"ün ilk sayının çapından, yəni 1915-ci il oktyabrın 2-dən sonra Azərbaycanda xeyli sayda yeni mətbuat orqanları da nəşr olunmağa başlamışdı. "Doğru söz", "İttifaqi-mütəllimin", "Müsəlmanlıq", "İttihad", İrəvanda nəşr olunan "Bürhani-həqiqət" yeni nəşrlər idi. "İttifaqi-mütəllimin" 1917-ci ildə mayın 6-da ilk sayı işıq üzü gördü. Bu qəzet Bakı müəllimlərinin qurultayında təsis olunmuş, qısa fəaliyyət göstərmiş, bağlanmışdır. 1917-ci ildə nəşr olunan "Müsəlmanlıq" qəzeti "Rusiyada müsəlmanlıq fırqəsinin "naşiri-əfkarı" idi. Ceyhun Hacıbəylinin çıxardığı "İttihad" qəzeti bu fırqənin orqanı olduğdan sonra qapanmışdır.

Ceyhun bəy Hacıbəylinin redaktoru olduğu **"İttihad"** qəzeti müsəlman həmrəyliyi önə çəkir, ölkədə baş verən proseslər barəsində yazılar çap edirdi. 1918-ci il 31 mart soyqırımı zamanı erməni-bolşevik birləşmələri tərəfindən redaksiyası dağıdılmış, fəaliyyətinə son qoyulmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dönmində nəşri bərpa olunmuş, fəaliyyətinin ikinci dönəmi "İttihad" fırqəsinin sədri Qarabəy Qarabəyov tərəfindən həyata keçirilmişdir.

Birinci Dünya müharibəsi dönmində sosialistlərin və esərlərin də mətbu orqanları çap edilirdi. "Hümmət" qəzeti 1917-ci il oktyabr inqilabından sonra nəşrini davam etdirmişdi, Esərlərin isə "Zəhmət sədasi" adlı qəzeti fəaliyyətə başlamışdır.

Birinci Dünya müharibəsi dönmində Azərbaycan mətbuatı tarixində liberal istiqamətli satirik jurnallar da nəşr olunmuşdur. **"Tuti"** adlı satirik məcmuə 1914-cü ilin dekabrında, müharibənin başladığı bir vaxtda işıq üzü gördü. İlk sayında "Tuti" öz məqsəd və məramını açıqlayaraq yazırdı: "Doğru, qərəzsiz və açıq türk dilində yazıb cəmaətimizə nəfi və millət nöqtəyi-nəzərinə əhəmiyyətli maddələri təlim edən hər növ məqalələrə məcmuəmizdə yer verilir". Özündən əvvəlki satirik nəşrləri təkrar etməyəcəyini oxuculara vəd edən "Tuti" yazırdı: "Məcmuəmizin başında gedən şəkillərə diqqətlə baxınız, o mənim məsləkimdir. Sağda bir çəmənlilik, solda da bir xarabazər bağ görünür. O bağda qurumuş bir ağacdən ağzı sınımış bir qəfəs asılmışdır. Oradan xilas olub üzüm çəmənliliyə tərəf durmuşam. Arzum budur ki, sizinlə bəhəm inşallah, çəmənliliyə yetişib çayın kənarında, bülbüllərin cəh-cəhi eşidilən bir məqamda bərkümüzü yanınıza qovaraq çirt çubuğuna vəd verək".

Məram və məqsədini açıqlayan jurnalın baş məqaləsindən hiss olunur ki, "Tuti" çilər insanların azad yaşayacaq bir dövrdə olmasını arzulayırlar.

Jurnalın redaktoru Cəfər Bünyadzadə, naşiri Tağı Nağıyev idi. "Tuti"-nin yaradıcı heyətinə C.Bünyadzadə, M.S.Ordubadi, Seyid Hüseyn, M.Hadi, M.Hacinski, S.Mümtaz və başqa yazarlar daxil idi.

1914-cü ildə Haşım bəy Vəzirov Bakı Şəhər İdarə rəisinə "Məzəli" adlı satirik jurnalın nəşrinə icazə üçün ərizə təqdim edir. Həmin ilin oktyabr ayının 29-da artıq H.Vəzirova nəşirlik şəhadətnaməsi verilir. Siyasi və yerli mövzularda karikaturaların dərcinə də razılıq alan H.Vəzirov "Məzəli"ni Hacı İbrahim Qasimovla birgə çıxarmışdı. İlk sayı 1914-cü ildə işıq üzü görən jurnal "Səda" mətbəəsində nəşr olunmuşdur. "Məzəli"nin üst-üstə 42 sayı çap olunmuşdur. 1914-cü ilin dekabr ayından 1915-ci ilin iyun ayınadək "Məzəli" H.Vəzirovun redaktor-nəşirliyi ilə çıxmış, 1915-ci ilin iyunundan həmin ilin oktyabr ayına, yəni jurnal bağlananadək onun redaktoru H.İ.Qasimov olmuşdur.

Jurnalda C.Cabbarlı, Əzim Əzimzadə, Əliqulu Qəmküsar, Əliabbas Müznibi, Əbdülxaliq Yusif kimi publisistlər iştirak etmişlər.

1915-1916-cı illərdə "**Babayi-əmir**" jurnalı da nəşr edilmişdi. Mətbuatda "zərərli istiqamətli" yazılarına görə Sibirə sürgün edilən Ə.Müznibi Romanovlar sülaləsinin üç yüz illiyi münasibətilə əfvə düşdükdən sonra 1913-cü ildə Bakıya qayıdır və yeni mətbu orqanlar yaratmağa başlayır. Lakin sürgün həyatını nəzərə alan yerli çap orqanları onun qəzet təsis etməyinin qarşısını alır. Ə.Müznibi 1914-cü ildə bu işin çarəsini taparaq, fond işlədib yaşca özündən böyük olan qardaşı Əbülfəz Mütəllibzadənin adına "Dirilik", 1915-ci ilin aprel ayından isə "Babayi-əmir" adlı satirik jurnalı qeydiyyatdan keçirir. İlk sayında "Gəlmişəm" adlı baş məqaləsində jurnal mətbuat aləminə gəlişini satirik tərzdə belə çatdırır: "Nə eləyim, dərd çox, yük ağır, qüvvət az, zülm çox, hümmət yox! Baş məqalədə jurnal dünya müharibəsindən yazacağını, alman qoşunlarının azgınlığını təsvir edəcəyini qələmə alırdı. Alman imperatoru Vilhelmə müraciət edən məqalə müəllifi yazırdı: "Ey biinsaf Vilhelm. Sənin Allahın, peyğəmbərin, dinin, imanının yoxdurmu? Əgər sənin məqsədin yer almaqsa, tut düz dünyanı, gözüne girsin, daha heyvan kimi qoca və qarıları qırmaq, qızların namusuna toxunmaq, arvadların qarnını cırmaq, fəqir-füqəranın mal-əmlakını dağıtmaq, məbədlərini yandırmaq nə üçünüdür?"

Mütərəqqi ədiblərin jurnalın ətrafına toplaşması və Ə.Müznibinin tərcümeyi-halı yerli çar orqanlarının, Sensura Komitəsinin ciddi narahatlığına səbəb olmuşdu. Qafqaz canişininin mülki işlər üzrə köməkçisi knyaz Orlovun canişini G.S.Kovalyova yazdığı məxfi məktubunda deyilir: "Hörmətli cənab Georgi Samolyoviç! Arayışı təqdim edərək Əlahəzrətdən Bakı şəhərində tatar (Azərbaycan) dilində çıxan "Babayi-Əmir" yumoristik jurnalının redaktorunu hüsurunuza çağırmağınızı, onun bahalıqın hökm sürdüyü, əhalinin kasıb təbəqəsinin maddi təminatında çatışmazlıqların açıq-aşkar şəkildə hiss olunduğu bir vaxtda, əhalinin bir hissəsini digər hissəsinə qarşı qoyaraq jurnalın səhifələrində araqızışdırıcı məqalələr yerləşdirilməsinə yol verməməyinizi xahiş edirik".

Jurnalda Cəfər Cabbarlı, Əliağa Vahidin felyetonları satirik şeirləri dərc olunmuşdur.

"Babayi-Əmir"-in 27 nömrəsi karikaturasız nəşr olunmuş, bu nömrədən sonra isə Ə.Əzimzadə jurnalda mövzulara uyğun karikaturalarını dərc etmişdir.

Cümhuriyyət dövrü mətbuatı

(1918-1920)

XX əsrin əvvəlində başlayan istiqlal hərəkatı və bu hərəkatın məntiqi nəticəsi kimi yaranan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti milli mətbuatda davamlı şəkildə aparılan ideoloji-siyasi mübarizələr meydanında yaranmışdı. Muxtariyyətçilik fikrindən istiqlalçılığa, cümhuriyyətçiliyə keçidin siyasi-ideoloji təməlini yaradan milli mətbuat orqanları say etibarilə əks mövqedə dayanan qəzetlərə nisbətən çox az idi. 1918-ci ilin 31 mart hadisələrində Azərbaycanın 15-ə yaxın ana dilində qəzet və jurnal çap olunurdu. Bu dövrə qədər isə bütövlükdə nəşr olunan qəzetlərin, jurnal və dərgilərin sayı 80-i ötüb keçmişdi. Partiyalaşma prosesinin sürətləndiyi bu illərdə demək olar ki, müxtəlif istiqaməti, siyasi-ideoloji dünyagörüşü özündə əks etdirən qəzetlərin əksəriyyəti partiyalı mətbuat ömrünün yeni inkişaf mərhələsini və çətinliklərini yaşayırdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünün mətbuat tədqiqatçıları və biblioqraflarının apardıqları araşdırma və tədqiqatların nəticəsində maraqlı bir mənzərə yaranıb. Milli mətbuatımızın ilk nümunəsi olan "Əkinçi" qəzetinin yaranmasından 1918-ci ilin mayına qədərki dövrdə cəmi 40 adda qəzet çıxmışdısa, AXC-nin 23 aylıq hakimiyyət dövründə qəzetlərin sayı 200-ə yaxın olmuşdu. Dövrü mətbuatın statistikasındakı bu qeyri-adi artımın səbəbləri, hər şeydən əvvəl Azərbaycanda olan mövcud demokratik idarəçilik sistemi, əks-fikirliliyə tolerant yanaşma, polemika və diskussiyalara verilən meydan ilə bağlı idi. Burada əsas faktlardan biri də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti liderlərinin böyük əksəriyyətinin jurnalist olmalarıdır. Demokratik yönümlü mətbuat orqanları xalqı narahat edən problemlərə həssas yanaşır, həllini gözləyən məsələlərə toxunur, azadlıq, istiqlalçılıq, türkçülük ideyalarını təbliğ edir və bir növ siyasi maarifçilik işi aparırdı.

Türk-Ədəmi-Mərkəziyyət "Müsavət" fraksiyasının siyasi nöqtəyi-nəzərini özündə əks etdirən "Açıq söz" qəzeti 1918-ci ilin 4 yanvar tarixli sayında ilk dəfə olaraq cümhuriyyətçilik fikrini ortaya qoyaraq, qurulacaq dövlətin ideoloji təməl prinsiplərini açıqladı: "Türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək" şüarını müdafiə edirik...

Xalq Cümhuriyyəti yaratmaq, hakimiyyət və torpağı xalqa qaytarmaq istəyi ilə mübarizə aparanların qarşısında çox ciddi, çətin vəzifələr dururdu. Bolşevik mətbuat orqanlarında hürriyyət və cümhuriyyət arzularının əleyhinə

məqalələr çap olunur, bu istəyin real olmadığı fikri təbliğ edilirdi. Qafqaz canişinin missiyasını Bakıda həyata keçirməyə çalışan, Bakı Xalq Komissarları Sovetinin sədri S.Şaumyan hələ mart ayında "Bakinskiy raboçi" qəzetində yazırdı: "Azərbaycan muxtariyyətini istəyən müsavətlilər nəticədə bir xarabazar alacaqlar". Daşnak və bolşeviklərin ruporu kimi çıxış edən "Bakinskiy raboçi", "Bakı və onun ətrafı Şurasının əxbarı", "İzvestiya raboçix deputatov sovetov", sol eserlərin mətbu orqanı "Naşe znamyä", "Naş trud" qəzetləri milli qüvvələrə qarşı çıxışlar edirdilər. S.Şaumyanın milli qüvvələrə qarşı hədələrinin arxasında Bakı Sovetinin 6 min nəfərlik "Qızıl Qvardiyası" və Erməni Milli Şurasının və Daşnakstyun Partiyasının 4 min nəfərlik silahlanmış dəstəsi dayanırdı. Hadisələrin siyasi-hərbi inkişafı gözlənilən faciəni qaçılmaz etmişdi.

31 mart soyqırımı və milli mətbu orqanların fəaliyyətinin dayandırılması.

Azərbaycam müstəqillik arzusundan və öz tarixi torpaqlarında dövlət qurmaq istəyindən daşındırmaq, onun sərvətlərini əldən buraxmamaq məqsədi ilə kütləvi qırğın aksiyalarını həyata keçirmək niyyəti ilə hazırlıqlar aparılırdı. Azərbaycanın aydınları, ziyalıları, siyasi xadimləri, publisistləri təhlükənin yaxınlaşdığını görür, milli mətbuat orqanlarında xəbərdarlıq edirdilər. 1918-ci ilin mart ayının əvvəlində vətənin bütövlüyü, müstəqilliyi, xalq hakimiyyəti yaratmaq uğrunda çağırışlar müxtəlif partiyaların mətbu orqanlarının əsas mövzularına çevrilmişdi. Mənsətlərdən, məqalələrin başlıqlarından hər şey aydın görünürdü: "Birlik tələb olunur", "Birləşəlim", "İttifaq edəlim", "İttihad gərək". Görkəmli Azərbaycan jurnalisti, dramaturqu, Mirzə Bala Məhəmmədzadə "Açıq söz"ün 1918-ci il mart ayının 15-dəki sayında "Azərbaycan çağırıyor" məqaləsində yazırdı: "Ey gənc türklər! Bu gün Kəbəyi-müqəddəsini olan vətənimizi azad ediniz... Vətənin yolunda can verməyən, milli muxtariyyəti yolunda can verməyən, milli muxtariyyəti yolunda varından keçməyən bir millət yaşamaq istəmir deməkdir". Məqalənin dərcindən çox keçməmiş, 1918-ci ilin 31 mart tarixində bolşeviklərin və Erməni Milli Şurasının hərbi birləşmələri azərbaycanlılara qarşı xüsusi amansızlıqla qətliaamlar həyata keçirdi. Bakıda, Şamaxıda, Qubada, Salyanda, Neftçalada 30 min insanın həyatına son qoyuldu. Qatillər minlərlə insanı, abidələri məhv etməklə yanaşı, "Novruz", "Turan", "Açıq söz", "Kaspiy" mətbəələrini yandırmış, Orucov qardaşlarının mətbəəsini dağıtmışdı. Bu vəhşiliklərdən dünyanın xəbər tutmaması üçün qəzet və jurnalları, dərgiləri, çap avadanlıqlarını sıradan çıxarmaq yolu tutanların fəaliyyəti nəticəsində **"Açıq söz", "Bəsirət", "El həyatı", "İstiqlal", "İttihad"** qəzetləri fəaliyyətlərini dayandırmağı oldu. Bolşevik-erməni ideoloqları gözəl anlayırdılar ki, hər bir xalqın azadlığına, müstəqilliyinə gedən yol mətbuatın fəaliyyətindən keçir və bu qəzetləri sıradan çıxarmaqla istədiklərinə nail ola bilərlər. Bəzi istisnalarla Azərbaycan

demokratik mətbuatı 1918-ci ilin martın 31-dən, sentyabr ayının 15-dək özünün iflic dövrünü yaşadı.

Azərbaycan türklərinin qətlə yetirildiyi 31 mart tarixindən sonra tək milli yöndə olan mətbu orqanlar bağlanılmadı, o cümlədən bu soyqırım barəsində sırf faktoloji yazılar dərc etmiş bir neçə fərqli siyasi yönümlü qəzetlər də qapadıldı. Bakı Xalq Komissarları Sovetinin mətbuat bürosunun qərarı ilə "mart hadisələrinə düzgün qiymət vermədiyi, açıqdan-açığa qərəzli məqalələr çap etdirdiklərinə və vahid sosialist cəbhəsində dayanmadıqlarına görə **"Kaspi"**, **"Baku"**, **"Bakinets"**, **"Vesti Baku"** və **menşeviklərin "Naş qolos"** qəzetləri bağlandı, bəyanatların, əhaliyə müraciətlərin çapı qadağan olundu. Ermənilərin törətdikləri qətləmədə dinc və silahsız əhəlinin qurbanları sırasında Azərbaycanın qüdrətli qələm sahibləri Məhəmməd Hadi, Abbas Səhhət və Cəfər Bünyadzadənin də adları var. "Azərbaycan" qəzetinin 13 noyabr 1918-ci il sayında M.Hadi və A.Səhhətin vəfatı ilə bağlı yazıda qeyd edilir ki, A.Səhhət bolşeviklərin Şamaxıya hücumu zamanı Gəncəyə getmək istəmiş, onu yolda erməni-bolşevik quldurları qərar etmişlər. Ağır sarsıntı keçirən şair Gəncəyə gələn zaman, aldığı xəbərlərdən dünyasını dəyişmişdi. M.Hadinin isə Gəncədə erməni-bolşevik birləşmələrinə qarşı aparılan hərbi əməliyyatlar zamanı dünyasını dəyişməsi də tarixi faktlardandır. Mətbuat tariximizə bir sıra sol yönümlü qəzetlərin fəal əməkdaşı, həmçinin "Tuti" jurnalının redaktoru olmuş Cəfər Bünyadzadə də martın 31-də Bakıda ermənilərin törətdikləri vəhşiliyin qurbanı olub. Bu barədə "Füqərə-kasibəsi" qəzetində C.Bünyadzadənin qardaşı Dadaş Bünyadzadə ona ünvanlanan baş sağlıqlarına etdiyi minnətdarlıq elanında bildirirdi: "Bir il bundan əqdəm "Tuti" məzhəkə jurnalının müdiri, bəradərim Cəfər Bünyadzadənin erməni daşnaksütyunları tərəfindən qətl olunduğunu eşidib-bilən yoldaşlarım Həştərxandan qayıdandan sonra təəssüf məktubları almaqdayam".

Xalqımıza qarşı ermənilərin törətdikləri soyqırım cümhuriyyət dövrü mətbuatında daim diqqətdə olan bir məsələ idi. Ü.Hacıbəyli "Azərbaycan" qəzetinin 31 mart 1919-cu il tarixli sayında dərc etdiyi "31 mart" məqaləsində deyilir: "Mart hadisəsi Azərbaycan tarixində mühüm bir səhifə işğal edib Azəri türklərinin istiqlal yolunda can verib qan tökdüklərini gələcək nəsələ oxutduracaqdır. Bugünkü vəzifəmiz isə o qara günləri yaddan çıxartmamaq və buna görə də həmişə və hər an hazır olmaqdır. Böylə hazırlıq ki, bu hadisələr bir də təkrar edərsə, müdafiəsinə hazır olalım, bunun üçün həm hökumətimizin, həm də millətimizin yaşaması lazımdır".

* * *

Qısa zaman kəsiyində Azərbaycan tarixində çox böyük ictimai-siyasi hadisələr baş verdi, Bakı Xalq Komissarları Soveti, həmçinin Zaqafqaziya Seymi yaradıldı və çox keçmədi ki, beynəlxalq aləmdə baş verən proseslər, Rusiya, Almaniya, Türkiyə ilə İngiltərə arasındakı gərgin hərbi-siyasi münasibətlər və bu münasibətlərin Zaqafqaziya uğrunda mənfəət savaşlarına təsiri ilə Seym parçalandı. Gürcüstanın ardınca öz müstəqilliyini elan edən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Milli Şurası 1918-ci il may ayının 28-də İstiqlal Bəyannaməsini imzaladı. Cümhuriyyətin qarşısında həlli müşkülə çevrilən problemlər vardı ki, onlardan ən önəmlisi dövlətin paytaxtı Bakı şəhərinin bolşevik-daşnak hərbi birləşmələrinin nəzarətində olması idi. Bir tərəfdən S.Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Xalq Komissarları Sovetinin "Qızıl Qvardiyası" yaranmış şəraitdən istifadə edərək Bakı, Quba, Şamaxı, Salyan, Kürdəmir kimi şəhər və qəsəbələri dağıdıb vıran qoyaraq Gəncəyə doğru hərəkət edir, digər tərəfdən isə Zəngəzuru işğal edib Qarabağa hücum edən Andranik də Gəncəyə hücumu hazırlayırdı. Bununla bağlı M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: "Bu müşkül vəziyyətdən milləti qurtaracaq yeganə çarə vardı - Türkiyə. Ümidlər oraya dikilmişdi".

Regionda baş verən gərgin ictimai-siyasi, hərbi vəziyyətin məntiqi nəticəsi kimi gürcülərin almanlarla ittifaqından sonra Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan hökuməti arasında 4 iyun 1918-ci il tarixində "Dostluq və Əməkdaşlıq" haqqında müqavilə imzalandı. Bu müqaviləyə görə, Azərbaycan ölkədə asayiş və təhlükəsizliyin təmin olunması, dövlətə qarşı olan təhlükələrin aradan qaldırılması üçün Türkiyədən ordu yardımı və silah köməyi ala biləcəkdə.

Beləliklə, Azərbaycan və Türkiyənin milli hərbi qüvvələrinin, çoxsaylı könüllülərinin qatıldığı Qafqaz İslam Ordusu formalaşdırıldı və istiqlal savaşına başlanıldı.

Qafqaz İslam Ordusu komandanı Nuru Paşanın siyasi müşaviri kimi Türkiyədən Azərbaycana gələn Əhməd bəy Ağaoğlu Gəncədə "Türk yurdu" qəzetini nəşr etdi. Çox təəssüf ki, Azərbaycan uğrunda gedən hərbi savaş və mətbəə imkansızlığı ucbatından qəzetin cəmi üç sayı işıq üzü gördü. Tiflisdən Gəncəyə köçən milli Azərbaycan hökuməti Azərbaycanın bütövlüyü savaşında mətbu imkanların yoxluğunu hiss etdi və bir sıra tədbirlər görməyə başladı.

Mətbəə işinin təşkilini əsas vəzifə kimi diqqətə alan milli hökumət və ordu komandanlığı Tiflisdə vaxtilə fəaliyyət göstərmiş, anadilli qəzetləri nəşr edən bir sıra mətbəələrin Gəncəyə gətirilib quraşdırılması qərarına gəldilər. Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivinin 894-cü fondunda saxlanılan milli hökumət qərarlarından bəlli olur ki, Tiflisdə Kamal əfəndiyə məxsus olan mətbəənin qiymətləndirilməsi və vəsait sahibinə ödənildikdən sonra Gəncəyə gətirilməsi barədə qərar qəbul olundu.

Qafqaz İslam Ordusu bolşevik-daşnak birləşmələrinə, ingilis qoşunlarına qarşı 6 ay savaş apardı. Göyçay, Kürdəmir, Salyan, Neftçala, Şamaxı düşmənlərdən təmizləndi və nəhayət, 1918-ci ilin sentyabrın 15-də Bakı azad edildi. Bu xəbəri sentyabrın 16-da Gəncədə Yelizavetpol qubernatorunun mətbəəsində çap olunan "Azərbaycan" qəzeti xəbər verdi. Dörd səhifədən ibarət olan bu qəzetin iki səhifəsi Azərbaycan türkcəsində, iki səhifəsi isə rus dilində buraxıldı.

"Azərbaycan"ın ilk sayında Bakının azad olunması, Qafqaz İslam Ordusunun qardaş köməyi barəsində yazılar, informasiyalar kifayət qədər maraq doğurur. Bu haqda xəbərlərdə deyilirdi ki, Azərbaycan Cümhuriyyəti adına Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuru Paşa həzrətləri tərəfindən belə bir teleqram gölmüşdür: "Bismillahir-rəhmanir-rəhim. Bakı şəhəri 15.09, saat 9-a işləmiş igid ordu hissələrimiz tərəfindən zəbt olundu. Qafqaz İslam Ordusu komandanı Fəriq Nuru". Qəzetin ilk sayında "Bakının süqutu" başlığı altında yazı və bir neçə təbrik teleqramları dərc edilib. Belə təbriklərin birini Nuru Paşaya Fətəli Xan Xoyski göndərmişdir: "Qafqaz İslam Ordusu komandanı səadətli Nuru Paşa həzrətlərinə, təhti komandanıza olan cəsur türk əsgərləriniz tərəfindən Azərbaycanın paytaxtı olan Bakının düşməndən azad edildiyi münasibətilə millətin zati ali həmiyyətərvəranlərinizi dünyanın ən nəcib əsgəri olan türk oğullarına minnətdar olduğunu ərz etməklə ixtiyar edirəm, əfəndim. Heyəti vüsəla rəisi Fətəli xan".

"Azərbaycan"ın ilk sayında Nuru Paşanın sentyabrın 15-də Gəncəyə göndərdiyi teleqram da dərc olunub: "Gəncədə Azərbaycan Cümhuriyyəti Rəyasəti - Alisinə. Azərbaycan Cümhuriyyətinin paytaxtı olan Bakı şəhərini ziyarət etmək üzrə Heyəti - Vükəlanın yarın Bakıya təşriflərinə müntəzirəm, əfəndim. 15.9.34. Yavərani-həzrəti-şəhriyaridən Fərik-Nuru". "Azərbaycan" qəzetinin verdiyi məlumata əsasən, hökumət üzvləri həqiqətən "yarın", yəni sentyabrın 17-də qatarla Bakıya yola düşmüş, şəhərin azad olunması münasibətilə keçirilən hərbi paradda iştirak etmişlər.

"Azərbaycan"ın Gəncədəki nəşr dövrü cəmi 10 gün çəkmiş, həftədə iki dəfə, cəmi isə 4 sayı işıq üzü görmüşdü. Qəzetin ilk sayı "heyəti-idarə" imzası ilə çap olunmuşdur. Redaksiya Gəncədə Bulatov küçəsindəki 26 sayılı evdə yerləşmiş, sonuncu, yəni dördüncü sayı sentyabrın 25-də işıq üzü görmüşdü. İlk dəfə 4 səhifə ilə oxucuların görüşünə gələn "Azərbaycan"ın 4-cü sayının üç səhifəsi rus, bir səhifəsi isə Azərbaycan türkcəsindədir.

İlk saylarının materiallarında imzalar olmasa da, qəzetin ərsəyə gəlməsində, çətinlikləri dəf etməsində Üzeyir və Ceyhun Hacıbəyovların, Şəfi bəy Rüstəmbəylinin əməyi böyük idi.

Qəzetin Gəncədə çıxan sonuncu sayında "İdarədən" adlı xəbərdə deyilirdi: "Qəzetimiz bu gündən Bakıya köçdüynə binaən hər bir sifarişat üçün bundan sonra bu ünvana müraciət etməli: Bakı, "Azərbaycan" qəzeti idarəsinə".

"Azərbaycan" Bakıya köçdükdən sonra 5-ci sayı 4 səhifədən ibarət olmaqla oktyabrın 3-də nəşr edildi və bu sayında özünü "gündəlik ictimai, ədəbi, iqtisadi türk qəzetəsi" olduğunu proqramlaşdırdı. Sərlövhəsinin altında rəsmi dövlət qəzeti yazılmasa da, "Azərbaycan" Xalq Cümhuriyyətinin ilk rəsmi orqanı idi, dövlət tərəfindən maliyyələşirdi və dövlət mətbəəsində gündəlik nəşr olunurdu.

Qəzetin 5-ci sayının ilk səhifəsində "Hökumət qərardadı", maliyyə naziri Ə.Əmircanovun "Elan"ı, baş nazir Fətəli Xan Xoyskinin və ticarət və sənaye naziri A.Aşurbəyovun "əhalinin nəzərinə" sərlövhəli müraciətləri dərc olunmuşdur.

"Azərbaycan" qəzetinin Bakıda çıxan ilk sayında H.Hamidin "Yeni həyat" və N.İ. imzalı müəllifin "Azərbaycan gənclərinə", Məhəmməd Sadiqin "Bələdiyyə idarələrinin nəzəri-diqqətinə", imzasız yazılmış "Bakı məsələsinə dair məqalat", "Osmanlı və Ermənistan münasibətlərinə dair", "Türkiyədəki erməni qəzetləri nə söyləyirlər" başlıqlı materiallar çap olunmuşdur.

Ölkədə vəziyyəti nəzərə alan milli hökuməti və Qafqaz İslam Ordusu komandanlığı Azərbaycan dövlətini siyasi-ideoloji təxribatlardan qorumaq üçün ölkə ərazisində nəşr olunan mətbuat orqanlarına müvəqqəti hərbi senzura tətbiq etdi. Bu barədə məlumat Nuru Paşanın 1930-cu ildə Türkiyə Baş Hərbi Qərargahının tarix komissiyasının xahişi ilə yazdığı memuarda əksini tapıb: "Bakıda "Azərbaycan" namında bir türkcə (rəsmi hökumət qəzetəsi) və bir də rusca qəzetə nəşr edilirdi. Bu qəzetlər mövqə komandanlığından bir sensor heyəti tərəfindən müəqə edilirdi". Əsasən hərbi məzmunlu yazılardan sensorun kəsmiş olduğu hissələr, ağ yerlər "Azərbaycan"ın çox az sayda nüsxələrində görünür. Bu, gənc Azərbaycanın ideoloji təxribatlardan, dini-etnik ziddiyyətlərdən sığortalıması üçün lazım idi.

"Azərbaycan"ın Bakıdakı ilk saylarında ordumuzun Qarabağda apardığı uğurlu hərbi əməliyyatlar barəsində mütəmadi informasiyalar, məqalələr dərc olunurdu.

"Azərbaycan" qəzeti Bakıda fəaliyyətə başladığı gündən əməkdaşlarının sayını artırdı, yeni yaradıcı qüvvələri redaksiyaya cəlb etdi ki, bu gənc yazarlardan biri də Cəfər Cabbarlı idi. "Azərbaycan"da XX əsrin əvvəlləri milli-ictimai fikrin ən görkəmli nümayəndəsi, qüdrətli qələm sahibləri iştirak edirdi. Onların arasında **Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Üzeyir bəy Hacıbəyli, Ə.Cavad, Ə.Müzəhib, M.S.Axundzadə, Üzeyir bəy Hacıbəyli, Z.Hacıbəyli, Seyid Hüseyn, Ə.Abid, Əli Yusif, Əli Şövqi, Yusif Vəzir, Fərhad Ağazadə** və digər dövrün tanınmış publisistləri iştirak edirdi.

Bu mətbu orqana müxtəlif vaxtlarda Üzeyir Hacıbəyli, Şəfi bəy Rüstəmbəyli, Xəlil İbrahim, Ceyhun Hacıbəyli redaktorluq etmişdi. Rusca nəşrinə isə Şəfi bəy Rüstəmbəyli, Ceyhun və Üzeyir Hacıbəyli qardaşları rəhbərlik etmiş, onun yaradıcılıq istiqamətlərini müəyyənləşdirmişdi.

Ceyhun bəy Hacıbəyli 1891-ci ildə Şuşada anadan olub, 1910-1916-cı illərdə Peterburq Universitetini, sonra isə Fransanın Sarbonna Universitetini bitirib vətənə dönür. "Azərbaycan"ın 1918-ci ilin oktyabr ayının 8-dən 1919-cu ilin yanvar ayının 16-na kimi nəşr olunan saylarının redaktoru olub. 1919-cu ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parisdə Versal Sülh Konfransına daxil olan Ceyhun bəy Hacıbəyli nümayəndə heyətinin tərkibində Parisə gedir. Səfərlə bağlı "Azərbaycan" qəzetinin 9 yanvar sayında "Möhtərəm qarelər adlı məqaləsində yazırdı: "Vətən və millət uğrunda əlimdən gələn xidməti və öhdəmə düşən vəzifəmi qəzetimizin müdiri sifəti ilə ifadə məşğul ikən, vətən övladlarının xahiş və əmrinə müti olaraq cahan sülh konfransına göndərilməklə öhdəmə daha ağır və məsuliyyətli, lakin müqəddəs bir vəzifə düşür. Bu böyük xidməti möhtərəm arkadaşlarım ilə bərabər ifa üçün Avropaya getmək lazım olduğuna görə qəzetə idarəsindən müvəqqəti olaraq ayrılıb əziz vətənimizin istiqlalı məsələsinin istədiyimiz yoldakı həlli hüsn ifasından asılı olaraq məsul vəzifəmiz haqqında var qüvvəmizlə çalışacağımızı əlavə etməyi və möhtərəm oxucularımıza kəlamı-sidq və səmimiyyətlə xudahafiz deməyi özümə fərz bildim. "Azərbaycan" qəzetinin müdiri Ceyhun bəy Hacıbəyli".

Qəzetin oxucularına müraciət edən Ceyhun bəy Hacıbəyli bilmirdi ki, Azərbaycanın 1920-ci ildə 28 aprel işğalı baş verəcək və o bir daha vətənə dönməyəcək. C.Hacıbəyli Azərbaycanın istiqlalı uğrunda mühacirətdə də ideoloji mübarizə apardı, Parisdə çıxan "Qafqaz", Münhendə nəşr edilən "Azərbaycan" jurnalının redaktoru oldu. "Azadlıq" radiosunun yaradıcılarından biri də C.Hacıbəylidir.

1962-ci ildə 71 yaşında vəfat etmiş və Parisin Sen-klu qəbiristanlığında dəfn olunmuşdur.

"Azərbaycan"ın rusca nəşrinin redaktoru **Şəfi bəy Rüstəmbəyli** 1893-cü ildə Ağdaşda dünyaya göz açıb. 1911-ci illərdə Kiyev Universitetinin hüquq fakültəsində ali təhsil alıb və Gəncəyə qayıdaraq bir müddət burada dairə məhkəməsində işləyib. Ş.Rüstəmbəyli 1918-ci ildə Azərbaycan Milli Şurasının üzvü və eyni vaxtda "Azərbaycan" qəzetinin rusca nəşrinin redaktoru olub. Qəzetin səhifələrində onun Azərbaycanın siyasi və ictimai həyatına dair xeyli məqaləsi çıxıb.

1920-ci ilin 28 aprel tarixində Azərbaycanın bolşeviklər tərəfindən işğalından sonra Tiflisə köçməli olub. 1921-ci ildə Gürcüstanın da Qırmızı Ordu tərəfindən işğalından sonra Ş.Rüstəmbəyli Türkiyəyə köçür, qalan həyatını

mühacirətdə keçirir. O, İstanbulda 1923-1927-ci illərdə "Yeni Qafqaziyyə", 1928-1931-ci illərdə "Azəri-türkü", 1928-1930-cu illərdə "Odlu yurd" və 1932-ci ildə "Azərbaycanın yurd bilgisi"ni çap etmişdi. Xalqın bu böyük vətənpərvər oğlu 1960-cı ildə İstanbulda dünyasını dəyişmişdi.

"Azərbaycan"ın ərsəyə gəlməsində yaxından iştirak edən və bir müddət redaktorluq etmiş **Xəlil İbrahim** 1892-ci ildə Şuşada anadan olmuşdur. İbtidai təhsilini Şuşada aldıqdan sonra təhsilini Bakıdakı realni məktəbdə davam etdirib. 1912-ci ildə "Nəşri-maarif" Cəmiyyətinin Əmircandakı məktəbində müəllim kimi çalışıb, bədii yaradıcılıqla məşğul olub. Dövrün maarifpərvər ziyalıları ilə bir sırada dayanan X.İbrahim "Səda", "Açıq söz", "Bəsirət", "İqbal", "Qurtuluş yolu" kimi demokratik mətbu orqanlarda çalışmış, hətta bəzi qəzetlərə qısa müddətdə redaktorluq etmişdir. İstiqlal tariximizə ədəbiyyat, mədəniyyət xadimi, həmçinin görkəmli jurnalist, tənqidçi, teatrşünas kimi daxil olan Xəlil İbrahim "Azərbaycan"ın 1919-cu il 4 iyul tarixli sayından 1 sentyabrınadək rus dilində çap olunan variantın redaktoru olub. 1920-ci il aprel işğalından sonra Vətəndə qalan Xəlil İbrahim 1938-ci ildə repressiya olunaraq "xalq düşməni" kimi güllələnib.

"Azərbaycan"ın redaktorları arasında Üzeyir bəy Hacıbəylinin də məxsusi xidməti var. Üzeyir Əbdülhüseyn oğlu Hacıbəyli 1885-ci ildə Şuşa qəzasının Ağcabədi qəsəbəsində dünyaya göz açıb, ibtidai təhsilini Şuşada ikinci rus məktəbində almışdır. 1899-1904-cü illərdə Qori Milli Semnariyasında təhsilini davam etdirmişdir. Bir müddət Cəbrayıl pədoqoji fəaliyyətlə məşğul olduqdan sonra Bakıya köçmüşdür. Bədii yaradıcılığa publisistika ilə başlayan C.Hacıbəyli "Kaspi", "Həyat", "İrşad", "Tərəqqi", "Həqiqət", "İqbal", "Yeni İqbal" kimi qəzetlərdə və "Molla Nəsrəddin" məcmuəsində çıxış etmiş, dövrün qüdrətli qələm sahibi kimi tanınmışdır. Qardaşı Ceyhun Hacıbəylinin Parisə Sülh Konfransına getməsi ilə "Azərbaycan"da redaktorluq etmiş, ölkənin ictimai-siyasi həyatı, istiqlalın qorunması, ermənilərin Qarabağda törətdikləri vəhşiliklər ilə bağlı "Azərbaycan"ın səhifələrində xeyli sayda materiallar çap etmişdir. "Azərbaycan"ın ilk parlament müxbiri olan C.Hacıbəylinin parlamentdən hazırladığı reportajlar müasir nəsil jurnalistləri üçün örnək ola bilər.

* * *

"Azərbaycan"ın Gəncədə çıxan ilk dörd sayından sonra Bakıda 1918-ci ildə 75, 1919-cu ildə 358 və 1920-ci ildə 85 sayı işıq üzü görüb.

Fəal jurnalistika tələblərinə cavab verən "Azərbaycan"ın mövzu dairəsi çox geniş idi. Burada Azərbaycan dövlətinin siyasi-ictimai, əxlaqi-mənəvi maraqlarını qorumaq uğrunda apardığı mübarizə istiqlalçı mətbu orqanların əsas devizi idi. Qəzetdəki yazılar Bakı xəbərləri, baş məqalələr, xəbərlər, teatr və

musiqi, felyeton, müsahibə, siyasi-ictimai icmallar və başqa rubrikalar altında dərc olunurdu. "Azərbaycan"ın bölgələrdə də xüsusi müxbirləri var idi ki, bu da hadisələrin operativ şəkildə işıqlandırılmasına imkanlar yaradırdı.

Dünyada və beynəlxalq aləmdə baş verən prosesləri öz səhifələrində dərc etməyə çalışan "Azərbaycan" bu mövzuda analitik yazılar və informasiyalar çap edirdi. Belə ki, qəzetdə "Türkiyədə", "Paris xəbərləri", "Rusiya hadisələri", "İran işləri", "Hindistanda muxtariyyət hərəkatları" rubrikaları altında xeyli sayda məqalələr işıq üzü görmüşdü. Dövlət orqanı olduğundan rəsmi sənədlər, protokollar və fərmanlar, parlamentin işinin işıqlandırılması da qəzetin əsas proqramına daxil idi.

Dövrün görkəmli publisistləri

"Azərbaycan" qəzetində **Üzeyir Hacıbəylinin** yaradıcılıq fəaliyyətinin xüsusi əhəmiyyəti var. Ü.Hacıbəylinin "Azərbaycan"da istifadə etdiyi forma əsasən "Təəssürat" başlığı ilə verilirdi. İlk parlament jurnalisti kimi Ü.Hacıbəylinin Milli Şuranın iclaslarından yazdığı reportajlar forma və zənginliyinə görə seçilir, uzun illər keçməsinə baxmayaraq, bu qələm ustasının yaradıcılıq məhsulu indi də maraq kəsb edir. O, parlamentdəki hadisələri şərh və təhlil edərək baş verənləri hesabat xarakterində xalqa çatdırır, erməni-daşnak qüvvələrinin Qarabağ və Naxçıvanda apardığı terror siyasətini ifşa edirdi.

Müəllif siyasi-publisistikasında milli birliyə və milli həmrəyliyə çağırış edir, anarxiyanın aradan qaldırılması və qanunlarının alililiyinin təmin olunması prinsiplərini önə çəkirdi. "Azərbaycan" qəzetinin 1919-cu il 198-ci sayında "Qara təhlükə" adlı məqaləsində çar Rusiyasının hüduqlarını bərpa etməyə çalışan, müstəmləkəçilik hökmranlığının tərəfdarı olan Denikin kəskin tənqid hədəfinə çevrilirdi. O, Azərbaycan istiqlalının düşmənlərinin Denikin və erməni-daşnak birləşmələrindən ibarət olmadığını yazır, "içimizdəki denikinlər" barəsində də xalqa məlumat verirdi.

1918-1920-ci illərdə Üzeyir Hacıbəylinin yaradıcılığının əsas istiqaməti Azərbaycan istiqlalının qorunub-saxlanması ərazi bütövlüyünün təmini, xalqın sosial-iqtisadi hüquqlarının müdafiə olunmasından ibarət idi. O, ermənilərin xalqımıza qarşı apardığı təbliğatını ifşa edir, publisistik yazılarında vaxtaşırı bu məsələyə kəskin münasibət bildirirdi.

Ü.Hacıbəylinin Azərbaycanın milli müstəqilliyini qəbul etməyən, onun yenicə qurulan dövlətinə qəsd niyyəti güdən qüvvələrə, müxalifətçi partiyalara qarşı yazdığı satiralar da çox səciyyəvidir: "Gözlər var ki, dünənə qədər əsir və qul olan milləti bu gün azad və sərbəst görmək istəmərlər. Qulaqlar var ki, lal edilmiş bir millətin dilinin bu gün açılıb da söz söyləməsini eşitmək istəmərlər. Qəlblər var ki, bir əsrdən artıq məhkum qalan bir millətin bu gün müstəqil və azad olmasını qəbul etmək istəmərlər". (*"Azərbaycan" qəzeti, 18 kanuni - əvvəl 1918, № 56*).

Cümhuriyyət dövrü milli mətbuatının siyasi-publisistikasının ən parlaq və ən dəyərli nümunələrinin müəlliflərindən biri də **Məhəmməd Əmin Rəsulzadə**dir. M.Ə.Rəsulzadənin Azərbaycanın milli məfkurə və istiqlal savaşından doğan bu məqalələri xalqın milli və mənəvi dəyərləri üzərində demokratik şəraitdə yaşamasına, dövlət və dövlətçilik ideallarına xidmət edirdi. M.Ə.Rəsulzadənin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yarandığı ilk günlərdə qələmə aldığı "Azərbaycan paytaxtı" adlı tarixi-publisist məqaləsi öz ictimai-siyasi əhəmiyyətinə görə, tariximizin və istiqlal savaşımızın tədqiqi baxımından əhəmiyyətini bu gün də qoruyub saxlayır. ("Azərbaycan" qəzeti, 1918, kanuni-əvvəl, № 3, 6, 19, 31).

Bakı erməni-daşnak, ingilis hərbi birləşmələrindən azad olunub, Azərbaycana qovuşandan sonra cümhuriyyətin paytaxtının tarixi barədə kifayət qədər materialların olmamasından təəssüf hissi keçirən M.Ə.Rəsulzadə bu barədə yazırdı: "Mən mətbuatı çox aradım. Lakin Bakı barədə bir yazıya rast gəlmədim. Bu həvəs mənə cəsarət verdi: müxtəsər də olsa, Bakının tarixi haqqında bir kaç yarpaq qaralayalım. Şübhəsiz ki, bu sətirlərlə veriləcək məlumat Azərbaycanın paytaxtının şan və heysiyyəti və hüciyyəti ilə olmayacaq... Düşündüm ki, nəqis də olsa, bir şey olsun. Biz nəqisini başlarıq, mütəşəbbüs gənclərimiz də çalışar, vətən eşqi, məmləkət məhəbbəti ilə sayr edər, bu başlancığı təkmil edirlər..."

Uzun illərin jurnalist təcrübəsinə istinadən publisistika ilə məşğul olan Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin "Azərbaycan"da və digər istiqlal mətbuatında çıxan siyasi məqalələri həyatı faktları, zənginliyi və fərqli üslub tərzilə diqqəti bu gün də cəlb edir.

Azərbaycanın istiqlal mətbuatında alovlu publisist kimi tanınan **Yusif Vəzir Cəmənzəminli** (1887-1943) bir müddət Cümhuriyyətin Ukrayna və Türkiyədə səfiri kimi fəaliyyət göstərmiş. Hələ məktəb illərindən bədii yaradıcılıqla məşğul olan Yusif Vəzir mətbu orqanlarla yaradıcılıq əlaqəsi qurmuş, aktual problemlər ətrafında geniş həcmli siyasi-publisistik məqalələr çap etdirmişdi.

Kiyev Universitetinin hüquq fakültəsindəki təhsil dövründə qələmə aldığı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hüquqi, siyasi əsasları ilə bağlı "Azərbaycan Muxtariyyəti" kitabı 1917-ci ildə işıq üzü görüb. Kitabın "Ayıl, toplaşın" adlı müqəddiməsi "Açıq söz" qəzetinin 20 noyabr 1917-ci il tarixli sayında ayrıca məqalə şəklində oxuculara təqdim olunub. Türk millətinə xitab edən müəllif müqəddimədə yazırdı: "Ey nəcib türk milləti, ayıl! Bir rəşadətli balalarını yad et. Şan və şökrət ilə ömür sürülməlidir. Köhnə rus məmurlarının çəkməsi altında tapdandığı kifayət edər. Ayılın, toplaşın! Rusiyanın siyasi həyatı yeni bir dairəyə girir. Rusiyada yaşayan millətlər üçün tarix yeni bir səhifə hazırlayır".

"Azərbaycan" qəzetinin 1919-cu il 31 iyul, 1-i və 4-ü avqust saylarında çap olunan məruzələrində Yusif Vəzir Cəmənzəminli səfiri olduğu Ukrayna ilə Azərbaycanın vəziyyətini müqayisə edir, ölkəmizin maraq və mənafeləri üçün bir

sıra tədbirlərin görülməsinin vacibliyinə diqqətə gətirirdi. Onun milli müstəqilliyimizin uğurlu təmini üçün üstünlük verdiyi zəruri məsələlərdən biri, bəlkə də birincisi milli ordu hissələrinin təşkili ilə bağlı idi. Siyasi hesabat mahiyyəti daşıyan bu məruzə məqalələrində o, ordu quruculuğuna böyük önəm verərək yazırdı: "İndidən ölkələrimizin idarəsini öz əlimizə almalıyıq və camaatın rahat yaşamasını təmin etməliyik. Bu işlərdə də ümdə iş görən qoşun olacaq".

İstiqlalçı yazarın siyasi publisistikasının əsasını həm də yenicə qurulmuş Azərbaycan dövlətinin xarici siyasəti problemi təşkil edirdi. Onun bu mövzuda yazdığı "Xarici siyasətimiz" məruzəsi siyasi məqalələr şəklində "Azərbaycan"ın 1919-cu ilin iyul ayının 3-dən 21-dək qəzetin 11 sayında dərc olunmuşdu. "Azərbaycan" qəzeti məqalədən öncə məruzə-məqalənin planını dərc edərək, toxunulacaq mövzuları sadalayıb. Bu məqalələrdə müəllif Ukrayna ilə Azərbaycan dövlətləri arasında yaranacaq əlaqələrə, Ukraynadakı milli hərəkata toxunandan sonra xarici siyasətimizin prioritetləri ilə bağlı öz düşüncələrini oxuculara çatdırır. Daxili problemlərlə yanaşı, dövlətin öz xarici siyasətini müəyyənləşdirərkən, real siyasi vəziyyətin nəzərə alınmasının vacibliyini qeyd edən Y.Vəzir yazır: "Təbiidir ki, sağlam bir vücuda malik, ədalətli bir idarəsi, məclisi-məbusam, gözəl qanunları və Avropa üsulunda məhkəməsi olan dövlət beynəlmiləl münasibətdə avropalılar ilə həm hüquq olmalıdır".

"Milli və mədəni işlərimiz" silsilə məqalələrini "Azərbaycan"ın 1919-cu ilin iyul, avqust saylarında ardıcıl şəkildə dərc etdirən Yusif Vəzir ölkədə mədəni-maarif, mətbuat, kitabxana və nəşriyyat məsələləri ilə bağlı düşüncələrini vətənpərvərlik hissi ilə qələmə alıb.

Dövri mətbuatın təsnifatı

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünü əhatə edən mətbu orqanları daşıdıqları ideyalar kimi məzmunca da bir-birindən fərqlənirdi. Mətbuat tariximizin araşdırıcısı, filologiya elmləri doktoru İslam Ağayev bu dövrü əhatə edən kütləvi informasiya vasitələrini aşağıdakı qruplarda təsnifatlandırır:

- *Azərbaycan Demokratik Respublikasının ideyalarını təbliğ edən milli mətbuat;*

- *Milli hokumətə müxalifətdə olan bolşevik ideyalı mətbuat;*

- *Azərbaycan bolşevik mətbuatı ilə müxalifətdə olan mətbuat;*

- *Azərbaycanı ərəzi cəhətdən parçalayıb Ermənistanla birləşdirmək uğrunda mübarizə aparan mətbuat;*

- *Özünü bitərəf adlandıran, heç bir siyasi partiyaya mənsub olmayan informasiq qəzet və jurnallar.*

1918-1920-ci illərdə tək Bakıda deyil, Gəncədə, Şuşada, Tiflisdə, İrəvanda və digər bölgələrdə çap olunan mətbu orqanlar tək Azərbaycan dilində deyil, rus, erməni, fars, polyak, gürcü və alman dillərində nəşr edilirdi.

Bu müxtəlifdilli çeşidli mətbu orqanlar arasında daha geniş oxucu auditoriyasına Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyəti ilə bağlı mətbu orqanlar malik idilər. Çünki bu tip mətbu orqanlar zəngin tarixi ənənələrə, özündən əvvəlki milli mətbuat nümunələrinə əsaslanırdılar. Belə qəzetlərdən biri "İstiqlal" idi. Bu qəzetin 1918-ci ildə 7, 1919-cu ildə 28, 1920-ci illərdə isə 15 sayı işıq üzünə görüb. "İstiqlal"ın ideya-siyasi istiqaməti, məqsəd və vəzifələri M.Ə.Rəsulzadənin ilk nömrədə çap olunan baş məqaləsində şərh olunmuşdur: "İnsanların istiqlalına hüriyyəti-şəxsiyyə, millətlərin hüriyyəti-şəxsiyyətinə istiqlal deyilir. Hüriyyəti-şəxsiyyə nə qədər müqəddəs isə, şəxslərin məcmusu olan millətlərin istiqlalı da o nisbətə müqəddəsdir. Azərbaycan istiqlalı! İştə, bir şüar ki, firqəmiz onun ilk ələmdarı olmaq şərəfi ilə iftixar eylər. İştə, bu qanlarla söndürülməyən və bu gün hər kəsi kəndisini tanımaya vadar edən, yolunda dönməz bir əzmlə cihad etdiyimiz Azərbaycan istiqlalını müdafiə üçün "İstiqlal" nəşrə başlayır". Qəzetin epigrafi üçün böyük türk şairi Tofiq Fikrətin

*"Millət yoludur, haqq yoludur tutduğumuz yol,
Ey haqq, yaşa, ey sevgili millət, yaşa, var ol"*

beyti seçilmişdir. "Turan" mətbəəsində çap olunan "İstiqlal"ın əsas müəllifləri istiqlalçı publisistlər idi. M.Ə.Rəsulzadə, Seyid Hüseyn, Mirzə Bala Məhəmmədzadə, Ə.Həmdizadə, Ümmügülüm, Əhməd Cavad, Əli Yusif, Cəfər Cabbarlı, Məhəmmədli Rəsulzadə kimi dövrün qüdrətli qələm əhli "İstiqlal"ın əsas yaradıcı sütunları idi.

Qəzetin "Firqə həyatı" rubrikası altında Bakı və ətraf rayonlarda Müsavat Partiyasının özəklərinin fəaliyyəti işıqlandırılırdı. Partiyalararası ixtilaf, ideoloji savaş qəzetdə dərc olunur, siyasi polemikalara yer verilirdi. "Müsavat"la "İttihad" partiyaları arasında fikir itilaxları da "İstiqlal"da dərc olunmuşdur. "İstiqlal"ın səhifələrində bədii ədəbiyyat da önəmli yer tuturdu. M.Ə.Rəsulzadənin, Ə.Cavadın, Ümmügülümün, Əli Yusifin, C.Cabbarlının ədəbi yaradıcılığına da qəzetdə yer verilmişdir.

1919-cu ildə nəşrə başlayan "Övraqi-nəfisə" aylıq ədəbi-bədii, ictimai-siyasi jurnalın nəşiri Zülfüqar Hacıbəyli, redaktoru Əliabbas Müznib idi. Rəngli çap olunan bu jurnalın rəsmlərini Əzim Əzimzadə çəkmişdir.

Azərbaycanın istiqlalını, dövlət müstəqilliyini təbliğ edən "Övraqi-nəfisə" ermənilərin törətdikləri soyqırım və zorakılıq hərəkətləri, daşnakların vəhşilikləri barədə publisistik yazılar da dərc olunurdu. Ədəbiyyat, musiqi, teatr, memarlıq nümunələri barədə yazılarla yanaşı, fotoşəkillər də jurnalın nəfis şəkildə nəşri üçün əhəmiyyətli idi. Firudin bəy Köçərlinin, Abdulla Şaiqin, Camo Cəbrayılzadənin, Əliabbas Müznibin, Əmin Abidin, Məhəmməd Hədinin əsərləri jurnalın

səhifələrində işıq üzü görür, oxucuların marağına səbəb olurdu. "Övraqi-nəfisə"də ədəbiyyat tarixinə həsr olunan araşdırmalar da başlıca yer tuturdu. Burada Molla Pənah Vəqif, Əbdülqasım Nəbati, Mirzə Fətəli Axundov, Əli bəy Hüseynzadə, Haşım bəy Vəzirov, Məhəmməd Hadi, Əliabbas Müznib, Xədicə xanım Ədvi, Əliqə Vahid və başqa şair və yazıçıların tərcümeyi-halı, əsərləri çap olunurdu. Topluda şərq musiqisi və musiqi alətlərinə dair maraqlı yazılara da rast gəlmək mümkündür. Ərəb yazıçısı Cürçi Zeydanın əsəri, "Tac-Mahal"-ın və Bakının memarlıq abidələri barədə yazı və rəsmlər maraq doğurur. "Övraqi-nəfisə"-nin ilk sayında qətlə yetirilmiş Hüseyn Ərəblinski barəsində məqalə dərc olunmuşdur.

Jurnalın 6 sayı işıq üzü görmüşdür, kağız qıtlığı üzündən nəşri dayandırılmışdı.

İlk sayı 1920-ci ilin əvvəlində çıxmış "Qurtuluş" jurnalı da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ideyalarına xidmət edən nəşr idi. Bu jurnalda A.Şaiq, H.Cavid, S.Mümtaz və başqa ədiblər iştirak edirdilər. 1920-ci il aprel çevrilişindən sonra "Qurtuluş"un çapı dayandırılmışdı.

Cümhuriyyət dövrünün satirik nəşrləri. Cümhuriyyət ideyalarına sadıq qalan və baş verən proseslərə ciddi münasibət göstərən ictimai fikri müəyyənləşdirən mətbu orqanlar kimi, 1918-ci ildən sonra satirik jurnallar da nəşr olunurdu. İlk sayı 1918-ci ilin 5 oktyabrında nəşr olunan "Şeypur"un nəşri Səməd Mənsur, redaktor M.Ə.Sidqi idi. "Şeypur"un 1918-ci illərdə 11, 1919-cu ildə 3 sayı işıq üzü görür, fəaliyyətini 1949-cu ilin yanvarın 8-dən sonra dayandırmışdır.

"Şeypur" Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ideallarını təbliğ edir, dövlət quruculuğu prosesində qarşıya çıxan əngəlləri, çətinlikləri qələmə alır, bolşevik təbliğatına qarşı mətbu mübarizə aparır, Bakı neftini ələ keçirmək istəyən dövlətlər arasındakı çəkişmələri ifşa edirdi. "Molla Nəsrəddin" ənənələrini davam etdirən "Şeypur" da müxtəlif üsullardan istifadə olunur, satirik şeirlər, felyetonlar dərc olunurdu.

"Şeypur"un başlıca gülüş hədəflərindən biri ermənilərin Qarabağda törətdikləri vəhşiliklər idi. Jurnalın 1919-cu il 11 yanvar tarixli 13-cü sayında "Azərbaycanlı" imzalı müəllifin "Erməni yuxusu" adlı felyetonunda bu məsələyə toxunulurdu. "Şeypur"çular Azərbaycanın müstəqilliyini qəbul etməyən bolşevikləri də eyni cür gülüş hədəfinə çevirdi: "Kerenski hökumətindən sonra Rusiyada baş qaldıraraq dünyanı azad edəcəyini vəd edən fəqərə tərəfdarı, bir nan firqə adamı "bolşoy" (yəni böyük adam) peyda olub... Həmin firqə Bakıda rəhmətlik Şaumyandan ibarət idi. Bakıda yaşlı iranlılardan bəziləri bu firqənin məramnaməsini qəbul edib, bərbad halda olan İrəni abad etmək istəyirdilər. Jurnal müstəqilliyi, milli dövləti qorumağına vacibliyini öz oxucularına bu cürə çatdırırdı: "Mart hadisələrindən sonra suya batmış toyuq kimi suyun süzülə-süzülə, büzülmüş bir tərəfdə qalmışdım. Öz şəhərində, öz evində özgə yerdən gəlmişlərin əli altında

əzildir. Küçədən keçəndə divar dibi yeriyib, öz ana dilində danışmağa ehtiyat edirdin. Bu altı ay sənin üçün çox zülmələr olub. Lakin oyunlar üçün çalmağ şeypur olmayıb. İndi şükür olsun "Şeypur"umuzu partlayana qədər çalmağa başlayırıq".

"Şeypur" Azərbaycan dövlətinin maraqlarının əleyhinə yazılar yazan mətbu orqanlarına qarşı da satirik gülüşdən istifadə edirdi. Belə qəzetlərdən biri rusca nəşr olunan "Vperyod" qəzeti idi. "Şeypur" bu barədə yazırdı: "Vperyod" əslən rus sözü olub, axır vaxt ermənilər onu çox istemal edirdilər. Bu sözün əsl mənası "qabağa" deməkdir. Amma nədənsə ermənilər onu tərsinə başa düşüb "dala" deyə işlədirlər. Bizim zamanlarda da erməni daşnaklarının həmin adda Bakıda bir qəzetləri çıxırdı. Müsəlmanlara müraciətlə hər gün şirin-şirin məqalələr yazmaqda idi".

"Şeypur"la yanaşı, həftəlik illüstrasiyalı satirik jurnal olan "Zənbur" da nəşr olunurdu. 1918-ci ilin aprel-noyabr aylarında çap olunan "Zənbur"un təsisçisi "Türk Nəşriyyat Cəmiyyəti" idi. 1909-cu ildə nəşr olunan eyniadlı jurnalın və Molla Nəsrəddin ədəbi məktəbinin davamçısı olan "Zənbur"un nəşiri Mirzə Əbdülxaliq Axundov, rəssamı isə Əzim Əzimzadə idi. Jurnalda Əliabbas Münzib, Əli Nəzmi, Səməd Mənsur, Hacı Qasım Səyyah kimi müəlliflər fəal iştirak edirdi.

Cümhuriyyət dövrünün bolşevik mətbuatı

1918-1920-ci illərdə müstəqil Azərbaycan dövlətinə müxalifətdə olan mətbuat orqanları içərisində bolşeviklərin yaratdıqları nəşrlər say etibarilə çox idi. Bolşeviklər 1917-1920-ci illərdə Azərbaycanda 40-dan artıq mətbuat orqanı nəşr etmişdilər. Bolşevik mətbuatını çox hazırlıqlı, marksizm ideologiyası ilə silahlanmış siyasi qüvvələr idarə edirdilər. Məhz bunun nəticəsində sinfi mahiyyət daşıyan, proletariatin avanqardı olanlar geniş mətbuat şəbəkəsi yaratmışdılar. Müstəqil Sovet Azərbaycanı ideyasını müdafiə edən Nəriman Nərimanovun, sosialist ideyalarının daşıyıcısı olan M.S.Ordubadinin, Ə.Qarayevin, Seyidcəfər Pişəverinin, Ruhulla Axundovun bu baxımdan məxsusi fəaliyyəti var.

1904-cü ildən nəşr olunan "Hümmət" qəzeti 1917-1918-ci illərdə bolşevizmin əsas təbliğat tribunası idi. Bu dövrdə "Hümmət" M.S.Ordubadinin və Dadaş Bünyadzadənin redaktorluğu ilə nəşr edilirdi.

Cümhuriyyət dövrü bolşevik mətbuatının on fəal nümayəndəsi Əliheydər Qarayev idi. Əvvəlcə menşevik "Hümmət" partiyasının millətçi fraksiyasına mənsub olan "Al bayraq" qəzetinin redaktoru olmuşdur. Ə.Qarayevdən öncə "Al bayraq" Əhməd Cövdətin müdirliyi ilə nəşr olunmuş, 1919-cu ildə Tiflisdə nəşri dayandırılıb, Bakıya köçürülmüşdür. Bu qəzet bolşevik qəzetinin Bakıda yeganə sayı 1920-ci il martın 31-də nəşr olunmuşdur. Qəzet Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyətini tənqid edir, kütlələri sosialist inqilabi uğrunda mübarizəyə çağırırdı. Dövlətə qarşı çıxış etdiyi üçün bağlanılmışdır.

"Al bayraq"dan başqa Ə.Qarayevin "Əxbəri", "Zəhmət sədasi", "Azərbaycan fəqərəsi", "Bednota", "Qolos truda", "Məşəl", "Oktyabr inqilabı" kimi qəzet və jurnalları da var idi.

"Tartan-partan" Ə.Qarayevin müdirliyi ilə Tiflisdə nəşr olunan satirik jurnal idi ki, bu məcmuə 1918-ci ildə bir sayının çapından sonra fəaliyyəti dayandı.

Ə.Qarayevin rusca nəşr etdiyi digər leqal bolşevik qəzeti "Bednota" idi. Bu nəşr 1919-cu ilin sentyabrın 14-dən oktyabrın 26-na qədər fəaliyyət göstərmişdi. "Bednota"da Bakı fəhlələrinin həyatından, həmkarlar ittifaqları və fəhlə konfransları barəsində yazılar dərc olunurdu. Azərbaycanın müstəqilliyinin əleyhinə fəaliyyət göstərdiyinə görə qapadılmışdır.

AXC dövründə rusca nəşr olunan leqal fəhlə qəzetlərindən biri də "Nabat" idi. Mətbəə fəhlələrinin Həmkarlar İttifaqı tərəfindən 1919-cı ilin martın 10-dan iyulun 21-dək nəşr edilmiş, 4 min nüsxə tirajla 51 sayı çap olunmuşdur. "Nabat" 11-ci nömrəyədək həftəlik, sonra isə gündəlik nəşr edilmiş, ilk saylarında menşeviklərin "vahid sosialist cəbhəsi" xəttini yürütmüşdür. Artıq 8-ci nömrəsindən sonra bolşevik platformasına keçmişdir. Müstəqillik əleyhinə təbliğat apardığı üçün qapadılmışdır.

Bakıda yerli bolşeviklərlə bir mövqedə dayanan və Azərbaycan müstəqil dövlətinə müxalifətdə olan "Bakinet" (1907-1920), "Bakinskaya jizn" (1919), "Bakinskoye slovo" (1918-1920), "Bakinskoye utro" (1919), "İskra", "Naşajizn" (1919), "Proletariy" (1919) kimi rus dilində bir çox nəşrlər fəaliyyət göstərmişlər.

Cümhuriyyət dövründə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinə, ərazi bütövlüyünə qarşı erməni dilində də qəzet və jurnallar çap edilirdi. 1919-cu ildə nəşr edilən "Artsax", "Aparay" kimi qəzetlər düşmən mövqeyindən çıxış edir, qarşıdurmalara əsas yaradırdı. Rus dilində işıq üzü görən "Znamya truda", "Yedinaya Rossiya", "Naşa vremya", "Vperyod" kimi qəzetlər milli hökumətə qarşı aqressiv təbliğat aparırdılar.

Ümumiyyətlə, bu illərdə təkcə rus və ermənicə qəzetlər deyil, gürcü, yəhudi, polyak, farsca nəşrlər fəaliyyət göstərirdilər. Müxtəlif dillərdə nəşr olunan bu mətbu orqanların əksəriyyəti Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin əleyhinə idi.

"Mətbuat haqqında nizamnamə"nin qəbulu

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti mətbuatın və jurnalistikanın inkişafı üçün hüquqi bazanın yaradılması üçün də ciddi addımlar atdı. Parlamentdə 1919-cu ilin oktyabr ayının 30-da "Mətbuat haqqında nizamnamə" qəbul edilmiş, Azərbaycan tarixində mətbuatın ilk hüquqi əsasları yaradılmışdır. Bu, ölkədə fəaliyyət göstərən müxtəlif istiqamətli mətbuatın və mətbəə işinin fəaliyyətini tənzimləyən ilk qanunvericilik aktıdır. Nizamnamə 2 hissədən ibarətdir. Birinci hissədə 20 bənd, ikincidə isə 3 bənd var. Nizamnamənin birinci bəndində mətbuat azadlığı bəyan edilir, "hökumət tərəfindən heç bir vəsiqə (icazə) istəniləməyəcəyi" bildirilirdi.

İkinci bənddə "ancaq məhkəmə təriqi ilə təhti-məsuliyyətə alına bilmə" diqqətə çatdırılırdı. Üçüncü bənddə isə "Baş hökumət idarəsi nəzdində olacaq mətbuat işləri baş müfəttişinə" idarə və ümumi nəzarət işləri həvalə olunurdu.

Azərbaycanda söz və mətbuat azadlığını, fikir plüarizmini dövlətin əsas prioriteti hesab edən və hüquqi baxımdan əsaslandıran bu qanunvericilik aktında M.Ə.Rəsulzadənin dediyi kimi "azad mətbuatla anarxiya mətbuatının arasındakı fərqlər" müəyyən edilirdi.

Parlamentin 23 oktyabr 1919-cu il tarixli iclasında qanun layihəsi "Azərbaycan"ın redaktoru Şəfi bəy Rüstəmbəyli tərəfindən müzakirəyə təqdim olunmuşdur. Layihə ətrafında hakimiyyətə müxalif olan "Hümmət"çilər, sosialistlər fraksiyasının millət vəkilləri çıxış etmişlər. Həsən bəy Ağayevin sədrliyi ilə keçirilən iclasda Şəfi bəy Rüstəmbəyli, Səməd Ağamalıoğlu, İbrahim Əbilov, Nəsim bəy Yusifbəyli, Əliheydər Qarayev, Əhməd Pepinov, M.Ə.Rəsulzadə və başqaları fikir və təkliflərini səsləndirib, layihə barəsində mövqe bildirmişlər. Gərgin keçən müzakirələrdə layihənin üçüncü bəndinə sosialistlər ciddi etiraz bildirərək salonu tərk ediblər. Müzakirələrdə diqqətçəkən məqamlardan biri ondan ibarətdir ki, Ş.Rüstəmbəyli öz çıxışında mətbuatın qanunla tənzimlənməsinin Avropa təcrübəsindən danışır. Ş.Rüstəmbəyli bildirirdi ki, Avropada ictimai-siyasi hərəkətin tarixinə görə, azadlıq qeyri-məhdud səviyyədə ola bilməz. Mətbuat və söz azadlığı sərhədsiz şəkildə qəbul olunsay, insanlar ondan istədiyi kimi istifadə edəcək. Bu, ölkədəki siyasi durumu gərginləşdirə, xarici təhdidləri artır, ideoloji basqıları gücləndirə, nəhayətdə yeni qurulmuş dövlətə ziyan gətirə bilər. O, göstərirdi ki, bütün sahələrdə olduğu kimi mətbuat da qanuna tabe olmalıdır. Gərgin keçən müzakirələrdən sonra qanun qəbul edilib.

Qanun ilk dəfə "Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin əxbarı"nda 27 noyabr və 27 dekabr 1919-cu il saylarında dərc olunmuşdur.

Mətbuat tariximiz üçün böyük əhəmiyyət daşıyan "Mətbuat haqqında nizamnamə" ilk dəfə professor Şirməmməd Hüseynov tərəfindən ərəb qrafikasından latın əlifbasına transliterasiya edilmişdir.

1918-1920-ci illəri əhatə edən cümhuriyyət dövrü mətbuatı ideoloji mübarizələrin ağırlığı dövrü kimi xarakterizə olunur. Dövrün ən kəskin problemi olan milli məsələdə və müstəqil dövlət qurmaq ideyası ətrafında bolşeviklərlə müsavətçilər zidd mövqedə dayanırdılar. Unitar dövlət tərəfdarı olan və dünya proletar inqilabı ideyası ilə xəstələnmiş bolşeviklər müstəqil dövlət qurmaq istəyən milli qüvvələrə qarşı açıqdan-açığa düşmən mövqeyində dayanırdılar. Belə ziddiyyətli, mübarizələrlə dolu olan zaman kəsiyində Azərbaycan mətbuatının çeşidli nümunələri eyni məkanda yan-yana fəaliyyət göstərirdi.

Milli jurnalistikamızın təcəssümü olan mətbu orqanların özünəməxsus mövzu problemləri var idi. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini qorumaq, onu inkişaf etdirmək, bolşevik-daşnak birləşmələrinin düşmənçiliyinin mahiyyətini xalqa çatdırmaq, Qarabağda erməni millətçilərin törətdikləri müharibə və qırğınları dünyaya yaymaq, cəmiyyətin demokratikləşməsinə nail olmaq kimi ağır və məsuliyyətli vəzifələr milli mətbuatımızın qarşısında dayanırdı. Azərbaycan milli publisistikasının problemləri təkcə daxili həyatla məhdudlaşdırırdı. Həm də İranın hakimiyyəti altında olan Cənubi Azərbaycandakı vəziyyəti diqqətdə saxlamaq idi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü mətbuat tariximizin şərəfli səhifəsidir. Çox təəssüf ki, 1920-ci il aprel ayının 28-də bolşeviklərin hakimiyyət çevrilişi baş verdi, Azərbaycan sovetləşdi, ölkədə yeni tipli sovet mətbuatı formalaşmağa başladı.

Nəticə

Çağdaş Azərbaycan mətbuatı möhkəm tarixi ənənələrə söykənərək bu gün çoxsaylı problemlərə baxmayaraq, növbəti inkişaf mərhələsini yaşayır. "Əkinçi" ilə başlayan milli mətbuat tariximizin yaradıcıları Həsən bəy Zərdabi, Ünsizadə qardaşları, M.Şahtaxtlı, Ə.Ağaoğlu, Ə.Hüseynzadə, Ü.Hacıbəyli, M.Ə.Rəsulzadə, N.Nərimanov kimi qüdrətli publisistlər, dövrün çətinliklərinə, rus imperiyasının milli ayrışdırıcılıq siyasətinə, çətin senzura şəraitinə sinə gərərək bugünkü mətbuatımızın təməlini qoydular. Milli jurnalistikamızın əsasları müəyyənləşdirildi, mətbu sözün imkanlarından xalqın maariflənməsi, təşkilatlanması və dövlət quruculuğuna doğru istiqamətlənməsi prosesi ardıcıl şəkildə həyata keçirildi. Xalqın maariflənməsi missiyasının daşıyıcısı olan "Əkinçi" öz nəşri ilə milli jurnalistika sisteminin yaradılması ilə də məşğul oldu. "Ziya" ("Ziyayi-Qafqaziyyə"), "Kəşkül" müsəlman həmrəyliyinə təbliğatçısı kimi xalqın bədii zövqünün formalaşmasına, azərbaycanlıq ideologiyasının əsaslarının yaradılmasına çalışdı. "Şərqi-rus" sələflərinin yolunu gedərək liberal dünyagörüşün təəcəssümü olaraq şəxsiyyət azadlığının daşıyıcısına çevrildi. C.Məmmədquluzadə, Ə.F.Nəmanzadə kimi jurnalistikamızın milli xarakterini yaratdı. Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlunun mətbu fəaliyyəti Azərbaycan mətbuatı tarixinə insan və hüquq azadlıqlarının, demokratiyanın, milli kimliyin nəzəri problemlərini gündəmə gətirdi. Siyasi publisistika milli dövlətçilik ideologiyasının əsaslarını formalaşdırmağa xidmət etdi. "İrşad" xalqa hürr yolu, bərabərliyə haqqını göstərdi, "Həyat" milli kimliyin və milli özünüdərkini təəcəssümünə çevrildi, erməni-daşnak təbliğatının qarşısına ciddi sədd oldu. Cəmiyyətin siyasi strukturlaşması Ə.Ağaoğlu, Ə.Hüseynzadənin yaratdıqları mətbu orqanlar vasitəsilə həyata keçirildi. Kütlə xalqlaşmağa doğru addım atdı, birləşdi və türk-müsəlman həmrəyliyi və milli varlığın qorunması cümhuriyyət ideallarına yol açdı. Gülistan və Türkmənçay müqavilələri ilə iki yerə parçalanan Azərbaycanın bütövlüyü, onun problemləri, sosial-iqtisadi durumunun çətinliyi milli jurnalistikamıza vətəndaş məsuliyyəti anlayışını gətirdi. Çox keçmədi ki, milli mətbuatda aparılan ideoloji diskussiyalar, problemlərin açıq şəkildə göstərilməsi və onun həlli yolları, xalqın azadlıq istəyinin nəticəsi kimi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradıldı. İstiqlalına qovuşan Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü, şəxsiyyət azadlığını, qanunların aliliyini və demokratiyanı təbliğ edən "Azərbaycan"ı yarandı. 1920-ci ilin 27 aprel çevrilişi tək-cə ölkənin siyasi sistemini dəyişmədi, həm də jurnalistikasının, mətbu orqanlarının istiqamətlərini sosialist quruculuğuna, həmrəyliyinə yönəltdi, ölkədə yeni tipli qəzetlər, jurnallar nəşr olundu. 70 ildən sonra yenidən Azərbaycan öz istiqlalını bərpa edərək milli mətbuatın da çağdaş inkişafına başlandı.

Mətbuat tariximizin 1875-1920-ci illərini tədqiq edən zaman müəllifin gəldiyi nəticə ondan ibarətdir ki, çağdaş Azərbaycan mətbuatının şərəfli tarixi var. Bu tarixin hər bir mərhələsindən yeni jurnalist nəslinin öyrənməli olduğu nümunələr və təcrübə kifayət qədərdir. Öz tarixini bilməyən millətin taleyinin sonu acınacaqlı olduğu kimi, öz mətbu irsinə sahiblənməyən, ondan bəhrələnməyən jurnalist də peşəkar ola bilməz. Bəlkə də müəllifin gəldiyi bu qənaətə fərqli yanaşmalar da olacaq, ancaq fakt öz faktlığında qalır. Jurnalistin isə faktıdan başqa heç nəyi yoxdur.

Tarixi mətbu irsimizdən səhifələr

Həsən Zərdabi

Rusiyada əvvəlinci türk qəzetəsi

Dünyada ittifaq olmasa, heç bir cəmiyyət işi bina tutmaz. Bizim sabiq cəmiyyəti-xeyriyyə bina tutmadığından, teatr oynanan otaq boş qaldığından aşkar oldu ki, müsəlman qardaşlarımızı bir yerə cəm edib, zamanəyə müvafiq məktəbxanalar açdırıb, küçə və bazarlarda qalan uşaqları oxutmaq olmayacaq. Elmsiz də bu zamanədə dolanmaq mümkün deyil. Ələlxüsus, bizim yerlərdə ki, qonşularımız elm təhsil edib günü-gündən irəli gedir, bizim əlimizdə olan mülkü malımıza sahib olurlar və bir az vaxtdən sonra biz onlara rəhbərlik edib, onların malını daşımaqdan ötrü kirəkeşlik edəcəyik.

Belədə nə qayırmalı? Hər kəsi çağırıram gəlməyir, göstərirəm görməyir, deyirəm qanmayır. Axırda gördüm ki, onları haraylayıb çağırmaqdan, onlara deməkdən başqa bir qeyri-əlac yoxdur. Olmaz ki, mənim sözümlə eşidənlərdən heç bir qanun olmasın! Necə ki, bir bulağın suyunun altına nə qədər bərk daş qoysan, bir neçə ildən sonra o su tökülməkdən o bərk daş mürur ilə əriyib dəşilir, habelə söz də ələlxüsus doğru söz, mürur ilə qanmazın başını dəşib onun beyninə əsər edər.

Belədə mən onları necə görüm və görmək mümkündürmü? Hər kəs öz qara sandığının üstə oturub onun içində olana səcdə edir və sandığı doldurmaq fikrindədir. Amma ətrafda müsəlman qardaşlarımız bir-bir düşmənimiz əjdəhanın ağzına düşüb yox olduğunu görmək də istəməyir.

Belədə qəzetə çıxarmaqdan savayı bir qeyri-ələc yoxdur ki, kağızın üstə yazılmış doğru sözlər qapı-pəncərələrdən o iman mənzillərinə çata bilsin. Heç olmaz ki, doğru söz yerdə qalsın.

Hər ildə on qəzet oxuyandan birisi oxuduğunu qansa, onların qədəri ilbəil artar. Axırda o bənd ki, suyun qabağını kəsmişdi və suyu axmağa qoymurdu, rəxnə tapar və su mürur ilə bəndi uçurub aparar. Sonra düşmənin düşmənliliyi, dostun dostluğu və dost göstərən doğru yolun doğru olmağı aşkar olar.

Bəs qəzetəni necə çıxardım? Pul yox, yazıçı yoldaşı yox, çapxana yox, hürufat yox, əmələ yox. 1-2 yüzdən artıq oxuyan da olmayacaq. Dövlət tərəfindən izin almaq da ki, bir böyük bələdir. Bizim qubernator mütəvəffi (vəfat etmiş - red.) general Staroselski (1874-1876-cı illərdə Bakıda qubernator olmuşdur - red.), doğrudur, xalis rus idi, amma onun övrəti gürcü qızı idi. Ona görə Qafqazın yer əhlini artıq dost tuturdu. Mən ona dərdimi deyəndən sonra məsləhət gördü ki, qəzetinin adını "Əkinçi" qoyum ki, guya, məhz əkin və ziraətdən danışacaq və özü də boynuna çəkdi ki, senzoruğu qəbul eləsin. Bu tövr ərizə verib izin aldım.

Çünki ol vaxtda yazı-pozu şikəstə xətti ilə olurdu və basma xəttini oxuyan yox idi və tamam Rusiyada işlənən hürufat çox yaman idi, ona görə mənə məsləhət elədilər ki, qəzetini daş basması ilə (litoqrafiya) basdırım. Mən buna razı olmadım. Çünki litoqrafiya ilə çıxan qəzetə həftədə bir və ya iki dəfə çıxa bilər. Amma mənim ümidim var idi ki, sonra qəzetini hər gündə çıxarım və bir də Osmanlı və İran məmləkətlərində ol vaxtda qəzetələr çıxırdı və onlar da hürufat ilə basılırdı və daş üstə çıxanlar da sonra hürufat ilə basılacaqdı.

Belədə yaxşı olurdu ki, işin binasından oxuyanları basma xəttinə öyrədim ki, sonra dübarə zəhmət çəkib onları tazədən basma xəttinə öyrətmək lazım olmasın. O vaxtda Bakıda iki basmaxana var idi. Onların birisi də ki, Qubernski Pravleniyanın idi, bircə müsəlman hürufatını alayarımcıq düzən Minasov adlı erməni var idi. Onu götürdüm danışdırdım. Söz verdi ki, nə qədər hürufat düzən lazım olsa, öyrənib mənim qəzetəmdə işlədə.

Sonra fikrə getdim ki, yaxşı hürufatı haradan alım? Rusiyada, doğrudur, yaxşı hürufat yox idi, amma qəliblər qayırdıb, tazə hürufat tökdürmək mümkün idi. İş burasındadır ki, tazə qəliblər qayıran kargahçı 5-10 puddan ötrü onları qayıрмаğa razı olmazdı. O vaxtda İstanbulda olan bizim şirvanlılar ilə mənim irsal-mərsulum var idi. Onların yazmağından bilirdim ki, orada bizim türk dilində bir neçə qəzetə çıxır. Hətta onlardan gündə çıxanı da var. Ona görə lazım bildim ki, gedib İstanbulu da ziyarət edim və orada işlənən yaxşı hürufatdan 5-10 pud alıb gətirim.

1875-ci (1874-cü olmalıdır - red.) sənənin iyul ayında gedib İstanbulda 10 pud hürufat alıb, avqust ayında qayıdıb gəldim. Hürufat qışda gəlib çatdı. Əlahiddə basmaxana açmağa pulum olmadı. Ona görə Staroselski mənim hürufatımı

Qubernski Pravleniyanın basmaxanası üçün satın aldı. Kağız və qeyri-ehtiyac hazırlayıb "Əkinçi" qəzetəsini çıxarmağa 1875-ci sənənin iyul ayının 2-də başladım.

İyul ayına qəzetənin açılmasını salmaqdan muradım o idi ki, zikr olan Minasovdan başqa, türk hürufatı düzən tapılmadı. O da bircə bacısı oğlunu gətirib, yanında şagird saxladı. Belə də labüd qalıb mən özüm də ona görə kömək edəydim. Basmaxana hər nömrəni bir kiçik vərəq üstə hər 1000 vərəq basmaqdan ötrü məndən 15 manat həqq istədi.

Hesab çəkib gördüm ki, qəzetəni hər iki həftədə bir dəfədən artıq çıxara bilmərəm. Qəzetə çıxarmaq elanməsini Novruzda paylamışdım və Qafqazın tamam şəhərlərinə və böyük kəndlərinə də göndərmişdim. İyul ayınacan 100 müştərim var idi ki, hərəsindən 3 manat, cümlətan 3000 manat vüsul olmuşdu. Qubernator naçalniklərə hökm yazdı ki, hər bir kəndin yüzbaşısı qəzetə alsın. Bu tövr ilə 300 də müştərim artdı ki, cümlətan 1200 manata qədər qəzetə satılmaqdan vüsul oldu. Qəzetə əldə satdırmaq və elanmə basdırmaq da ki, ol vəqtdə yox idi, qəzetəni 8-9 yüzə qədər basdırırdım. Onun 400-nü müştəri olanlara və artığını Bakının küçə və bazarlarında paylatmaqdan savayı, qeyri-şəhərlərə də müftə göndərirdim ki, qəzetə oxumağa adət eləsinlər.

Əvvəlinci nömrələri çıxarmağın zəhməti çox artıq oldu. Yayda şagirdlərim Bakıdan evlərinə getmişdilər. Mən tək qalmışdım və bir də Minasov ömründə qəzetə işi görməmişdi və çox ağır işləyirdi. Ona görə özüm yazırdım, hürufatı düzməyinə kömək edirdim, qələtlərini düzəldirdim. Əvvəlinci yarım ili, yəni yanvarın birincən 500 manata qədər zərər elədim. Amma müştərilərimin qədəri yüzdən üç yüzə qədər artdı. O ki yüzbaşılardı, naçalniklər onlara qəzetə vəqtində göndərmədiyinə görə onların qədəri azaldı.

Yanvarın 1-dən 400-ə qədər müştərim var idi. Novruzdan sonra qəzetənin vərəqlərini böyüklətdirdim və o ilin payızında qəzetəni həftədə bir dəfə çıxartdım. Çünki yazıçı yoldaşlarım gün-gündən artırdı və Minasov öz bacısı oğlu ilə işə artıq öyrənmişdi. İl qurtaranda hesabını çəkib gördüm ki, 1000 manata qədər zərərim var. Üçüncü, sənə - 1877 sənədə yüzbaşılardan savay 400-ə qədər müştərim var idi. Mənim əvvəlinci köməkçilərim şagirdlərim idi. Onlar yazmaqdan savayı qəzetəni müftə paylamağa, poçta verməyə də kömək edirdilər. Onların hamısı qəzetə oxumaq ilə yazıb oxumağı öyrənmiş idilər və öz vətən dilində qəzetə görəndə çox şad olurdular. O günü onlar üçün bir böyük bayram olurdu

"Əkinçi"nin əvvəlinci bədbəxtliyi qubernator Staroselskinin Bakıdan getməyi oldu. Ondan sonra vitse-qubernator bir yoğun sensor oldu. (Aleksandr Yulianoviç Fonderbryugen nəzərdə tutulur, ləqəbi "yoğun" - kök olmuşdur, Ukrayna almanı idi - red.). İkinci və böyük bədbəxtliyi Osmanlı davasının başlanmağı oldu. Nə qədər Osmanlı davası başlamamışdı, bir tövr bu yoğun ilə

yola gedirdim. Elə ki dava başlandı, özləri rus olmayan, amma rus dövlətinə ixlas göstərmək istəyənlər, əz an cümlə bu yoğun hər bir cəhətdə artıq diqqət edib qəzetə çıxarmağı düşvar elədilər.

"Əkinçi"yə ixtiyar vermişdilər ki, siyasi xəbərləri qeyri-qəzetlərdən çap eləsin. Amma onların birisini də çap etməyə qoymadılar və bir tərəfdən də müştərilərimiz dava xəbəri istəyirlərdi. Senzordan təvəqqə elədim ki, özü qeyri-qəzetlərin siyasi xəbərlərindən göstərsin ki, hansıları çap etmək mümkündür. Ona da razı olmayıb, izin verdi ki, dövlət tərəfdən hər gündə gələn telləri çap edim. Əlbəttə, həftədə bir dəfə çıxan qəzetədə bir həftənin müddətində gələn tellərin hamısını çap etmək mümkün deyil idi. Çünki hər gündə 2-3 yüz sətə qədər tel gəlirdi və onlardan seçib lazım olan qədərini də basdırmağa qoymadılar. Xülasə, siyasi xəbərləri basmaq mümkün olmadı və müştərilər məndən çox narazı oldular.

Müsəlmanların düşmənləri ki, Staroselskinin vətəndə bir iş görə bilmirdilər, hər tərəfdən "Əkinçi"nin üstə tökülüb onun bağlanmağına səy etdilər. Jandarma polkovnikinə hər gündə məndən və "Əkinçi"dən adsız donoslar göndərdilər. Jandarma tərəfindən mənim üstümə qarovulçular qoyuldu. Onların birisi mənim rus qulluqçumun qardaşı adma gecələr mənzilimin içində yatırdı. Birisi də küçə qapısında durub mən hər tərəf gedəndə məni aparıb-gətirirdi. O vaxtda mən hər gecə 1-2 saat kluba gedib bilyard oynuyurdum və jandarma polkovniki də bəzi vaxtda mənim ilə oynuyurdu. Onunla belə həftədə bir neçə dəfə o polkovnik məni aparıb, məndən cavab istəyirdi ki, doğrudurmu, filan günü axşam filankəslərin yanına gedib, filan sözü demisən. Mən ona cavab verirdim ki, filan saatda sənin ilə bilyard oynuyurdum. Deyirdi ki, mən özüm də yaxşı bilirəm, amma neyləyim, "zakon" belədir, gərək xəbər alım.

Belə donosları bircə jandarmaya versəydilər, yenə dərd yarı idi, amma onları vəzirlərə, sərdara və qeyrilərə də göndəriridilər ki, onların cavablarını yazmaqdan biçarə jandarma yorulmuşdu. Amma bununla belə mən qəzetəni vaxtlərində çıxarırdım.

Elə ki Dağıstanda şuluqluq başlandı, "Əkinçi"nin günü dəxi artıq qərə oldu: bir gün Nəcəf bəy Vəzirovun məqaləsi ki, Moskvadan göndərmişdi, vermişdim düzməyə. Məqalədə bir dərviş bazarda dükanların qabağında qəsidlər oxuyub onları elm, təhsil etməyə çağırırdı. Sensor qol çəkib çap olmağa izin vermişdi. Qəzetə çap olub paylanandan sonra qubernatorun hökmünə görə o nömrəni bağlayıb məni istədilər. Gedib gördüm ki, mənim Minasovum oradadır. Qubernator buyurdu ki, Minasov deyir ki, dərvişin sözlərinin qeyri-mənası var. Ona görə nömrəni bağlayıb sənə hökm edirəm ki, bir qeyri-nömrə çap edəsən. Cavab verdim ki, qeyri-nömrə çıxarda bilmərəm. Mən gedəndən sonra qubernator özü bir nömrə çıxardıb paylatdı. Çünki nömrə mənim adımdan çıxmışdı, mən təvəqqə elədim ki, dəxi mənim adımdan qəzetə çıxarmasınlar.

Bu tövr mən istəyirdim qəzetəni vəqtilə bağlayıb dava qurtarandan sonra çıxardım. Amma müsəlmanların düşmənləri əl çəkmədilər. Bir gün gimnaziyanın direktoru mənə məlum elədi ki, sərdarın hökmünə görə, gərək mən Yekaterinodar şəhərinə gedəm. Ona görə mən ərizə verib qulluqdan çıxdım. Çünki mən Bakıdan çıxıb müsəlman işlərindən kənar olmağı özüm üçün ölüm hesab edirdim.

Dava qurtardı, amma mənim Bakıda qalmağım müşkül oldu. Padşahlıq qulluğuna məni götürmədilər və bəkililərdən heç kəs məni qulluğa götürmədi. 1-2 yerə cəmiyyət qulluğuna girmək istədim, amma məni seçkidən qaraladılar və qaralayanlar da Bakı müsəlmanları oldu ki, oraya xaricilərdən intixab etdilər. Belədən mən nə ki "Əkinçi"ni dəxi çıxarda bilmədim, hətta Bakıda da qala bilməyib öz kəndimizə köçüb getdim.

H.ZƏRDABİNİN DƏFN MƏRASİMİNDƏ ƏHMƏD BƏY AĞAYEVİN NİTQİ

Cəməət! Biz buraya cəm olmuşuq məşhur və məruf Həsən bəy Məlikovun cənəzəsini təşyi etməyə.

Baxınız! Göz qabağında nə görürsünüz? Beş gün bundan əqdəm fail, muxtar, hərəkət, hiss, fel sahibi olan bir zatın şimdi bir cansız, hərəkətsiz, heç bir işə, heç bir şeyə qabil olmayan bədəni duruyor. Nə oldu, nə ittifaq düşdü? Bu bədənə dirilik verən, bu bədəni hərəkətə, hissə, felə qabil edən ruh dediyimiz şey ondan ayrıldı! Pəs insanın insanlığı, insanın diriliyi, insanın varlığı ibarətdir onun ruhundan. Lakin ruh özü nədir? Bu məsələləri nə əqil, nə elm və nə fənn həll edəməyib. Hətta lisani-Allah olan Qurani-Şərifimizdə bu məsələ barəsində buyrulub: "Əgər səndən sual olunsə ki, ruh nə şeydir, cavab ver ki, bu, bir əmrdir Allah yanında".

Fəqət əgər ki, ruh özü bizə məlum deyilsə, onun məzhəri, vücudi-zahirisi, səməreləri bizə məlumdur. Günün olduğu günün şüasından aşkar olduğu kimi, ruhun da varlığı onun səmərələrindən aşikardır. Bu səmərələr hansılardır? Haman insanı haləti-heyvaniyyətdən xilas edib də insanlıq halətinə yetişdirməkdən, yəni elm və fənn, tərəqqi və təaliyə, həmcinsi olan millətə və ümuminsaniyyətə xidmət etməkdən. Odur ki, yenə lisani-Allah olan Quranımız bu günə ruhi təbiyyəyə malik olanlara əsl insan adı qoyub, qalanlarını kələnəm, yəni dördəyaqlı adlandırıb.

İşdə bu nöqteyi-nəzərdə Həsən bəy mərhumun tərcümeyi-halına, ömür və güzəratına nəzər edəlim, baxalım, nə dərəcədə o mərhumun ruhu ruhi-əvalimi insaniyyəti seyr etmiş və özündən sonra nə əsərlər qoymuş.

Tam 50 il bundan əqdəm, yəni o vaxtlar ki, Qafqaz dairəsində elm və fənn nə olduğuna etina belə olunmuyordu, Həsən bəy mərhum, Moskva şəhərinə gedib orada Darülfünunda təhsil etməyə bəzl hümmət etmiş, sonra Darülfününun

ülumiri-yaziyyə şöbəsinə qurtarıb öz vilayəti olan Bakıya müraciət etmiş, Bakıya qayıdıb da bu mərhum nəylə məşğul olmuş? Yerlər qəsb etməyə? Dövlət qazanmağa? İsmi-rəsm, şöhrət və pul qazanmağa? Xeyr! Xeyr! Müəllimlik edib öz həmcinsi və qövmi olan taifəni düçar olduğu çəhalətdən, zülmətdən xilas etməyə!

Əlan Qafqaz dairəsində iş görən bir çox ziyalı, mərifətli elm və ürfan sahibi olan müsəlmanlar var ki, bu mərhumun şagirdləridir. Onlardan bəzilərinin saqqalları ağarmış, oğul-uşaq sahibi olan zəvət bu məclisdə hazırdılar! Lakin mərhum bir müəllimliklə ictifa etməyib, millətinə daha böyük bir dairədə qulluq etmək niyyətiylə 1875-ci ildə haman bu Bakıda bir "Əkinçi" adında qəzetə nəşr etməyə şüru etmiş. Bu qəzetənin nəşrindən mərhumun məqsədi nə idi? Öz millətini uyuduğu çəhalətdən, zülmətdən və onların vəxmi qorxulu nəticələrindən xəbərdar etmək idi!

Bu gecə haman "Əkinçi"-nin əvvəlinci nömrələrindən mütaliə edirdim. Onların birisində mərhum yazmış: "Ey müsəlmanlar! Gərək zamanə ilə saziş etmək! Zəmanənin təqzasına görə iş görmək! Əgər görməsək, zamanə özü-özünə bəziz iş görüb, fəqət bizi əzər, bizi döyər, keçər". Bu sözlər 1875-ci ildə yazılmış! Müsəlmanlar bu sözləri səmi etibara almadı. 1877-ci ildə Qafqazın bir böyük qalası əldən getdi. 1882-ci il İranın Blücistanı ingilislərin əlinə düşdü; haman ildə firənglər, ingilislər Misirə daxil olub Misiri təsərrüf etdilər. Yenə haman illərdə Tunis əldən getdi. Xülasə, aləmi-islam öz dağılmağında davam etdi!

Baxın, bu şəhərin özündə bizim halımıza: qeyrilər tərəqqi və təali, sərvət və rəfahiyyət fikrində olduqları zaman, biz bir-birimizin canına, malına, irzi-namusuna düşüb, bir-birimizi dağıtmaqdayız!

Həsən bəyin sözünə baxmamaq azdır! Həsən bəy bizə haqq söz dedikdə acığımızı tutub ağzına belə döyürdük! Ən əvvəlinci tənə və sərəniş ki ona edirdik, onun kasıblığı, onun biçizliyi idi. Ağzını açıb danışdıqda biz ona deyirdik: kəs səsüvü! Danışma! Sən kasıbsan! Sən fəqirsən! Yəni biz ona tənə edirdik ki, vaxtını pul qazanmağa sərf etmək əvəzinə, bizə bir millətə qulluq etməyə sərf edirdi! Lakin mücahid, bu millətpərəst bizim heç bir cəvri-cəfamızdan geri durmayıb öz tutduğu yolunda qərribə bir səbat ilə davam edib milləti ayılmaq işi ilə, taifəsinə xidmət etmək üçün əlindən gələn cümlə-səyi bəzl edirdi. Əlan Bakıda 11 rus-müsəlman məktəbi var! Bu məktəblər cümləsi o biçarənin söylərinin, zəhmətlərinin nəticəsidir!

Şimdi bu qədər böyük, bu qədər ali şəxsin təşyinə gəlib də, biz ona nə deyək! Nə növ onunla vida edək? Əqidəmcə biz gərək o ruhi-paka xitab edib də deyək! "Ey ali ruh! Şimdi sən gedirsən ata-babalarımızın, əcdadımızın hüsuruna! Onlara bizdən salam yetirib də bizim şikayətimizi de: Ey əcdad, ey babalar! Bizə nə gün qoydunuz?! Bizə nə növ irs qoydunuz, getdiniz?! Stanlarımız xərabə, vilayətlərimiz viranə! Cümlə millətlər arasında sərnigün, xar, zəlil, məqhur,

məzlum, əhvalımız pozğun! Günü-gündən tənəzzül edib, günü-gündən puç və zay olmaqdayız! Əlan işimiz, sənətimiz oğurluq, quldurluq, bir-birimizin canına, malına, irzi-namusuna qəsd etmək imiş! Ey kaş nə biz olaydıq, nə böylə irs".

Şimdi üzümü cavan məktəb uşaqlarına tutub da diyoram:

"İştə Həsən bəyin bu bihörmət, bihiss, natəvan qalmış bədəni sizə ibrət olsun! Dünyadan cümləmiz böyləcə gedəcəyiz! Heç bir şeyi aparmayacağıız! Bizdən qalan fəqət o insanlıq, o öz millətimiz, öz taifəmizə və ümuminsaniyyətə qulluq və xidmət qalacaq ki, əlan Həsən bəyin ruhunu bir qədər əziz və möhtərəm ediyor.

Həsən bəyi özünüzə nümunə edin və ələddəvam o ustadı-bihəmtanın ruhuna rəhmət oxuyun.

"İrşad" qəzeti, № - 122, 2 dekabr 1907-ci il

Zaqafqaziya müsəlmanlarını necə adlandırmalı

Yaxın zamanlara qədər Zaqafqaziya islam əhlini rus dilində müsəlman adlandırırdılar. Bu anlayış altında təkcə islam dininə sitayiş edənləri yox, ümumiyyətlə türk dilində danışan Rusiya Zaqafqaziyasının əhalisini nəzərdə tuturdular. Dinlərinə görə ruslar tərəfindən xalqın belə adlandırılması müsəlmanların özlərindən qaynaqlanır. Çünki onlar indiyə qədər milli dil və din anlayışlarını itirib, öz xalqlarını və öz dillərini müsəlman adlandırırlar.

Hansı xalqa məxsusdurlar və hansı dildə danışirlar - sualına Zaqafqaziya müsəlmanı başqa cavab vermir, yalnız deyir ki, o, müsəlmandır və müsəlmanca danışır. Erməni-katoliklər də öz xalqlarını və dillərini katolik adlandırırlar.

Son vaxtlar Zaqafqaziya müsəlmanlarına onların dinlərinə görə yox, xalqlarına görə ad verməyə çalışaraq, Zaqafqaziya islam əhlini Qafqazda rus dilində tatar adlandırmağa başlamışdılar. Amma bu yeniliyi heç cür uğurlu hesab etmək olmaz.

Zaqafqaziya məhəmmədilərinin danışdığı dil tatar dili deyil, türk dilidir ki, o da öz növbəsində əsas dialektlərə ayrılır: osmanlı, səlcuq və azərbaycanlı türkcələri.

Zaqafqaziya müsəlmanlarının tatar adlandırılması təcrübəsinin yerinə düşmədiyi Bakıda da hiss olunur. Burada daxili quberniyaların tatarları ilə daha yaxşı tanış olan ruslar başqalarından tez hiss edirlər ki, Zaqafqaziya türkü ilə daxili quberniyadan olan tatar arasında nə qədər böyük fərq var: dilində, görkəmində, qanunlarında, adətlərində. Buradan da o irəli gəlir ki, Bakıda da Zaqafqaziya islam

əhlini fars adlandırma yerinə düşmür. Əgər Zaqafqaziya türkü tatar deyilsə, heç fars da deyildir. Xalqlar bir-biri ilə dillərinə görə fərqlənirlər. Türk dili ilə fars dili öz aralarında tamamilə fərqlidirlər.

Zaqafqaziya müsəlmanlarını tatar adlandırmaq həm də ona görə düzgün deyil ki, bu müsəlmanların nə özləri, nə də onların yaxın qonşuları - farslar, osmanlılar, kürdlər, nə də ermənilər onları bu adla adlandırmayıblar və heç bir başqa ad haqda eşitmək belə istəmirlər. Düzünü desək, bu, hətta onları təhqir də edir. Tamerlanın hücumları zamanından tatar adı monqol işğalçıları tərəfindən qarət edilmiş bütöv Asiyada acıqlı və nifrətlə çəkilir.

Zaqafqaziya müsəlmanlarını azərbaycanlılar, onun dilini isə Azərbaycan dili adlandırmaq çox yerinə düşərdi. Böyük bir hissəsinin İrandan Rusiyanın payına düşmüş Aderbedjan (Azərbaycan) mahalı - indiki Zaqafqaziyadır, əhalisi də türk xalqıdır. Onları həm Şərq yazıçıları, eləcə də Avropa coğrafiyaçıları və etnoqrafları başqa adla yox, ancaq Azərbaycan türkləri adlandırırlar.

Gündəlik həyatımızda xalqın adını və dilinin adını iki sözlə ifadə etmək rahat deyil: məsələn, azərbaycanlı türk və yaxud aderbedjanlı türk dili.

Ona görə də Zaqafqaziya müsəlmanları azərbaycanlı, Zaqafqaziya türk dilini isə tatar dili əvəzinə Azərbaycan dili adlandırmaq məqsəduyğun olardı.

Məhəmməd Ağa ŞAXTAXTINSKİ
"Kaspi" qəzeti, 1891, № – 33

İRŞAD

Bu günlərdə şəhərimiz iki vəqəənin (əhəmiyyətli hadisənin) şahidi oldu. Bu vəqəələr müsəlmanca "İrşad" və rusca "Fəhlə və Əmələ Vəkilləri Şurasının əxbarı" ("Известия Совета Рабочих Депутатов") namilə iki yeni və gözəl qəzetələrin intişara (nəşrə) başlamasından ibarətdir. "Həyat" dəxi zətən məsləkmi məzkur "Şura əxbarı"nın məsləkinə təvfiq edib (uyğunlaşdırıb) mündərcəatının əmələ (işçi) və fəhlənin, ələlxüsus fəqərayi-kasibənin (proletarların) mənfəətinə həsr edəcəyindən "Şura əxbarı" davam etdikcə oradakı məqalələri bol-bol tərcümə edib, ya o amalda (məzmununda) məqalələr yazıb, qareini-giramə (hörmətli oxuculara) ərz edəcəyindən və bu surətlə hər kəsi onun əfkarına (fikirlərinə) aşına (təniş) etmiş olacağından, biz bugünkü məqaləmizdə, ancaq "İrşad" haqqında bir neçə söz söyləmək istəriz.

Biz "İrşad"ın zühur (meydana çıxması) və intişarını (nəşrini) ən səmimül qəlb təbrik edəriz. Çünki "İrşad"ın zühuru həyati-milliyəmizdə qayət mühüm bir

xitvəyi-tərəqqidir (tərəqqi addımıdır). Hətta deyə bilərəm ki, bu xitvənin (addımın) əhəmiyyəti əxirən (keçənlərdə) sair şəhərlərdə sahəyi-intişara çıxan qəzetlərin zühurundan dəxi ziyadədir (artıqdır). Bu dərəcə mühüm bir vəqəə (əhəmiyyətli hadisə) bizim şəhərimiz üçün olsa-olsa "Əkinçi" qəzetəsinin zühuru idi. "Əkinçi" qəzetəsi bir zamanda çıxmış idi ki, o vaxt müsəlmanca heç bir qəzetə yox idi. Hətta cəmaətimiz qəzetə nədir - onu belə bilmiyordu. Əgər qəzetə millətin, cəmaətin gözü isə, o cəmaəti birgözlü edən Həsən bəy həzrətləri idi. İştə, cəmaəti ilk dəfə də ikmali məxluqat (daha kamil yaradılmış) olan insan kimi "Həyat" ilə bərabər ikigözlü edən "İrşad" olmuş oluyor. Gərçi cəmaət üçün insan kimi ikigözlü olmaq da az olub yunan xürafatındakı (əfsanələrindəki) Arqos kimi "Yüz göz" - sədcəsm olmaq lazımdır. Lakin bugünkü halımızda bizim üçün ikigözlü ola bilmək də bir səadət sayımalıdır. Streoskor (müsəlmanca "mücəssəmbin" iki eyni şəkli hər iki gözlə baxdıqda bir şəkil kimi göstərən optik cihaz - Ş.H.) deyilən aləti şübhəsiz qarelərimizdən çoxu görmüşdür. Görmüşsə, biliyor ki, əşya və əcsami (şeyləri və cisimləri) hali-təbii və həqiqəsində mücəssəm (görkəmli) göstərə bilmək üçün bu alət cüftə (qoşa) misilli fotoqraflara müraciət ediyor. Bu iki fotoqraftan biri sağ və digəri sol gözə məxsusdur. İştə şəhərimizin cəmaəti də hadisəti-dəhri (əsrin hadisələri) və şüuni-aləmi (dünya işləri) iki qəzetə vasitəsilə ikitərəfli seyr və tamaşa edərsə, şübhəsiz o şüuni (işləri), o hadisəti daha dürüst, daha mücəssəm (ətraflı) və mükəmməl bir surətdə görmüş olur. Ələlxüsus, böyük bir inqilab dövrü olan bu günlərdə hər halda bir neçə gözlü olmaq zəruridir. Şəkk və şübhə yoxdur ki, "İrşad" ilə "Həyat"ın fikirlərində çox kərələr ixtilaf olacaqdır. Məbadə cəmaətimiz bu ixtilafi-əfkəri (fikir ayrılığını) ittihadsızlığa (birlik toqquşmasından həqiqət qığılcımı parlamaqda) olduğu hər kəscə müəlləmdir (qəbul olunmuş aksiomadır). Elm və həqiqətin ən böyük, ən şərəfli dostlarının belə hər zaman əfkar və arasında ixtilaf olmuşdur. Ərəstü-Əflatuna (Aristotel-Platonla), Calinos-Əbu Qırtas, Əbu Əli Sina-ibn Rüşdə müxalif idilər!.. Bütün bugünkü elektrik bariqələri (panlıları) italiyalı Volta ilə Qalvanın ixtilafi arasından çıxdı!.. Binaənəleyh (buna görə) pəmaətə, millətə lazım olan, mücahidlərin, mürşidlərin, dəlillərin (yol göstərənlərin) ittihadi-əfkəri (fikir birliyi) deyil, bəlkə ittihadi-qulub (qəlb birliyi), ittifaqi-hissiiyyəti-qəlbiiyələridir!.. Qəlbən "Həyat"ın "İrşad" ilə müttəhid (əlbir) və müttəfiq bulunduğuna və bulunacağına kimsə şübhə etməsin!..

"İrşad"ın bu gün çıxan birinci nömrəsini böyük bir zövqi-ruhani ilə mütlaiə etdik, möhtəviyyəti (məzmunu) mündəricatı pək gözəl və müfid (faydalı), üslub və şivəsi pək şirin!..

Başda Bakı ruhani məclis üzvü, fazil və möhtərəm axundlarımızdan Molla Ağa Əlizadə həzrətlərinin bir təbriknaməsi bədə (sonra) Molla Məhəmmədzadə həzrətlərinin mənidar (məzmunlu) bir məqaləsi, sonra rüfəqamızdan (dostlarımızdan) sabiq baş mühərririmiz Əhməd bəy Ağayevin "İslam və

Hürriyyət” sərlövhəli bir bəndi ki, bunda hürriyyət neməti islamın şərtlərindən biri olduğu mükəmmələn isbat ediliyor. Daha sonra "İrşad"ın məsləki haqqında bəzi izahat və ilx... Bu babda (hissədə) deyilir ki: qəzetənin məsləki, əshabi-kəhfın (padşahın zülmündən qaçanların) yüzlərcə il yatıb oyandıqdan sonrakı əvza (vəziyyət) və əhvalını bəyan edər kimi olacağından, "qum, qum ya əyyühəlqafilun" (dur, dur ey qəflətdə olanlar) sözünü virdi-zəban (dildə əzbər) edib təkrar etməkdən ibarətdir. Niyyətimiz deyir: "İrşad" millətimizi, cəmaət hürriyyəti, cəmaət muxtariyyəti nemətlərindən müstəfiz (feyziyab) etmək və bu nemətlərin bizə bəxş olunmasına bais olan ərbbi elm (elm xadımləri) və qələmin, fəhlə və əməlinin (zəhmətkeşin), kasıbların, əhl-sənət və ziraətin (əkinçinin) hüquq və mənafeyini müdafiə etməkdir. Bundan başqa "İrşad" Qafqaziyada sakin tayfaları, ələlxusus erməniləri və müsəlmanları sülh və müsəlimətə (barışığa), ittifaq və ittihadə (birliyə) dəvət edəcəkdir ki, vətənimiz bu surətdə irəlidə böyük bir təhlükədən xilas olub hürriyyət və mədəniyyətin cəmi nemətlərinə nail olsun.

"Həyat", "İrşad"ın bütün bu niyyətlərinə təhsinxalı olub (tərəfdar olub) cənab haqdan təmənnə və istirham (xahiş) edir ki, "İrşad"ın məsləkində müvəffəq buyursun!.. Ancaq "İrşad" qəzetəsi əshabi-kəhf fəqərəsində (əhvalatında) bir maddəyi xatırlarından çıxarmasınlar. Məlumdur ki, əshabi-kəhf (gizlənmiş şəxslər) oyandıqdan sonra "karvanın dalınca sürətlə getsələr" dəxi karvana yetişməyəcəklərini bildiklərindənmi, yoxsa başqa bir səbəbdənmi, hər nədənsə təkrar mağaraya gedib bəstəri-xabi (yataq yuxusunu) tərcih etdilər (seçdilər)!..

"İrşad" millətimizi naümid (ümitsiz) etməsin. Bildirsın ki, bu gün atla, ya dəvə ilə səyahət edilmir. Dəmiryollar, avtomobillər kimi vəsaiti-nəqliyyə mövcuddur. Binaənəleyh (buna görə) hər an sürətlə teyyi-mərahil (mərhələli yol) edib irəlidə gedən qafilələrə (karvanlara) yetişmək mümkündür... Təkrar əshabi-kəhf kimi uyumağa heç lüzum yoxdur.

"İrşad"ın hürufat kimi və mürəttib qələtləri kimi bəzi qüsurları varsa da, bu xüsusda şübhəsiz məzurdur (üzürlüdür). Çünki hənuz idarə və mətbəə işlərini yoluna qoymamışdır. Bir də dəmiryolların, teleqrafların ümumən tətıl etdiyi böylə bir zamanda vəlou (həтта) nəvaqisli (nöqsanlı) olsun qəzetə çıxara bilmək hər halda böyük bir hünər və qeyrətə vabəstədir (bağlıdır). İnşallah, "İrşad" bu nöqsanları da qərübən (tezliklə) islah edər. Baqi (daima) qəzetənin hər xüsusda xeyirxahi olub, ümid edirik ki, mürşid (düz yol göstərən) və müridləri (onun ardınca gedənləri) ilə bərabər "İrşad" din və millət və insaniyyət yolunda cəhd və qeyrət xüsusunda bizim ilə həmdəst vifaq (həmfikir yoldaş) olaraq çalışacaqdır!

"İrşad"ın müdir və sahibi-imtiyazi (ixtiyar sahibi) Əhməd bəy Ağayev kimi, kamil bir publisist və nəşiri İsa bəy Aşurbəyov kimi qeyrətli bir novcəvan olduğca buna əmniyyətimiz bərkəməldir (ümidimiz tamamdır).

Dər biyaban kər ze şovqe-Kəbə

xahi zəd qədəm,
Sərzənişha kər dəhəd xare-moğilan qəm məxor!..
(Əgər Kəbənin həvəsilə biyabanda istəsən qədəm vurarsan, Dəvə tikanı
əgər səni dalasa da, qüssə yemə!)

Ə.H-zadə
(Əli bəy Hüseynzadə) "Həyat" № 121,19 dekabr 1905.

"MOLLA NƏSRƏDDİN" BAĞLANDI

Cümə günü axşam saat səkkiz idi. Yazı otağında tənha oturub fikirləşirdim. Fikirləşirdim ki, nə üçün bir para adamlar "Molla Nəsrəddin" in yazdığını, məqsədini yaxşı düşünməyib fürsət axtaranların hiylə və təvillərinə (başqa məna vermələrinə) aldanırlar. Nə üçün camaatımız bu qədər avamdır?

Bu qədər qışqırıq saldılar da gündə gözlərinin qabağında min cür bidin (dinsiz) və biqeyrət işlərə, aşkar haram və məsiyyətlərə (günahlara) sükutla tamaşa edirlər...

Mən bu cür xəyalatda ikən balkonda ayaq səsləri çoxaldı. Getdikcə şiddətləndi, şaşqa şıqqıltısı qaba ayaq səslərinə qarışdı. Yerimdən durdum, qapını açıb gördüm ki, bir sürü polis bizə doğru gəlir.

Mən özüm-özümə dedim: genə bir müsəlmanın, bəlkə millət atası adını qəsb edən bir müsəlmanın donos, şəridir.

Donos şərlərinə çox düçar olduğumuz üçün pristava gülə-gülə dedim: "Genə nə var?"

Dedi: "Bir zad yox, ancaq qubernator buyurur ki, "Molla Nəsrəddin" idarəsi və "Qeyrət" mətbəəsi bağlansın".

İndilik çarə nə: Ağa deyir sür dərəyə, sür dərəyə. "Molla Nəsrəddin" bağlandı, lakin mətbəəmiz öz işində davam edir.

Ertəsi gün sensor idarəsinə gedib şikayət elədim ki, nə səbəb ilə bağladıbınız? Təəccüb edib dedilər ki, heç bir zaddan xəbərimiz yox. O saat bildim ki, hansı millət atası hökumətə donosbazlıq edib, məsləkimizi hökumətə müzurr (zərərli) göstəribdir.

Bildim ki, millətin heç bir dərdinə, heç bir ehtiyacına hərgiz baxmayıb donosbazlıqla hökumətə xidmət göstərən yalançı millətçilər kimlərdir. Bildim ki, maarif ağacımızı içindən yeyən yenə öz qurdumuzdur. Bildim ki, millətimizin hüququnu paymal (məhv) edən, millət qəlbini kəsməyə çalışan baltanın sapı yenə bizdəndir. Bildim ki, müsəlman donundakı islam xainləri, "Molla Nəsrəddin" in 22-ci nömrəsində ayıların, qurdların, aslanların parçalanmış islamı qapıb yeməkləri

barəsindəki şəkilləri əldə dəstəvuz edib "Molla Nəsrəddin"-i hökumətə asi göstərən alçaqlar nə cür müsəlmanlardır.

Bildim ki, 22-ci nömrədə 3-cü səhifədə, birinci sütunda yazılan: "Amma heç kəs ilə dava eləməyibsiniz ki, niyə müsəlman qızlarını uruslaşdırırlar" fəryadını bir özgə dona geydirib xuliqanlıq edənlər bu cürə bir həqiqəti dəyənləri hökumətə asi (üşyançı) göstərib millətində xəyanət edənlər hansı xainlərdir.

Qoy bu cəhalət babaları ikiqəpiklik mənfəətləri, üçgünlük şöhrət və rahatlıqları üçün hər növ xainlik, hər qisim həlqeyi-həqarəti boyunlarına keçirib bir neçə gün ömür sürməyə çalışsınlar.

Qoy beş-on avamın xatiri üçün həqiqət və hikməti inkar etsinlər! Camaati köhnə-qəflət və qaranlıqda saxlamağa bəzil-şeytanat (şeytanlara hədiyyə) etsinlər!

Lakin bu bişüur (şüursuz) müstəbidlər, bu islam şəriətini əllərində oyuncaq edənlər burasını heç fikir etmirlər ki, belə bir vaxtda bu cür alçaq qulluqlar ilə milləti aldatmaq olmaz. Bu qədər şüurlarıdamı yox, bilələr ki, hürriyyət və müsavəti ümumiyyətlə istənilən belə bir vaxtlarda həqiqət və maarif selinin qabağında donosbazlıq ilə durmaq olmaz!

Biçarələr elə güman edirlər ki, "Molla Nəsrəddin" bağlanmaqla onların eyibləri örtüləcək. Dəxi bilmirlər ki, aləm sürətlə dəyişilməkdədir. Bu az maarifimizlə də olsa, içimizdə bir çox Molla Nəsrəddinlər var. Bu gün Molla Nəsrəddin batır, sabah Molla Xeyrəddin çıxar.

Bixəbər və qafil donosçu görək biləydi ki, həqiqət ilə köhnə cahilənə adətləri fərqlənirlər, şəriəti həqiqəti-adətə qarışdırmayanlar getdikcə çoxalmaqdadır, dəxi bir para cahillərin, nadanların xatiri üçün həqiqət fəda edilməyəcək!

Bu gün "Molla Nəsrəddin" bağlandı, amma "Molla Nəsrəddin"-i meydana gətirən fikirlər bağlanılmayacaq.

"Molla Nəsrəddin" müdiri və mühərrirləri çoxdan söyülməyi, bağlanmağı, nadanların tənə (rişxənd) və təhmətini və xurafətpərəstlərin küfrünü gözüne almışdır. "Molla Nəsrəddin"-in gedəcəyi yol birdir ki, o da hər şeydən artıq öz qüsuratımıza, öz üstümüzdəki ləkələrə, tərəqqiyə mane olan öz cahilənə adətlərimizə acı-acı gülüb millətin səadətində çalışmaqdır. Binaən-əleyh (o səbəbə görə) heç bir təhdid, donosbazlıq, bağlanmaqlıq "Molla Nəsrəddin"-in bu əzm və məsləkinə mane olmayacaqdır.

"Molla Nəsrəddin"-in müdiri - möhtərəminə vəkalətən həqiqətpərəst müştərilərə kəməli-cürətlə ərz edirəm ki, "Molla Nəsrəddin"-in yenə özü və ya onun əvəzi yaxın vaxtda mövqeyi-intişara qoyulacaqdır.

**Ömər Faiq Nemanzadə,
"İrşad" qəzeti 13 iyun 1907-ci il, № 110**

TUTACAĞIMIZ YOL

Dəhşətlərinə şahid olduğumuz böyük müharibə böyük bir həqiqəti - əsrimizin milliyyət əsri olduğunu isbat etdi.

"Dünyanın xəritəsi qəribə dəyişəcək" deyə heyərlə qarışıq bir cümlə indi bir çox ağızlardan eşidilməkdədir. Dünya xəritəsinin alacağı yeni şəkə vətəndaşların fədakarlığı, dövlətlərin təşkilatı və orduların əzəməti ilə bərabər heç şübhə yoxdur ki, vüzuh (aşkar) və rüsux (qətiyyətlə) peyda (zühur) etmiş milliyyət məfkurələrinin də böyük təsiri var və olacaqdır.

Özünü lüzumunca bilib də istiqbal üçün müəyyən bir idəmal (məfkurə) bəsləyən millət şübhəsiz ki, böyük bir qüvvət təşkil edər. Şübhəsiz ki, sözün tam mənası ilə deyiləcək qədər kuhəfkən (dağ dağıdan) topların hakim olduğu hərə meydanlarında təsirsiz qalmayan bu qüvvət yaşıl mahudlu barışıq masası üzərində də əsaslıca bir təsir yapacaq.

Hər hankı qalib tərəf az-çox sorunclu bir dinclik vücuda gətirmək istərsə, əsrin vicdanları üzərində ən çox təsir icra edən qüvvətli milliyyət məfkurəsini ehmal edəməz! Bunun böylə olacağı arabir gələcəyin sülhü haqqında söz söyləyən Avropa mütəfəkkirlərinə də təsdiq olunmaqdadır. Sülhsunə mənsub siyasilərcə, milliyyət əsasına riayət etməyəcək, millətlərin hüququnu gözətməyəcək bir sülh əqdnaməsi çox çəkməz yırtılar və sorunclu bir dinclik təmin edəməz.

Hüquqi-təbiisi paymal olmuş bir millət baqi (əbədi) qalincaya qədər Avropa müvazineyi-düvəliyyəsi (dövlətlər müvazinəti) hüquqi və sorunclu bir sülh üzü görməkdən məhrum qalacağı kimi, kəndi (öz) vətəndaşları arasında ögey-doğmalığ gözədən bir dövlət də həqiqi bir qüvvətə söykənməyəcək, mütərəqqi və qüvvətli bir təşkilata malik olmayacaqdır.

Demək ki, müəyyən bir məfkurəyə və əksər əfradınca (fərdlərcə) müşəxxəs (tanınmış) qayeyi-amala malik olan millətlər, dövlətlər arasındakı münasibətdə əhəmiyyət qazandıqları kimi, dövlətlərin daxili siyasətləri üzərinə də böyük təsirlər icra edəcəklərdir. Bu surətdə ayrı-ayrı millətlər bir millət olaraq yaşaya bilmək üçün hər şeydən əvvəl özlərini bilməli, müəyyən fikir və amallar ətrafında birləşərək bütün bir məfkurəyə, qayeyi-xəyala hədəf olacaq o işıqlı yıldıza sahib olmalıdırlar. Çünki müttəhid bir ruh və müştərək bir yıldıza malik olmayan millətlərlə yeni əsaslar üzərinə qurulacaq həyat hesablaşmayacaq və böylə silahdan məhrum qalan heyətlər kimsəyə söz eşitdirməyəcəklərdir!

İştə millətimizin bir qəzetçisi olmaq hesabı ilə öhdəmişə düşən rəhbərlik vəzifəsinin ifası üçün tutacağımız yolun nöqtəyi-əzimatini (məramını) təşkil edəcək əsas - milliyyət əsasıdır.

Fəqət sui-təfahümə (anlaşmaya) meydan qalmamaq üçün həməən ixtar edəlیم ki, (xatırlayalım ki) bizim qəbul etdiyimiz milliyyət düsturu "Zəmşina",

"Novoye vremya"nın və sair bu kimi sağ qəzetə və məhfillərin (heyətlərin) bəhimi (vəhşi) millətçiliklərindən əlbəttə başqadır. Onlarca özgə millətlərin mənafeyi milləti-hakimənin mənafeyinə fəda edilməlidir. Halbuki bizim tərviç elədiyimiz əsas bütün milliyyətlər üçün bir dərəcə hürriyyət və müsavət tələb edir ki, bununla biz rus camaatının da salim düşünür qismilə heç bir itxilafda bulunmuyoruz.

Hər bir millət azadə yaşayıb da tərəqqi edə bilmək üçün 3 əsasə istinad etmək məcburiyyətindədir.

DİL, DİN VƏ ZAMAN

Dilcə - biz türkün, türklük milliyyətimizdir. Binaən əleyh (ona görə) müstəqil türk ədəbiyyatı, türk sənəti, türk tarixi və türk mədəniyyətinə malikiyyətimiz-məqsədimizdir. Parlaq bir türk mədəniyyəti isə ən müqəddəs qayeyi-amalımız, işıqlı yıldızımızdır.

Dincə - müsəlmanız. Hər bir din öz mütədəyyinləri (inananları) arasında məxsusi bir təməddün (mədəniyyət) vücudə gətirmişdir ki, bu təməddün də bir beynəlmiləliyyət səbəbi təşkil edir. Müsəlman olduğumuz üçün biz türklər beynəlmiləliyyəti-islamiyyəyə daxiliz. Bütün islam millətlərilə şərikli bir əxlaqə, dini bir tarixə, müştərək bir yazıya, xülasə ortaq bir təməddünə malikiz. Qəlblər bir Allaha mütəvəccə (üz tutan) və dilimiz müəyyən virdlər (daim təkrar edilib söylənən, dualarla mütəzəkkir (yada salınan) olduğundan bütün müsəlmanlarla şərik bir ruha sahibiz. Bu şəriklik islamiyyətə daxil olan zərərli təsirlərdən bizi mütəzərrir etdiyi kimi, bu yolda olacaq islahat feyzlərindən də bizi nəsisbsiz qoymaz.

Zamanca da - biz texnikanın (alyatın), elm və fənnin möcüzələr yaradan bir dövründəyiz. Türk və müsəlman qalaraq müstəqilən yaşamaq istərsək, mütləqə əsrimizdəki elmlər, fənlər, hikmət və fəlsəfələrlə silahlanmalı, sözün bütün mənası ilə zəmanə adamı olmalıyız.

Demək ki sağlam, mətin və oyanıq məfkurəli bir milliyyət vücuduna çalışmaq istərsək ki, zaman bunu iqtizə (tələb) ediyor - mütləqə 3 əsasə sarılmalıyız.

TÜRKLƏŞMƏK, İSLAMLAŞMAQ VƏ MÜASİRLƏŞMƏK

İştə millətimizin həyati-ictimaiyyəsinə islah üçün üzərinə dayandığımız se (üç) payeyi-mədəniyyət!.

Xülasə, tutacağımız yolda önümüzə çıxacaq olanlara qarşı yeganə vasitəmiz olacaq açıq söz!

Üzeyir bəy Hacıbəyli

TƏƏSSÜRAT

Parlamanımız ikinci iniqadında fraksiyaların bəyannamələrini eşitdik.

Əvvəl sözünü deyən "Müsavat" oldu.

"...Mülkədarlarla xüsusi maliklərə məxsus olan torpaqlar pulsuz və əvəzsiz olaraq zəhmətkeş və rəncbər xalqa veriləcəkdir" dedikdə məclis əhlindən bir parası qurcalandılar. Lakin sol tərəfin gurultulu alqışı "işin üstünü örtüb" əhvalı dəyişməklə bərabər, mürgüləyən əzaları da yuxudan oyadı.

"Müsavat"dan sonra "Sosialistlər bloku"nun adamları çıxdı.

Aslanbəy Səfikürdski bəy də olsa kəndçi tərəfdarıdır. Kənd əhlinin ağır halı Aslan bəyə o qədər təsir edibdir ki, o təsiri parlaman əhlinə yetirmək üçün, bəlkə sözünə inanmazlar deyə kərratilə Allah-taalaya and içirdi:

"Vallah, mən doğru deyirəm.

Camaat əldən getdi, Allaha and olsun!"

Mən onu gözləyirdim ki, camaatdan birisi durub deyəcək:

- Mən ölüm, doğru deyirsən? Bu da cavab verəcəkdir ki:

- Sən öl: Həzrət Abbas haqqı!

Görünür bizim sosialistlər özgə millət sosialistləri kimi deyildirlər: Allaha, peyğəmbərə inanırlar.

Amma mənim qəlbimi şad edən burasıdır ki, bizim sosialistlər Azərbaycanın istiqlaliyyətinə də inanırlar!

Burası, sosialistlərimiz tərəfindən göstərilən siyasi bir hünərdir ki, bu hünər düşmənlərimizi məqhur və məyus, dostlarımızı isə məsrur və məmnun edib ümitsizlərə ümid, ümidlilərə də qüvvət və səbat verməklə yavaş-yavaş da olsa mənzili-məqsədə tərəf qədəməndaz oluruq.

Biz bir şeydən qorxuruq:

İstiqlal yolunda iki qədəm atmışıq, birisi istiqlali-elana və müstəqil hökumət təşkili, ikincisi isə parlaman açılması.

Biz qorxurduq ki, üçüncü qədəmi atmağa bizə imkan verməyib, yoldan qaytaralar...

Amma şükür olsun, Aslan bəy and içdi Allaha ki, sosialistlərimiz imdada yetişib, üçüncü qədəmimizi daha da gen qoymaq üçün qolumuzdan yapışdılar.

Qədəmlərimiz bir-birindən mübarəkdir.

Bunlara ad qoyaq.

Birinci qədam - müstəqil hökumət.

İkinci qədam - şürai-millî, yaxud parlaman.

Üçüncü qədam isə - əlbirlik!

Bütün parlaman fraksiyalarımızın İstiqlal üstündə əlbir olub, söz-sözə verdiklərini xoşbəxt qulaqlarımız ilə eşitdik. İnşallah bu yoldakı, işlərini görməklə gözlərimizin də aydın olduğunu hiss edərək.

İndi doğrudan da demək olar ki:

- Millət irəli gedir!

Artıq, bu sözə gülməyəcəyik, çünki irəliyə doğru üç böyük addım atmışdıq və geri dönmək fikrimiz də yoxdur. Aslan bəy demişkən:

- O getdi:

Aslan bəy bu iki sözü bütün məclis tərəfindən gurultulu alqış almaq üçün demədi, həqiqət elə belədir ki var:

- O, yəni o mənhus geri - getdi! Arvadlar sözü olmasın:

- Elə getsin ki, dalınca da bir qara daş!

Haman o "mənhus geri"nin mənhus əsərlərindən idi ki, Aslan bəydən sonra kürsü xitabətə çıxan Şeyxülislamov "Hümmət" firqəsinin adından danışmaq istərkən başındakı fikrini söyləmək üçün ağzından söz tapmıyırdı!

Aşkar idi ki, natiqin başındakı, fikir rus dilində hazırıdır. İndi bunu türkcəyə tərcümə etmək lazım. Ona görə görə məclis əhli səbr edib, gözləsin, lakin tərcümə üçün də türkcə yaxşı bilmək lazımdır, halbuki natiq türkcə bisəvaddir. Pəs nə olsun?

Hər nə oldu - desin!

Odur ki, "paydar" deyəcək yerdə "paymal" deyirdi.

"Cümhuriyyətə inam" əvəzinə "cümhuriyyətə ənam" çıxırdı. Bir çox sözlər vardır ki, heç deyə bilmirdi, görə məclis əhli özü başa düşə idi. Qərər, binəvə çox əziyyət çəkirdi. Yaxşı ki, kömək edənlər az deyil idi. Bir tərəfdən sədri məclis, bir tərəfdən də yaxındakı yoldaşları "sufliyorluq" zəhmətini müzaiyə etməyirdilər.

Bir də natiqin canını qurtaran bir əhvalat idi: yalan yanlış da olsa, dedi-yi sözlərin mənası o qədər şayani-əhəmiyyət idi ki, haman hər mətləbindən sonra uzun alqışlar guruldayırdı, natiq bu fasilədən istifadə edib o biri fikrini tərcüməyə çalışırdı.

Həqiqət, Şeyxülislamov cənablarının bir para mətləblərini qızıl xətt ilə yazıb saxlasan səvadır.

Deyirdi ki:

- Azərbaycan istiqlalı yolunda mübarizə etmək lazım gələrsə, birinci mübarizə cərgəsində biz sosialistləri görərsiniz!

- İndi "Znamya truda" qəzetəsi müsəlman sosialistlərinin bu cürə sözlərini eşidib də söyməsin, bəs nə ələsin? Ümidləri puç oldu getdi...

"Znamya truda"-nın başına yığılmış olan yalançı sosialistlər bu ümiddə idilər ki, Azərbaycan istiqlalının təzə qoyulmuş binasını uçurub dağıtmaqda müsəlman sosialistləri onlar ilə əlbir olacaqdılar və Azərbaycan evi Azərbaycan övladının öz əlilə yıxılacaqdır.

Görünür, onlar belə güman edirmişlər ki, bizim sosialistlər, sosializm kimi ali bir elmi ağıl və bilik sayəsində dərk etməyib, yalnız bir "moda" olmaq üzrə özlərinə sosialist adını qoyubdurlarmış, binaənileyhə "bizdən ayrı olmağa utanarlar" ya ki, onları uşaq kimi tovlamaq olarmış ki, belə iş yaxşı deyil, rus demokratiyasından ayrılıb istiqlal qurmaq sosializm işinə xəyanətdir və sairə və sairə.

Lakin bizim sosialistlərimizin ağıl və dərrakəsi "Znamya truda" başına yığılmışların şeytanət və xəbasətinə qələbə çalıb, sosialistlərimizin "moda" üçün deyil, bəlkə ciddi surətdə miskinlər tərəfdarı olduqlarını hər kəsə bildirdilər. Miskinlərin də kim olduğu məlumdur:

Bizim kəndçilərimizdən, bizim əmələ və rəncbərlərimizdən başqa miskin kim ola bilər?

Deməli, "Znamya truda"-çıların bu ümidi də çürük qoz kimi puça çıxdı, sosialistlərimizi uşaq kimi tovlaya bilmədilər!

Odur ki, indi də qorxuzmaq istəyirlər, xox gəldi edirlər! Belə ki "Znamya truda"-nın son nömrələrinin birində bizim sosialistlərə itab və xitabən acıqlı bir məqalə yazılıbdır:

- Siz nə ixtiyarla özünü "Azərbaycan sosialistləri" adını qoydunuz?

Deməli, bunların sözündən belə çıxır ki, rus sosialisti, alman sosialisti, firəng sosialisti olar, amma Azərbaycan sosialisti olmaz, necə ki, Azərbaycan istiqlalı da ola bilməz!

- Andranikləri müdafiə edən bu cürə "sosialist"-lərdən hələ çox sözlər eşidəcəyik...

Belə güman edilməsin ki, bu sətirləri yazan özü sosialistdir, ona görə sosialistlərimizin hünərləri haqqında bu qədər danışır. Xeyr, mən sosialist, filan deyiləm, ola bilər ki, hələ ağıl o dərəcəyə çatmayıbdır, ancaq məni bu qədər fərəhləndirən Azərbaycan istiqlalı məsələsində sosialistlərimizin bu dərəcə sağlam, düzgün və həqiqi bir vəziyyətdə bulunmalarıdır. Məni fərəhləndirən, sosialistlərimizin parlaman kürsüsündə ağızlarından çıxan gözəl və pürməzmun sözlərdir.

Məsələn, Şeyxülislamovun bu sözlərini eşidib də hansı Azərbaycan övladı fərəhlənməz ki, deyirdi:

- İstiqlalımıza inanmayan, gələcəyimizə ümidvar olmayan adamlar, hökumətimiz içində olmamalıdır!

Qəraz! Mətləbi uzatmayaq. Növbəti dördüncü addımdır. Bu addımın da adı:

- Ləyaqətdir!

Yəni müstəqil yaşamağa layiq olduğumuzu bildirsək, axıncı olan beşinci addımımızı da atıb mənzili-məqsədə yetişərik. Beşinci addım isə:

- İstehqaqdır.

İstiqlalə müstəhəqq olduğumuzu dünyaya aşkar edək. Bu axıncı addım da atılırsa, özümüzü məqsədimizin mənzilində görərik. O məqsəd isə:

- Yaşasın müstəqil Azərbaycan!

Kəlami-insaniyyət pərvəranəsinin sülh konfransında vilsonların ağzı ilə bütün cahana elan və elam edilməsindən ibarətdir!

"Azərbaycan" qəzeti
16 dekabr 1918-ci il № 66

Üzeyir bəy Hacıbəyli

QARABAĞ HAQQINDA

Təqribən bir ay bundan əvvəl idi ki, Qarabağdan gələn ahu-fəryadlar həm hökumətimizi, həm də cəmiyyətimizi təhciz etməklə Azərbaycan torpağının bu hissəsinə xüsusi bir nəzər yetirilməsini tələb edirdi.

Nə olmuşdu orada?

Ermənilərin generalı ədd olunan Andranik öz xunxar dəstəsilə Qarabağın Zəngəzur adlanan uyezdi üzərinə tökülüb müsəlman əhalisini qətlü-qarət kimi quldurlara məxsus əməlləri ilə tədhiş edib buraları "müsəlmanlardan təmizləmək" istəyirdi.

Şübhəsizdir ki, hökumətimiz Azərbaycan türklərinə qarşı icra edilən və rəva görülmən bu vəhşiliklərə göz yuma və istimdad fəryadlarına qulaq asmaya bilməzdi. Hökumətimiz ingilis komandasının nəzərini dəxi bu günə, vəhşi əməllərə cəlb edib Andranikin əməli-vəhşiyənəsinə nəhayət çəkdi.

Andranik fitnəsi nəticəsi olaraq Qarabağın hal və ovzayı elə bir fəvqəladə surət kəsb etdi ki, hökumətin bu cəhət haqqında xüsusi qeydkeşliyinə böyük bir ehtiyac görünüb, ciddi tədbirlər ittixazi lazım gəldi.

Bu tədbirlər nə ola bilərdi? Qarabağı işlər düzələcəyə qədər müvəqqəti olaraq ümumi idarə təhdindən ayıraraq xüsusi bir idarə altına almaq ki, əvvəlcə, Qarabağın fəvqəladə haləti mərkəzi hökumətin ümum - məmləkət qeydkeşliyi işinə xələl yetirməsin, yəni hökumət bütün diqqəti yalnız bir Qarabağa münhəsir etmək məcburiyyətində qalmasın və saniyə Qarabağ dəxi fəvqəladə halətinə görə lazım olan xüsusi tədbirlər ittixazından mərhum edilməsin, o idi ki, hökumət Zəngəzur, Şuşa, Cəbrayıl və Cavanşir uyezdlərindən ibarət olan Qarabağı xüsusi bir general-qubernatorluq şəklinə salmaq əmrini lazım və vacib bildi. Mərkəzi hökumətin vəkili yərinə olan general-qubernatora hökumətdən bir para fəvqəladə ixtiyarat veriləcəkdir ki, Qarabağın fəvqəladə halətini adi bir surətə salmaq yolunda o ixtiyaratdan istifadələr etsin.

Təkrar edirik ki, aclıq, azar, yolsuzluq, əmniyyətsizlik şuriş narazılıq və sair bu kimi hadisələrdən əmələ gələn bu fəvqəladə halət Andranik avantürasının nəticəsindən nəşət edən bir vəqəədir, binaən-ileyhə hökumətimizin Qarabağda general-qubernatorluq təşkil etmək tədbirinə dəxi Andranik hərəkəti səbəb olmuşdur.

Andranik Azərbaycan hüduduna soxulub da vəhşiliklər icra edərkən hökumətimiz Ararat hökumətinə müraciət edib Andranikin oraya qarşı münasibəti nə olduğunu istifsar etdi. Ararat hökuməti ikiəlli Andraniki rədd edib "onun bizə heç bir dəxli yoxdur, xudsər bir adamdır" deyər cavab verdi. Andranik dəxi öz tərəfindən erməni hökumətindən küsdüyünü, təkrar-təkrar söyləməyi mövqeyi gələn yerlərdə müzayiqrə etməyirdi.

Erməni hökumətinin Andranikdən üz döndərərək də incimiş olduğuna və bunun da o hökumətdən küsməyinə səfdərunların və ya iş bilənlərin nə nəzərlə baxdıqları başqa məsələdir. Hər halda biz erməni hökumətinin sözlərinə inanmağı qərar qoyub və Andranikin erməni hökumətinə dəxli olmayan xudsər bir quldur olduğu nöqtəyi-nəzərdə dayanıb öz torpağımızı və öz əhalimizi bu quldurun əlindən xilas etməyə çalışdıq və biləxərə bu işdə müvəffəqiyyət hasil etdik. Bəd andraniklər tərəfindən vurulmuş zərbələrin yaralarını sağaltmaq üçün o zərbələrə uğramış olan yerlərimizi öz məsləhətimizə görə xüsusi bir idarə altına alıb, general-qubernatorluq təşkil etmək istədik.

Halbuki bizim bu tədbirimiz Ararat hökumətinə xoş gəlməyibdir. Bu xüsusda protest edib "Ermənistan ərazisi hüququnda təcavüz" olunur deyir.

Bu əhvalı eşitmiş olan "Naşa vremya" adlı erməni qəzetəsi ki, Bakı erməni milli komitəsinin naşiri-əfkarıdır. Birdən-birə qorxuya düşüb Allah eləməsin ki, bu işin axırı müharibəyə münəccər ola deyib nədənsə "müharibə" sözünü tez meydana atır və gözləmədiyimiz bir halda erməni cümhuriyyətinin halını fəna və müşkül bir surətdə təsvir edib, müharibə olursa, bu hal daha fəna bir şəkklə girəcəyindən bəhs edir və bəhsinə "ciddiyyət şəkli" vermək üçün

Ümumazərbaycan demokratiyasına müraciət edərək "provakasiyaya uymayın" deyərək xəbərdarlıq etməklə hökumətimizin tədbirlərini fitnə və provakasiya adlandırır.

Quldur Andranikin vəhşiliklərinə qarşı məzəmmət yolu ilə bir söz belə ağzına almayan və bilərsə Andranikin bir erməni "qəhrəmanı" sifətiylə sənaxanı olan və onun bütün vəhşiliklərini təsvibə çalışan bu qəzetə hökumətimizin bu tədbirini gözü yummadan fitnə adlandırır məsələnin nədən nəşət etdiyi haqqında bir söz belə söyləməyir və tez "müharibə" sözünü meydan mətbuata çıxarıb, bu sözlə Azərbaycan demokratiyasını qorxutmaq istəyir ki, bəlkə bu qorxu üzündən Qarabağın general-qubernatorluq təşkilinə xələl yetirsin və ya həqiqətənmi bu işin müharibəyə münəvər olacağından, müharibə olursa erməni cümhuriyyətinin halı fəna bir sürətə düşəcəyindən təşvişə düşür. Burası bir dürlü anlaşılmayıb. Bəlkə tərəf-müqabilin "zəif olduğunu" bizə işarə edib də bizi davaya qızıdırıb ki, müharibəni biz başlayaq və bəssə də, basmasaq da təqsir bizim üzərimizə düşsün! Hər halda bu qəzetənin tez "müharibə" sözünü ortaya salınması və erməni hökumətini zəif bir halda təsvir etməsi şayani-diqqətdir.

Bizə qalarsa əminlik ki, hökumətimiz Qarabağda general-qubernatorluq təşkil etmək istərkən erməni hökuməti ilə müharibəyə girmək ehtimalını heç xəyalına belə gətirməmişdir, çünki Qarabağ bizim, biz bizim. Öz yerimizdə, öz torpağımızda nə siyaq "administrativ" şəkillər yapacağımız bizim öz işimizdir. Erməni hökumətinin və ya erməni milli komitəsinin bu cürə işlərimizə qatışmağa heç bir haqları olmadığını özləri bilmirlərsə, o halda siyasətin ibtidai qaydalarından bixəbər və cahildirlər, özgələrləndən öyrənsinlər. Və əlavə tutalım ki, Qarabağda general-qubernatorluq təşkili "erməni mənafeyinə toxunur". Haman saat müharibə etmək lazım gəlirmi? Və bir də erməni-gürcü müharibəsindən sonra hər tərəfin və müttəfiqlər komandasının da rəyi bu cürə hədd məsələlərini konfranslarla, danışıqla, sülh və sazişlə həll etmək qərarı ittixaz olduqdan sonra hədd məsələsinə aid olan bu işdə dəxi saziş və danışıq lüzumundan bəhs etmək əvəzinə, tez müharibə sözünü oraya salmaqda "Naşa vremya"nın məqsədi öz fitnəkarlıq xasiyyətini bildirməkdirsə, zəhmət çəkməsin, özümüz ondan da yaxşı bilirik. Yox, bizi qızıdırmaq və ya sınamaq isə, onu da anlayacaq qədər dərrakə və fərasətimiz vardır.

Aramızda müharibə olarsa, erməni cümhuriyyətinin halı fəna olacağına şübhəmiz yoxdur, lakin hər halda biz müharibə xəyalında deyilik. Biz öz daxili islahat işlərimiz ilə məşğuluq. Müharibə etmək istəsə idik, əlimizdə böyük bəhanəmiz dəxi vardı. Halbuki indi müharibəyə heç bir tərəfin, heç bir bəhanəsi yoxdur. Ararat hökuməti şükür eyləsin ki, biz onun "Andranikin bizə dəxli yoxdur" sözünə inanıb da Andraniki xüdsər bir quldur sifətilə torpağımızdan rədd etdik. İndi də o quldurun hərəkəti-vəhşiyənəsindən dolayı əhalimizə varid olan zərər və

ziyanları rəf etmək işilə məşğuluq. Əgər bizim bu işimizdən erməni cümhuriyyətinə və erməni "ərazisinə" bir xələl edirsə, bu xüsusda dəlillərini meydana qoyub müzakirəyə girsinslər. Yoxsa gözü yummadan protest etmək və ya müharibədən söz salmaq fitnə və provakatorluqdan başqa bir şey deyildir.

"Azərbaycan" qəzeti
30 yanvar 1919-cu il № 101

Üzeyir bəy Hacıbəyli

TƏƏSSÜRAT

Parlamanımız açıldı, gördük Fətəli xan doğru dedi ki, yatsa idik də yuxumuza girməzdi...

Əvvəldən, ingilislərin qeydkeşliyi hüriyyətimizin bədxahları tərəfindən, parlamanımız açılması münasibətilə məbadə bir şuluqluq bürüzə verməsin və versə də, filfövr qabağı alınsın deyə, parlaman imarəti yanındakı Hacınin qız məktəbidir - ingilislərin iki ədəd zirehli avtomobili dayanıb, içindən görünən topların ağzını açıb gəlib-gedənə guya:

Dinc dur! - deyirdi.

Zatən o səmtədən gəlib-gedən heç yox idi, çünki Azərbaycan polisi imarətin "bir ağaclığından" - qoy mübaliğə olsun adamları keçməyə qoymayıb, ancaq məbuslara və parlamana girmək haqqı vəsiqəsinə malik olanlara izin verirdi.

Parlaman imarətinin içində ziynət cümləsindən calibi-diqqət olan şey qiymətli xalılar deyil idi, bəlkə fiatı ucuz, lakin mahiyyəti-milliyə və siyasi-bəlkə fiatı ucuz, lakin mahiyyəti-milliyə və siyasiyəsi dedikcə baha olan üçrəngli milli bayraqlarımız idi.

Məhəmməd Əmin nitqi-iftitahisində bu üç rəngin: türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək amalı əlamətindən ibarət olduğuna işarə ilə - bu bayraq endirilməz! - dedikdə bütün məclis ayağa qalxıb əl çala-çala bayraqları salamlarkən təəssüratı-fövqəladəmdən başımın tükləri biz-biz durdu. Nədənsə bu fəqərə dəxi yadıma düşdü ki, görəsən küçədə zirehli avtomobillər olmayıb heç bir nəfər də polis və ya qoşun əhli görünməsə idi, bugünkü günün şərəfinə toxunmaq kimi ədəbsizliyə bir kəsə cürət ola bilərdimi?!

Məncə yox. Çünki bu müqəddəs məclisin imarətin dəlik-deşiklərindən belə dışarıya tərəf nəban etdiyi əzəməti-mənəviyyəsiindən o dərəcə mütəəssir olardı ki, əli-qolu boşalıb dili də bağlanardı...

Məclisin açılmaq saati yaxınlaşdı. Tamaşaçılar ki içlərində müsəlman xanımları da az deyildi - boş yerləri doldurdular. Məbuslar hər kəs öz məxsusi yerini tapıb oturdular. Qəzetə yazıcıları kağız və qələmlərini hazırlayıb müntəzir durdular. Ministrlər müavinləriylə bərabər öz yerlərinə keçib cərgə ilə oturdular. Bir lojaya sığmayıb, sağ və sol iki lojanı doldurdular.

Bunların hamısı başı açıqdılar. Bir nəfərdən savayı, görünür ki, soyuqdan qorxmuş, həqiqət, çox soyuqdur.

Hamı amadə olub intizarda ikən milli şura rəisi Məhəmməd Əmin Rəsulzadə cənabları rubəru qapıdan çıxıb məqami-sədarətdə üzü məclisə tərəf, ayaqüstə bir vəziyyət aldıqda hazirinin intizarı donub diqqətə münqəlib oldu.

Məhəmməd Əmin qəlbən nikbin və nikbinliyində də sabit-qədəm olduğuna dəlalat edən açıq və gülər bir üz və yerə baxmaq adəti olmayan bir göz ilə məbuslara xitabən nitq söyləməyə başladı.

Padşahlı məmləkətlərdə məclisi-məbusanı padşah açar, amma Azərbaycan Cümhuriyyətinin məclisi-məbusanını bir nəfər vətən övladı açdı.

Məhəmməd Əmində natiqlikdə "patent" qazanmış olan "arator"lara məxsus qol atma, baş oynatma, üz-gözünü sifətdən-sifətə dəyişmə kimi hərəkətlər yox idi.

Bunların əvəzində özgə bir hal var idi ki, o da getdikcə qızıqıb sözlərinin dəruni qəlbədən söyləndiyini eşidənlərə hiss etdirməklə dərin bir təsir oyatmaq idi. Qol atmaqdan bu yaxşıdır. Bunda ixlasi-qəlb və səmimiyyətlə bərabər, sərd edilən kəlamda bir də böyük bir ciddilik mövcud olduğuna hər kəs inanıb natiqin hər bir sözünə lazımınca əhəmiyyət verirdi. O idi ki, hər bir cümlə axırında alqışlar yağırı.

Natiqin nitqini bugünkü nömrəmizdə oxuyarsınız. Mənim məqsədim gördüklərimi, təəssüratımı söyləməkdir.

Növbət ministrlər rəisi Fətəli xan Xoyskiyə yetişdi.

Xudavəndi-aləm hər yerdə istibdad varsa, evini yıxsın necə ki, rus istibdadının evini yıxdı. Qoyurdularmı ki, vaxtında dilimizi öyrənək ki, yeri düşəndə danışarkən fikrimizi söyləməyə, söz axtarmağa möhtac qalmayaq!

Bavücdi-in Fətəli xan çox da duruxa-duruxa danışmırdı, dilinə hətta rəvan demək də caizdir. Anasından öyrənmiş dilinə bir qədər də türk qəzetələrin mütləsiəndən və bir də Osmanlı türk qardaşlarımız ilə bir müddət təmasda bulunub deyib-danışmaq məcburiyyətindən hasil olan sözləri qatıb, bir dil düzəltmişdi ki, onunla ifadəyi-məram edirdi.

Fətəli xan, zətən nitq söyləmirdi. O, məbuslar, əfəndilərlə dərdləşmək istəyirdi, dərdini söyləyib şikayət edirdi.

Xaricdə qarışıqlıq və daxildə pərişanlıq ola-ola xəzinədə bir köpük pul və meydanda bir nəfər əsgər olmaya-olmaya, bizi hökumət seçib dedilər ki, gərək bu

işləri düzəldəsiniz. Biz də necə ki görürsünüz, mümkün qədər düzəltдик. Pul da var, yol da var və sairə.

Məclis rəisi-vüzəranın sözlərinə diqqət və sükut ilə qulaq verirdi, ancaq sağ tərəfdə kim idisə, xısnı-xısnı pıçıldanıb rəisin hər sözünə bir kinayə buraxırdı.

Zənnimcə, Fətəli xanın şikayəti parlaman əksəriyyətinin qəbuluna məzhər olmayacaq deyil.

"Deklarasiya"nın müzakirəsi sonraya qaldı. Doğrudur, "Fətəli xan kabinəsinin əvəzində özgə bir kabinə alsaydı, işləri daha gözəl aparardı", deyənlər olacaqdır. Ancaq bəlkə "özgə kabinə heç bir işləri də görə bilməyəcək idi" deyənlər də az olmayacaqdır.

Fətəli xanı "tənqid etmək asandır, amma işi görmək çətindir" sözlərinə çox adamlar şərikdir.

Sağda oturan "İttihad" fraksiyası özlərindən sol olan fraksiyaları bir məsələdə qabaqladı, hətta bir dərəcəyə qədər "məhcub" belə etdi ki, "utandırdı" sözündən bir az yüngüldür. "İttihad" parlaman açılmaq bayramı münasibətilə siyasi dustaqların əfvi-ümumisi təklifini etdi. Fraksiya namından bu təklifi irad edən "İttihad" əzası "özlərlə" səbqət etmək arzusunun cüshindən karıxıb "siyasi" sözünü unutmaqla bir çoxlarını qorxutdu, kənardan tez "siyasi" sözünün əlavəsi mətləbi aşkar etməklə təskinə səbəb oldu.

Cavan parlamanımızın birinci iclasında hasil olan təəssürat gələcək əndişələrimizin zayıf edilməyəcəyinə ümidlər verib, indiki ovzamızın da bir dərəcəyə qədər hiss etdirməz ağırlığı müqabilində qəlbimizdə təsliyyətamiz bir hiss oyadar.

Allah kömək etsin!

"Azərbaycan" qəzeti
9 dekabr 1918-ci il № 60

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə

MƏTBUAT AZADLIĞI

I

Hər ölkənin mədəniyyətinin inkişafı onun ədəbiyyatının inkişafı ilə bağlı olduğu kimi, hər millətin siyasi vəziyyəti də onun mətbuat azadlığı ilə bağlıdır.

O millət, o məmləkət xoşbəxt və azaddır ki, onların mətbuatı azad və xoşbəxt olsun. Bu məsələni lazımınca dərk etmək və anlamaq istəyiriksə, onda

gərək mətbuat tarixini oxuyub araşdıraraq, onun vəzifələrini və müxtəlif vəziyyətlərini təhlil edək.

Yunan filosofu Ərəstun deyir: "İnsan ağıllı vücuddur. Onun ağılı və işgörmə qabiliyyəti var, bunlardan biri olmasa və ya təzyiq altına düşsə, həmin insanın yaradıcılıq qabiliyyəti itmiş olar".

İnsanın zəkası və fəaliyyəti həmişə irəliyə və yüksəyə can atır. Yaşayan hər şəxs düşünür, daim irəliləyir, dəyişir, onu əhatə edən mühitlə təmasda olur. İctimai həyat - xarici hadisələr və insanlar arasındakı əlaqədən başqa bir şey deyil. Biz bir-birimizlə bağlıyıq, bir-birimizi duyur, bir-birimizlə fikir mübadiləsi edirik. Beləliklə, ictimai əlaqə saxlayıb ehtiyaclarımızı ödəyirik.

Əlaqə müstəqim və qeyri-müstəqim olur. Gündəlik ehtiyaclar müstəqim əlaqə nəticəsində tədricən ödənilir, bunu da danışıqlar yaradır.

Qeyri-müstəqim əlaqələr isə yazı vasitəsilə yerinə yetirilə bilər.

Əlaqələr əvvəlcə insanlar arasında bilavasitə görüşmə, ikincisi yazı vasitəsilə həyata keçirilir. İkinci halda adamlar bir-birini görmürlər.

Vəziyyət nəzərdən keçirilsə, görürük ki, qeyri-müstəqim əlaqə üçün yazının meydana gəlməsi zəruridir. Bunu dərk etmək çətin deyil. O zamankı insanlar icma halında çox sadə yaşayırdılar, ictimai ehtiyaclarını ödəyə bilirdilər. O vaxt onların yazıya ehtiyacları olduğunu təsəvvür etmək olmaz. Bunu da bilirik ki, ehtiyac onları söy və çalışmağa məcbur edir. Tədrici və təbii irəliləyiş, cəmiyyətin inkişafı, cəmiyyət üzvlərinin bu və ya digər yerlərə səfərləri və ümumi ehtiyacların ödənilməsi zərurəti nəticəsində yazı meydana gəldi. İnsanların ümumi ehtiyacları xeyli çoxaldığından ümumi və xüsusi məişət əvvəlki halından çıxdı, fikirlər genişləndi və hissiyyat artdı, onun nəticəsində də yazı ilə insanlar arasında əlaqə genişləndi.

Nə qədər ki həyat şəraiti, yaşayış tərzii sadə, qeyri-müstəqim idi, yazı da xüsusi və şəxsi səciyyə daşıyırdı. Amma yavaş-yavaş ictimai məsələlər genişləndikcə xəbərlər və yazılar xüsusiyyətdən çıxdı, ümumi məlumat və ümumi mənafeyə xidmət etdi.

Beləliklə, xüsusiyyətdən çıxan yazı ümumi mətbuatın mənşəyi oldu, onun ictimai vəzifələri də buradan başladı. Əsrlər boyu mətbuatın təkamül tarixini nəzərdən keçirsək, onun əvvəllər necə olduğunu və simasının necə dəyişdiyini görürük. Mətbuatın əsasını qədimdəki xüsusi yazı və məktublar təşkil edir. Onlarda həmin dövrə aid məsələlərdən bəhs olunur və ümumi xəbərlər verilir. Belə məktublar qəzet, mətbuat rolu oynayırdı. Dostlar, xidmətçilər (katiblər) və məşhur adamlar ətraflı məktublar yazırdılar. Onları oxuyub əldən-əldə ötürürdülər, camaat mühüm hadisələrdən xəbər tuturdu. Bu cür təbliğat və nəşriyyat vasitəsi keçmişimizdən bizə irs qalsa da, bir müddət bu iş yüksək rütbəli şəxslər arasında davam edirdi. İndi də, bilirsiniz ki, hər kəs xaricdən vətəninə, ya dostuna məktub

göndərəndə "o ölkədən xəbərlər və s..."dən yazır. Eləcə də vətəndən xaricə məktubda istinasız yazır: "Ölkənin xəbərləri belədir... və ilaxır" və ya başqa məsələlərdən bəhs edir.

Nəhayət, yeni mətbuat meydana gəlir. Nəşriyyat yarandıqdan sonra bir neçə məsələ ortadan çıxır.

Mətbuatın tərifı və xüsusiyyətləri haqqında demək olar ki, mətbuat ümumi məsələlərin yazılı şərhidir, bir ümumi mənafeyə xidmət edir, onu bütün xalqın nəzərinə çatdırır. Mətbuat üçün üç şərt lazımdır, birinci - yazmaq, ikinci - ümumi mənafe, üçüncü - yaymaq. Əgər bunların biri yoxdursa, mətbuat da yoxdur. Yazı ümumi mənafeyə xidmət edib geniş yayılırsa, o, mətbuat yox, şəxsi yazıdır. Mövzunun ümumiliyini, həmçinin yayılmasını müqayisə etsək, demək olar ki, mətbuatda gedən yazı ümumi mənafeyi güdmürsə, xalqın nəzərinə çatmırsa, o, mətbuat hesab oluna bilməz. Bunlar mətbuatın xüsusiyyətləridir. Həmin xüsusiyyətləri öyrənib dərk etmədən bilmək olmaz ki, mətbuatın vəzifələri, mətbuat azadlığı nədir və ona nə lazımdır?

II

Mətbuatın rolu çox böyük və əhəmiyyətlidir. Mətbuat mühüm milli qüvvələrdən biridir. O, milli iqtidarda dördüncü yerdə durur. Yəni iqtidarın üç qüvvəsi, birinci - qanunvericilik, ikinci - icraedici, üçüncü - hüquq orqanları. Bundan sonra mətbuat gəlir. Digər bir baxımdan dünyada tutduqları mövqeyə görə beş mühüm dövlətdən - İngiltərə, Fransa, Almaniya, Avstriya və İtaliyadan sonra, altıncı beynəlxalq güc mətbuat sayılır. Yəni altıncı qüdrətli dövlət qələm aləmidir. Bəşər aləmində mətbuatın nüfuz dərəcəsini xalqın ümumi əfkari - ümumiyyəsi də göstərməkdədir. Elə ki, mətbuat ümumin qiymətini aldı, Avropada onun inkişaf üçün geniş meydan açıldı, yayılma imkanı yarandı.

Mətbuatın rolunu, vəzifəsinin əhəmiyyətini öyrənmək üçün onun tarixini nəzərdən keçirmək vacibdir. Bu tarixi diqqətlə nəzərdən keçirdikdə görürük ki, onun ibtidada vəzifəsi nisbətən sadə və yüngül olub, əvvəlcə ümuma aid olan faydalı siyasi xəbərləri yayırdı, daxili və xarici xəbərləri oxuculara çatdıran vasitə idi. Nəşrlərdə sevincli saray xəbərləri, şahlara aid, şahzadələrə verilən imtiyazlar barədə xəbərlər dərc edilirdi. Mətbuat səhifələri verilən məqam və rütbə, mənəb və dərəcə, tərif, şahənə bəzəklər, saray cah-calalı və siyasi hadisələrə dair xəbərlərlə dolu idi. Şübhəsizdir ki, həmin məhdud məsələlərin ömrü az olur, yalnız müəyyən dövrü əhatə edir. Mətbuat təzəcə meydana gəlmiş dövrə ruhsuz siyasi həyat təsvir olunurdu, onun səhifələrində şahlıq sarayından və şahın şəxsi mənafeyindən başqa bir şey yox idi.

Amma mədəniyyət yüksəldikcə mətbuatın da vəzifələri artdı. Elmi məlumatların çoxalması, tənqidin yaranması, ümumi ehtiyacların və təlim-tərbiyənin genişlənməsi mətbuatın da vəziyyətini dəyişdi. O, camaatın tərbiyəçisinə və xalqın fikirlərini yayan vasitəyə çevrildi. Mətbuat bir məktəb rolunu oynamağa başladı. O, həm məktəb, həm də məktəbdən kənar öz işini görürdü. Millət mətbuat vasitəsilə məlumatlanır, camaat onun səhifələrində elmi, ədəbi və siyasi xəbərlərlə tanış olurdu. Mətbuatı hava kimi fərz etmək olar. O, hər gün insan zəkasının məhsulunu öz səhifələrində dərc edir. Bir millət ki müxtəlif ümumi məsələlərdən bəhrələnmə bilmir, o, öz təcrübəsi vasitəsi ilə də faydalı məlumat əldə edə bilməz. Öz yazıları ilə tanınan şəxslər də onlara lazım olan məlumatı mətbuat səhifələrindən ala bilirlər.

Mətbuat millət fərdlərinin, jurnalistlərin şəxsi fikirlərini cəmiyyətə çatdırandır. O, dövrünün mədəniyyət carçısıdır, öz dövrü, başqa dövrlər barədə lazımi məlumatı camaata çatdırır. Bir və ya bir neçə nəfərin yeni fikirləri min nüsxələrlə çap olunan mətbuat vasitəsilə ictimaiyyətin malı edilir, yayılır. Əlbəttə, yeni fikirlər, səadət və həqiqətin yolunu kəsən köhnə fikirlərlə toqquşur.

İnsanların ictimai-siyasi və iqtisadi vəziyyəti yüksək səviyyəyə çatdıqda mətbuat daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. O, müxtəlif fikirləri yaymaqla milləti bütün siyasi və iqtisadi sahələrdə məlumatlandırmalı, məşrutə dövründə həmin sahələrdəki bütün məsələləri mütləq millətə çatdırmalıdır. Beləliklə, mətbuatın özündə siyasi və iqtisadi obyektədir. O, ümumi siyasi təşkilatları təbliğata dəvət edən, ümuma nicat verən, siyasət üzərində nəzarətçi kütləvi təbliğat vasitəsidir, ictimai fikri həyəcana gətirib formalaşdırandır.

Bu mövqedə mətbuat mühüm qüdrət və qüvvət kəsb edir. Ona dünyanın altıncı qüdrətli dövləti və ya dördüncü hakimiyyət ünvanı nəhaq yerə verilməyibdir.

Mətbuat xalqın milli nümayəndəliyini öhdəsinə götürən, onun görüşlərini ifadə edib yayan ictimai nəzarətçidir. Hökuməti nalayiq işlərdən çəkəndirən, onun fəaliyyətini bir an belə gözdən qoymayan, ciddi əsaslı tənqiddə rəvac verən, nöqsanları açıb göstərən, hakim dairələrin yaramaz hərəkətlərinin qarşısına dəmir sədd çəkən də mətbuatdır. Mətbuatın qayəsi məşrutə hökumətidir. Ancaq bilmək lazımdır ki, bu hökumətin də qanun-qaydası nə qədər düz olsa da, o xalqın müstəqil hissiyyatını lazımınca anlama bilməyəcəkdir. Bu mənada mətbuat mütləq və müstəqil iqtidardan üstündür. O görür, yazır, göstərir, gələcəyə baxır. Öz tənqidi çıxışları, mübahisələri vasitəsilə ictimaiyyəti həyəcana gətirir, camaatın təlimini və zəkasını zənginləşdirir, eyibləri açır, xəstəlik və yaraları sağaldıb aradan qaldırır.

İndiki dövrdə informasiya vermək, yaxud əqidə mübahisələri aparmaq üçün ümumi meydanlara və bazarlara getməyə ehtiyac yoxdur. İndi bir şəxsin bütün ömrünü mütləq məktəbdə keçirməsinə, dərin təhsil, təcrübə və kəşflərə sərf

etməsinə də ehtiyac yoxdur. İndi ölkənin idarə üsulundan və ya nümayəndələrin rəftarından qorxmaq lazım gəlmir. Mətbuat var. O, bütün bu vəzifələri öz öhdəsinə götürüb. Bundan əlavə qələm sahibi olan bir dəstə adam vardır ki, onlar insanlıq aləminə aid məlumatları verməklə məşğuldurlar və bu fəaliyyətdən çəkinməyəcəklər.

Təzə informasiya vermək, tərbiyə etmək, maarifləndirmək yeni mətbuatın vəzifələrindəndir, o, bu vəzifəni tədriclə, təbii surətdə yerinə yetirir, qalın qaranlıq pərdələri qaldırır onların arxasındakı zülüm, sitəm və təzyiqlərin kökünü kəsməyə çalışır.

Mətbuat elmi, siyasi və bəşəri informasiyanı çoxaldır, bu işə insanların zehninə işıqlanmasına səbəb olur. Mətbu sistemi geniş olan millətin zehni, fikri də işıqlı olur. İnkişaf etmiş millət o millətdir ki, onun mətbuatı azaddır, ciddidir, başqalarına nisbətən çoxuna müyəssər olandır.

Bilik və informasiyanın əsas qaynağı həyatdır. Bilik və məlumsız həyat əsl həyat deyil, cansızdır, ölüdür.

III

Mətbuat bir müəllim vəzifəsini yerinə yetirir. O, xalqın tərbiyəçisidir. O, mənəviyyatdan uzaq ola bilməz. O, təmiz, saf olmalı, əxlaqdan kənara çıxmamalıdır, kənara çıxsa, öz mənafe və məqsədinə xidmət edə bilməz. Aşağı səviyyəli yazı, söyüş, abırı aparan yazı, fitnə-fəsad törədən yazılar - bax bu üç əxlaqdan kənər çıxışlar mətbuatı hörmətdən salar, əxlaqdan məhrum edər.

Tənqidi kobud, ədəbsiz və nalayiq olan yazılar - aşağı səviyyəli sərəsinə daxildir. Bu qəbildən olan mətbuata əxlaqca geri qalmış, tərbiyə görməmiş cəmiyyət üzvləri arasında, mədəni münasibətin nə olduğunu anlamayan yenicə ayılmış millət və yenicə ayaq tutmuş ölkələrdə təsadüf edilir. Ümumi tərəqqi genişləndikcə bu cür ədəbsiz yazılar da mətbuat səhifələrində azalır. İnkişaf və tərəqqinin məntiqi də bunu tələb edir. Digər tərəfdən mədəniyyət yüksəldikcə, əxlaq normaları da bərqərar olur, xalq aşağı səviyyəli yazılara dözmür. İrandakı vəziyyət bu baxımdan ən yaxşı nümunədir. Bugünkü mətbuatla neçə il əvvəlki İran mətbuatı arasında nə qədər böyük fərq olduğu göz qarşısındadır. Bu fərqi görmək üçün indi bizim təzə mətbuatın qələm mübahisələri ilə başqa mədəni ölkələrin mətbuatını müqayisə edin. Əlbəttə, bir afrikalı bizim qəzetləri oxusa, ləzzət alacaq, amma onu bir fransız nəzərdən keçirsə, heyratə düşəcək. Əgər aşağısəviyyəli yazılar, ümumiyyətlə, geridə qalmış ölkələrin mətbuatı payına düşürsə, abır-həyadan kənər və şəhvətpərəst yazılar da mədəni ölkələrdəki mətbuata məxsusdur. Bizim məqsədimiz o yazıları tənqid etməkdir ki, insanlarda şəhvətpərəstlik oyatmaq, ya pis məqsədlər üçün nəşr olunur. Rusiyada onlar "qara ədəbiyyat"

adlanır, yəni onların alıcıları cahil, pis, əxlaqsız adamlar hesab edirlər. Belə yazılara bəzən hekayələr, romanlar və bu səpkidən olan digər kitablar da daxildir. Bunların məzmunu şəhvətpərəstlik və eşqbazlığın təsvirindən ibarətdir. Onları yazmaqdan məqsəd müxtəlif macəraları oxucunun yadına salıb onda şəhvətpərəstlik hissləri oyatmaqdır. Bu cür kitablar asan və sadə dildə yazılır, ucuz olur, mədəni hesab olunan ölkələrin əksərində, xüsusilə Fransada çox yayılmışdır. Bizim ədəbiyyat içində Şeyx Sədinin qəzəlləri böyük ədibin əxlaqının nə səviyyədə olduğunu göstərir, Übeyd Zakaninin divanı da bu qəbildəndir. Übeyd Zakani keçmişdə İstanbulda çap olunmuşdu, amma burda hökumətin qorxusundan yayıla bilmədi. Həmin kitab vaxtilə Tehrandə İstanbul nəşri adı ilə buraxıldı, bir çox nüsxəsi yuxarıda göstərilən aşağı təbəqə arasında yayıldı. Bu növ ədəbiyyatdan ibarət olan bir sıra kiçik kitabçalar dəxi milli mətbuat və ədəbiyyatımızı ləkələyir.

Bu cür yazılar aşağı səviyyəli adamların, varlı və yuxarı təbəqənin əxlaqsız məişətindən doğur. Eyni zamanda yoxsulluqdan, dəhşətli ehtiyacdən və daha yaxşı yaşamaq arzusundan irəli gəlir. Bu, bir ədəbiyyatdır ki, həm yüksək səviyyəli varlılar, həm də aşağı səviyyəli cahillər arasında yayılır. Belə əsərlər əxlaqsız varlı ailələrində uşaqlara zövq verən, mövhumı inam və məmnunluq yaradan halva kimi görünür. İnkişaf etmiş ölkələrdə meydana gələn varlılar yoxsulların iş və əməyi hesabına harınlamışlar. Yoxsullar isə təhsildən kənarda qalır, öz zəkalarının qüdrətindən istifadə edib, elm yolu ilə öz məişətlərini təmin edə bilmirlər. Diqqət edilərsə, onların əxlaqının aşağı səviyyədə olmasının da buradan doğduğu aydınlaşar.

Nəhayət, bu cür nəşrlərin zərərli və təhlükəli əxlaqi təsirinin də çox olduğunu söyləyə bilərik.

Pozğun qələmə alınan yazı, əsərlər həm əxlaqa, həm də tərbiyəyə böyük zərər yetirir. Öz xeyirləri üçün cürbəcür yalanlar, qərəzli qara fitnəkarlıq və iftiralər dərc edən mətbuat pozğun mətbuatdır, nəşrdir. Bu cür ədəbiyyat ancaq və ancaq pul qazanmaq naminə nəşr olunur, onların puldan başqa qayələri yoxdur. Belə mətbuatın səsi pul üçün çıxır, sakit olub susması da puldan asılıdır. Onu Avropada "zəkai söyüş" adlandırırlar. Həqiqətən də belədir. Əxlaqsız qadınla belə mətbuatın nə fərqi var? Hər ikisi bir cərgədəndir. Onlar həya və abırlarını yelə verirlər, vücudlarını nəcis qiymətinə satırlar. Əxlaqsız qadın öz vücudunu hərraca qoyur, kim çox pul versə, onunla gedir. Pozğun jurnalist də özünü hərraca qoyur, qələminin və vicdanının ixtiyarını "səxavəti" çox olanların ixtiyarına verir.

IV

Ziyalı mətbuat və pozğun yazı da cəmiyyətə çox əziyyət verən zəhərdir, bələdir, beynəlxalq miqyasda kapitalizm meydana gələndən, zəhmətkeş fəhlə sinfi

öz hüquqları uğrunda mübarizəyə qalxandan sonra bu cür nəşrlər geniş intişar tapdı. Elmi həqiqətləri danmaq, tənqidi yazıların qarşısını almaq, ümumin irəliləməsinə və zəhmətkeşlərin beynəlxalq əlaqələrinə maneə olmaq üçün yuxarıda söhbət gedən mətbuat varlıqların əlində alət olubdur.

Qanunvericilik məclisinə seçkilər zamanı pozğun mətbuat siyasətə qoşulur. İqtidarın cəmətin, ümumin əlinə keçməsindən qorxuya düşərək ona maneə olmağa çalışır. Külli miqdarda pul xərcləməklə mətbuat vasitəsilə hər şəkil və formada olursa-olsun xalq arasına iğtişas salıb hamını bir-birinə vurmağa başlayır. Xalqın fikrini döndərmək istəyir. Çalışır ki, camaat öz rəyini və siyasi hüquqlarını təzək qiymətinə satsın. Bədbəxtlikdən, bu ədəbi pozğunluq yavaş-yavaş bizim İranda da yayılıb adət halı alır. Mətbuat səhifələri varlı, vəzifəli şəxslərin və xaricilərin pulu ilə qaralanır. Söyüş yazmaq, zəhmətkeşlərin hüququnu tapdalamaq üçün bu cür mətbuata ali təbəqələr pul verirlər ki, onların istədiklərini eləsinlər. Həqiqətən fahişə sifətli yazıçıların, qələm sahiblərinin əxlaqsız qadınlar kimi ədəbiyyatın ismətinə hərəcə qoyduqlarını, millətin cahil və nadanlığından istifadə edib, bir neçə түмән pul xatirinə vətəni və siyasi azadlıqlarını satdıqlarını görəndə adamı heyrət bürüyür. O alçaqlar ədəbiyyata ləkə vururlar, amma işi elə göstərmək istəyirlər ki, guya mədəni ölkələrdə olduğu kimi, bütün yazılarını millət işinə sərf edirlər, məşrutə adına mətbuat səhifələrini qaralayırlar.

Məqələmizdə pozğun və simasız mətbuatın mədəni ölkələrə aid olduğunu qeyd etdik. Bəzi sadələvhlər bizim sözümdən elə nəticə çıxara bilirlər ki, bəlkə mətbuatın pozğunluğuna və əxlaqın dəyişməsinə mədəniyyətin inkişafı səbəb olubdur? Bəzən belə nəticə çıxarmaq da mümkündür. Hətta mədəniyyətin inkişafı bəzilərini mətbuatı ittiham etməyə də sövq edə bilər. Göstərək ki, mədəni ölkələrdə mətbuatın bir qisminin pozğunluğu mədəniyyətin pozğunluğu nəticəsində deyil. Bu pozğunluq müvəqqətidir. Bəşəriyyət əxlaq və elmin inkişafına, ictimai yeniliyə nə qədər tez nail olarsa, pozğun mətbuatın da ömrü o qədər tez başa çatır. İrəliləyiş isə davam edir, mədəniyyət də daim inkişafdadır. Nə qədər ki, insan ömrü var, mədəniyyət də var və inkişaf etməkdədir. Həqiqi mədəniyyət əxlaqın pozulması yox, əksinə, əxlaq pozğunluğunu aradan qaldıran əsas amildir. O, həqiqət günəşini işıqlandırır. Pozğun mətbuatın axırı yoxdur, o, karvansara qonağı kimi bu qapıdan girib o biri qapıdan çıxıb gedir, çünki onun varlığı da belə davamsızdır.

Keçən məqələmizdə mətbuatın əxlaqi vəzifəsinin təlim-tərbiyə olduğundan bəhs etmişdik, indi də əxlaqa zidd mətbuatdan söz açaq, onun müxtəlif pis təsirlərini göstərək. Bu iki növ mətbuatın bir-birindən fərqi məlumdur.

Biz yuxarıda mətbuatın tarixi vəzifəsini göstərmişik. Söyüşçü və abır aparıcı mətbuatdan yaxşı şey gözləmək olmaz. Heç kəs şübhə etməz ki, qərəzli mətbuat bundan əvvəl dediyimiz mühüm vəzifələrin öhdəsindən gələ bilməz. Həmin vəzifələri ümumi əxlaqi gözəlləşdirmək istəyən ciddi, elmi, mədəniyyətə

xidmət edən mətbuat həyata keçirə bilər. Qələmlərindən ismətə zidd yazılar çıxan şəxslər şəhvətpərəstliyi qızıqdırır. Bu, təəccüblü görünə bilər. Pozğunluq yaratmaq, həzəl etmək, söyüş deməklə məşğul olan jurnalistlər əxlaqı necə gözəlləşdirə bilərlər, həqiqət və mədəniyyət bayrağını necə ucalda bilərlər? Həmin mühüm vəzifələri o adamlar yerinə yetirə bilərlər ki, qələmlərini insanların zehninə inkişafı, ümumi təlim-tərbiyə və ədalətin genişlənməsi və bərqərar olmasından başqa heç nəyə işlətməsinlər.

Buna görə də zehni inkişafa xidmət edən və öz tarixi vəzifəsini yerinə yetirən mətbuat nüfuz sahibi ola bilər. O, əsas müqəddəs ideyaları müdafiə edərək müxaliflərə önə çıxmağa imkan verməməsi, heç bir hədəddən qorxmamalıdır. Pozğun və əxlaqə zidd mətbuat müvəqqətidir, davamı yoxdur, onun nüfuzu da aşağı və süni olur. O, heç vaxt tarixi əhəmiyyət kəsb edə bilməz, ziddiyyətli, anlaşılmaz fikirləri və müəyyən məsələləri müdafiə etməkdən başqa onun heç bir işi olmaz. Buna görə də mədəni ölkələrdə düz məsləkli və əxlaqlı mətbuata ehtiram və hörmətlə yanaşırlar.

V

Mətbuat o zaman öz vəzifəsini lazımınca yerinə yetirə bilər ki, öz işində tam azad olsun. Öz məqsədinə çatmaq üçün mətbuat azad olmalıdır. Mətbuat azadlığı onun öz işində - yazmaqda, nəşrdə, yaymaqda, insani fikirləri çatdırmaqda tam azad olmasından ibarətdir.

Mətbuatın işi insani fikirləri yaymaq, insanların fikirlərinin inkişafını təkmilləşdirmək, mütləqiyyətin özbaşınalığının qabağını almaqdır. Demək olar ki, ümumi inkişaf və yüksəlişin qarşısını almaqda mətbuat azadlığının qarşısını almaqdan zərərli heç nə yoxdur. Bu da təbiidir. Belə olduqda mətbuat öz təlim-tərbiyə vəzifəsini yerinə yetirə bilməz. Çünki deməli olduqlarını deyə bilməz, yazmalı olduqlarını yazı bilməz və öz məsuliyyətinin öhdəsindən gələ bilməz.

Yunanıstan da, Afina və Sparta da mətbuat geniş yayılmadan əvvəl tam azad idi, hər yazıçı öz fikirlərini və qələminin məhsulunu bütün xalqa azad surətdə çatdırırdı, təkcə rəsmi dinin və ümumi əxlaqın ziddinə olan yazılar qadağan idi. Allahın şəriki olduğunu iddia edən, Allahı danan, beləliklə də küfrə səbəb olan, ciddi məzhəbi tənqidlər yazılmış kitablar xalqın əxlaqına pis təsir göstərdiyi üçün o zaman yandırılır, müəlliflər isə ya qovulur, ya da məhkum edildirilirdi. Beləliklə, yazı nəşr olunmazdan qabaq onu məhkum etmək üçün bir qayda yox idi. Yayılıb xalqın nəzərinə çatandan sonra o, müxalifət və iqtidarın ümumi mühakiməsinə tabe olmalı idi. Buna baxmayaraq, kitablar hədsiz dərəcədə sərbəst yazılırdı. Hətta məzhəbi qanun-qaydanın əsaslarını lağa qoyan, əxlaqə mənfi təsir edən yazılar geniş yayılırdı, heç yerdə onların qarşısını alıb dayandırmırdılar.

İtaliyada, yəni qədim Romada da eyni vəziyyət müşahidə olunurdu. Qələm azadlığı Afina və Spartadan qabaq burada yayılmışdı. Bu da qədim tarixi şəhərin xüsusiyyətindən irəli gəlirdi.

Bunlara baxmayaraq belə vəziyyət xristianlığın əvvəllərində çox davam etmədi. Siyasi iqtidar və əfkari-ümumi yeni din əleyhinə yazılanlarla ziddiyyətə başladı, onlara qarşı təzyiqi artırdı. Xristianlar da bütperəstlər kimi yazılanlara təzyiq göstərdilər. Hər ikisinin də təzyiqləri bir-birinin eyni idi. Burada çox vacib bir məsələyə nəzər salaq ki, əgər bütperəstlik yayılanda romalılar yazı və kitablara son dərəcə şiddətli müqavimət göstərirdilərsə, xristianlıq meydana gələndə bu təzyiqin əleyhinə çıxdılar. Az sonra xristianlıq dini yenidən Roma imperatorlarının təsiri altına düşüb məğlub oldu, pak din kitablara, yazılanlara nəzarət etməyə başladı, nəzarət senzora çevrildi. Orası da məlumdur ki, xristianlıq meydana gəlib yayılmağında yazılı yayım vasitələrinə möhtac idi. Bu qələm azadlığı bəşəriyyəti İsanın dininə dəvət etməkdə böyük rol oynadı. Elə ki din pərdə arxasında ruhanilərin pozğun məqsədlərinə xidmət etməyə başladı, qələm tənqidə girişdi. Həmin ruhanilər öz fəsadlarını gizlətmək üçün qələm azadlığının qarşısını almağa çalışdılar. Keşişlər dində özbaşına cürbəcür dəyişikliklər və təhlillər yaratdılar. Dinin gücü ilə müxtəlif bəhanələr tapıb qələm və tənqidi yazılar əleyhinə bayraq qaldırdılar. Elə ki xristianlıq Avropada genişləndi, bütperəstlik yavaş-yavaş süqut etdi, ruhanilər rəsmi məqam və nüfuz sahibi oldular. İlahi səltənətin ixtiyarı Papanın əlinə keçdi. O, özünü Allah hesab etdi. Xristianlıq-katolik məzhəbi fəvqəladə qüvvəyə malik oldu, bu isə İsa dininin əqidəsinə zidd idi. Ona görə də sonda hər yerdən kilsə-katolik dini və ruhaniləri əleyhinə etirazlar ucaldı, dedilər onlar qoyunsifət qorqazanlardır ki, ruhani libasında öz şəhvətpərəstlik məqsədlərini, mütləqiyyət iddialarını dinin gücü ilə həyata keçirirlər, batində onlarla özbaşına Roma imperatorunun fərqi və təvavüti yoxdur. Möhkəm və ciddi tənqidə başladılar. Tarixin səhifələri şahiddir ki, xalq öz etirazında haqlı idi.

O zamanın ruhaniləri Allahpərəstlik məzhəbini əllərində şərəfət, soyğunçuluq aləti etmişdilər, xalqın malını talamaqla, mülkünü qəsb etməklə dərəcəlik idarə üsulu və yeri mütləqiyyət yaratmışdılar.

Bu tənqidə, hücumlara qarşı Papa və kilsə zorakılığa, xalqı dəhşətli surətdə qorxutmağa başladılar, Papa hökmranlığının əsaslarını möhkəmləndirməyə, əqidə və qələm azadlığını ləvğ etməyə çalışdılar. Onlar üzərində iki nəzarət: "divan və təftiş" sistemi qoydular.

XII əsrin axırlarında (1183) ruhanilər Vuron şəhərində toplaşib "Divani-təftiş" yaratmaq haqqında qərara gəldilər.

XV əsrdə (1471) əsas senzura qoyuldu. "Divani-təftiş" şər və məzhəbi mühakimə rolu oynayırdı. Məhkəmə ixtiyarı ruhanilərin əlində idi. Onların işi katolik əqidəsinə müxalif və azad fikirli adamları tapıb işgəncə vermək idi.

Bu cür qeyri-qanuni əməllər üçün hər cür alçaqlığa əl atır, istədikləri adamları döydürmək, öldürmək, hətta tikə-tikə doğratmaqdan da çəkinmirdilər. "Divani-təftiş"in əli ilə tələf olan insanların sayı-hesabı yox idi. Onların hesabını heç kəs söyləyə bilməz.

"Divani-təftiş" İspaniyada əvvəlcə dini təəssübə xidmət edirdi. Sonralar səltənət istibdadının mənafeyini qorumağa başladı.

Senzura və yoxlama nəşrlərin elmi və ədəbi cəhətdən inkişafına çox ziyan vurdu. Senzura katolik dini əleyhinə çevrilmiş nəzəri fikirlərin və elmin tərəqqisinin qabağını da alırdı. Senzura xüsusi heyətlərdə təşkil olunmuşdu, bunların işi məhkəmə aparmaq, yazıları məhkum etmək, Papa və kilsəni tənqid edən kitabları aradan götürmək idi. Kilsə və dövlət qulluqçularının özbaşınalığını tənqid edən əsərlər yandırılırdı. Senzura məmurlarının xoşuna gəlməyən kitablar da oda atılırdı.

Diqqətəlayiq məsələ budur ki, senzura yaranandan düz 30 il sonra Papa PV Sikes tərəfindən çap maşını ixtira edildi. XV əsrin axırlarında o, Papa II Aleksandr tərəfindən təkmilləşdirildi. Birinci dəfə "Qadağan olunmuş kitabların siyahısı" kitabını çap etdilər.

Kilsənin yaratdığı divan və senzura hər ikisi mütləqiyyət hakimiyyətinə xidmətə keçdi, keşişlərdən sonra yeni yaranmış hakimiyyətin tapşırıqlarını yerinə yetirməyə başladı, həyat və ümumi məişətin ixtiyarını öz əlinə aldı, xalqın elmi, milli intibah meyilləri və hərəkətini müdafiə etmək məcburiyyətində qaldığını dərk etdi. Əlbəttə, şəhliq rejimi mütəfəkkirlərin tənqidinə dözə bilmirdi. Onların iradə və fikirləri ilə razılaşmaq istəmirdi. Buna görə də ruhanilərin tədbirlərindən istifadə etməyə, onlardan kömək istəməyə məcbur olurdular.

İngiltərə krallığı tarixən başqalarından daha tez senzura tətbiq etmişdi. Ondan sonra Fransa, Almaniya, İspaniya və b. tətbiq etdi. Nəhayət, harda ki şəhliq-monarxiya möhkəmləndi, senzura orada özünə yer elədi. Onlar bir-birindən aralanmadılar. Milli inqilablar dövrü qurtarandan sonra 1648-ci ildə senzura aradan yığışdırıldı. Sonra mətbuat, söz və düşüncə azadlığı elan edildi. Amazoniyada-Amerikada 1776-cı ildə öz müstəqilliklərini əldə edəndən sonra mətbuat və düşüncə azadlığı burada, ondan sonra 1789-cu ildə Fransada elan edildi. Lakin həqiqi mətbuat azadlığı XIX əsrdə milli inqilablar dövründə oldu və təkmilləşdi. Bu əsr nurlu əsrdir. Mətbuat azadlığını boğan əngəllər, şeylər ortadan götürüldü. Mətbuat əsl hüququnu əldə etdi. Mətbuat azadlığı yavaş-yavaş qabaqcıl ölkələrdən, Avropadan digər ölkələrə yayılmağa başladı. Əvvəlcə, təqribən 1866-cı ildə Yaponiyada, sonra 1906-cı ildə İranda, daha sonra 1907-ci ildə Türkiyədə başqa yerlərdə mətbuat azadlığı elan olundu. Müxtəsər tarixi mütaliə mətbuat senzurasının bünövrəsinin necə zülüm, sitəm üzərində qurulduğunu kifayət qədər olmasa da, hər halda göstərir. Əlbəttə, katolik kilsələrinin bu senzuranı necə zülüm

və istibdad rejimi əsasında qurduqlarını qədim tarix bilmir. Əslində milli inqilablar səltənəti-mütləq (şahlıq) rejimlərinin əsasını dağıtdı. Aydınır ki, milli əsarət də elmi, ədəbi əsarətin tayıdır. Millətin azadlığı, düşüncənin azadlığıdır. Başqa mənada zülmü güclə aradan götürmək azadlığa bərabərdir. Azadlıqda inkişaf ilahi bəxşidir.

VI

Mətbuat azadlığına təzyiq göstərməyin nəticəsi çox üzücüdür. Bu təzyiq vəhşilik və məntiqsizlikdən başqa bir şey deyildir.

Mətbuat əsirliyini o şəxslər müdafiə edə bilərlər ki, onların həyat hadisələrindən və bu hadisələrin necəliyindən xəbərləri olmasın, yaxud xəbərləri olsa da, şəxsi mənfəətləri nəminə ədalət və hüququ tapdalasınlar.

Mətbuat azadlığı insan azadlığının əsas sütunudur, çünki o, əqlin, təfəkkürün əsas qüvvəsidir. Onun varlığı ağıla və səbrə əsaslanan qüvvədir. Mətbuata təzyiq göstərmək və ya onu aradan çıxarmaqla ağılın qüvvəsini aradan çıxarmağın fərqi yoxdur. Buradan belə nəticə çıxır ki, mətbuat azadlığına əl qaldırmaq insan azadlığına təcavüz etməkdir. Adamların ağılı və fikri azad olsa, onların fərdi inkişafı da sürətlənər. Azadlığın qarşısını almaq insanın ağılı və təfəkkürünü əlindən alıb onu bir maşına, ya cansız alətə çevirmək deməkdir. Məşhur ingilis yazıçısı Milton neçə əsr bundan qabaq demişdi: "Bir yaxşı kitabın aradan çıxarılması, bir yaxşı adamın edam olunmasına bərabərdir. Amma bir mətbuat orqanının qabağını almaq, ya onu aradan çıxarmaq nalayiq bir vəziyyətin yaradılmasına səbəb ola bilər ki, bu da yer üzündə həyatın yox olmasından əlavə, mənəvi nəticələr verir və ağılın qüvvəsini də yox edir".

Beləliklə, mətbuatda senzura və ona təzyiq göstərmək ancaq adamları hissiyatsız edir və onların məhvinə səbəb olar.

Şəxslər ki hissiz olub kütləşdilər, əqli qüvvə və zəka da işdən düşər, ümuma xidmət edən mətbuat və nəşriyyatı bir dəstə yandırsa, onu aradan çıxarsa, elm və ədəbiyyat necə inkişaf edir? Şəxsi mənafeyə xidmət etməyən bir ədəbiyyatın qarşısı alınıb təbii yolundan çıxarılsa o, həqiqəti göstərməyə necə nail ola bilər? Onlar həqiqəti deyə bilməzlər. Bəzən də senzura məmurları ilə üz-üzə gəlməmək xatirinə ola bilsin ki, yazıçılar elmi həqiqətləri deməkdən əl çəksinlər. Çünki əkinçiyə toxum səpmək üçün münasib münbit və təmiz yer lazımdır. Maarifin də inkişafına və genişlənməsinə azad mühit və qələm azadlığı lazımdır. Onun qabağı alınanda qələm öz adi hərəkətini qoruyub davam etdirə bilməz. Peşmançılıq işin irəliləməsinə mane olar. Bu zaman yazıçı və alimlər öz məlumat dairələrini və nəşriyyatlarını genişləndirməyə çalışmaq əvəzinə, özlərini müəyyən

edilmiş hüquqdan çıxımağa məcbur edərlər, qələmlərini təyin olunmuş qaydadan kənara çıxmağa qoymazlar.

Buna görə də onlar xalqın təlim-tərbiyəsi ilə bağlı heç nə edə bilməzlər. Maarifin və inkişafın qabağını kəsmək, mətbuat azadlığını əldən almaq senzura işçilərinin əsas məqsədidir. Onların fəlsəfəsinə görə, əsl həqiqət nə qədər gizli qalsa, insanlar nə qədər savadsız olsa, dövlət o qədər də rahat hökm sürər, dövlət başçıları isə istəkləri xoşluqla həyata keçər.

Senzura olan ölkələrdə maarifin tərəqqisinin qarşısını almaq üçün ayrı maneələr də vardır. Bu qaydanın siyasi nəticəsi çox əhəmiyyətlidir. Heç kəs inkar edə bilməz ki, mətbuat azadlığının olmaması zülmün, sitəmin, təcavüzün və qərətin yayılmasına səbəb olar. Keçən məqalədə senzuranın ədaləti məhv etdiyini şərh etdik. Göstərdik ki, istibdadçı mütləqiyyət senzuradan öz siyasi məqsədlərinə çatmaq üçün necə istifadə edirdi. Məlumdur ki, milli amalların qarşısını almaqda, eyiblərin üstünü örtməkdə, dövlətin qəbahətli və çürümüş siyasətini müdafiə etməkdə senzura nə qədər iş gördü.

Azadlıqla siyasi əsarətin fərqi belə bir şəraitdə özünü göstərir. Gizlilik və açıqlığın fərqi də budur. Zülm, istibdad və mütləqiyyətin davamı həqiqətləri gizlətməklə bağlıdır. Mütləqiyyət üsulunun davamı, sirlərin gizli qalması, həqiqətin ört-basdır edilməsi bilavasitə senzuranın işidir. Senzura şübhələr yaranmasının, mühüm məsələlərin gizlədilməsinin, siyasi zülmün icra olunmasının əsas amilidir. Mümkün olan bütün ayrılıqlar, oğurluqlar, fırıldaqclar, zülmələr həmin pərdənin arxasında öz işini görür.

Mətbuatın əsarəti zəhmətkeşlərin və zülm altında əzilənlərin səsinin boğulması, onların dərdlərinin xalqa çatmasına mane olmaqdır, bu da əksəriyyətin istədiklərinin qarşısını almaqdır.

Siyasi baxışdan əlavə, bir əxlaqi heysiyyət də vardır. Mətbuatın əsarəti əxlaq pozğunluğu törədir, əxlaq gözəlliyi və yaxşı xüsusiyyətləri aradan çıxarır, yalan danışmağı, oğurluğu, ayrılıq və casusluğu yayır, ədəbi və qələm pozğunluğu meydana çıxarır. Bunun nəticəsində bir dəstə yazar ortaya çıxır ki, onlar öz şərəf, fikir və əqidələrini saxta rütbə qazanmaq üçün nəcis qiymətinə satmağa hazır olurlar, zülmü və sitəmi müdafiə edirlər, biçarə milləti avara və sərgərdan qoyurlar. Bu da bir sıra qələm fahişələrinin cəmiyyət içində girməsinə səbəb olur. Keçmişdə, necə ki, demişik, əxlaqsız qadınlar kimi bəzi jurnalistlər də namuslarını satır, pak əməllərini murdarlayır, vicdan və namuslarını, abırlarını həyasızlıq bazarına çıxarıb, kələfin ucunu əldən verirlər.

"İrani-nov"

№ 228, 34, 40, 46, 50, 53

28 aprel, 6, 11, 20, 24.

28 may 1911-ci il.

İstifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısı

1. "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti" ensiklopediyası. 2 cildə. Bakı. 2003
2. Axundov Nazim. Azərbaycanda dövrü mətbuat. (1832-1920). Bibliografiya - Bakı. 1965.
3. Axundov Mirzə Fətəli. Əsərləri. 3 cildə. Bakı. 1961-1962.
4. "Azərbaycan dövrü mətbuatı". (1832-1920). Bibliografiya. Bakı. 1987
5. Ağayev İslam. Satirik "Zənbur" jurnalı. Bakı. 1969.
6. Ağayev İslam. Ədəbiyyat, mətbuat və publisistika problemləri. Bakı. "Elm" nəşriyyatı. 2008.
7. Alxan Bayramoğlu. M.Ə.Sabir mətbuatda. Bakı. 2006.
8. Alxan Bayramoğlu. Azərbaycan Demokratik Respublika dövründə ədəbiyyat. Bakı. Elm. 2003.
9. Alxan Bayramoğlu. "Şamaxıda maarif və maarifçilik". (XIX əsrin ortalarından mart 1918-ci ilə qədərki ədəbi mühit). Bakı. "Marif" 1997.
10. Akif Aşırılı. Cümhuriyyət dövrü mətbuatında Qafqaz İslam Ordusu. Bakı. "Nurlan", 2007
11. Aybəniz Kəngərli. "Turanın bir eli var və yalnız bir dili var". Mütərcim. 2006.
12. Aybəniz Kəngərli. İsmayıl bəy Qasıralı. Bakı. 2005.
13. Azərbaycan tarixi. "Azərnəşr". 1994.
14. A.H.Feyzullayeva. Maarif carçıları. Bakı. 1988.
15. Asif Rüstəmli. Ədəbi istiqlalımız. "Elm". 2004
16. "Azərbaycan - 90". "Azərbaycan" qəzetinin nəşri. Bakı. 2008.
17. Abdulla Şaiq. "Xatirələrim". Bakı. 1973.
18. Azərbaycan Demokratik Respublikası. "Azərnəşr". Bakı. 1992.
19. Esmira Cavadova. Sətirlərdə döyünən ürək. Bakı. 1988.
20. "Əkinçi" (1875-1877). Tam mətni - Bakı. 1979
21. Əziz Mirəhmədov. Azərbaycan Molla Nəsrəddini. Bakı, "Yazıçı", 1980.
22. Əziz Mirəhmədov. Azərbaycan ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Bakı, 1983.
23. Əmin Əfəndiyev, Zakirə Əliyeva. Orucov qardaşlarının mətbəəsi. Bakı. "Qartal". 1999.
24. Əli Nəzmi. Keçmiş günlər (Xatirələr). "Adiloğlu". 2006.
25. Əli bəy Hüseynzadə. Siyasəti-fürusət. Bakı. "Elm". 1994.
26. Əli bəy Hüseynzadə. Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar. Bakı. 1996.
27. Əli bəy Hüseynzadə. Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir. Bakı. 1998.
28. Əli Zeynalov. XX əsrin əvvəlində kitab nəşri. Bakı. 1997.
29. Əli Zeynalov. "XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda kitab nəşri". ("Orucov qardaşları" nəşriyyatının fəaliyyəti). Bakı. 1997.
30. Əhməd bəy Ağaoğlu. Seçilmiş əsərləri. Bakı. 2007.

31. Hüseynov Şirməmməd. Mətbu irsimizdən səhifələr. Bakı. "Çənlibel", 2007.
32. Hüseynov Şirməmməd. Azərbaycan bolşevik mətbuatı. I və II hissələr. Bakı. 1981-1983.
33. Hənifə xanım Məlikova - Abayevanın xatirələri. Həsən bəy Zərdabi və "Əkinçi". "Adiloğlu". 2005.
34. Həsən bəy Zərdabi, Fərhad Ağazadə. "Əkinçi". "Xalq" qəzetinin nəşri. Bakı. 2008
35. Həsən bəy Zərdabinin bioqrafiyası və epistolyar irsi. Bakı. "Nurlan". 2006.
36. Həsən bəy Zərdabi. Seçilmiş əsərləri. Bakı. 1960
37. Hacıbəyli Üzeyir. Fitnələr qarşısında. Bakı. 1995.
38. Xəlil Rəfiyev. Böyük Oktyabr və Azərbaycan bolşevik mətbuatı. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. Bakı. 1987.
39. İzzət Rüstəmov. Həsən bəy Zərdabi. Bakı. 1969.
40. İsa Hacıbəyli. Cəlil Məmmədquluzadə. Bakı. "Şərq-Qərb". 1994.
41. İsa Həbibbəyli. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Bakı, 1997.
42. İsa Həbibbəyli. Mollanəsrəddinçi karikatura ustası. Bakı, 2002.
43. Kamran Məmmədov. Nəcəf bəy Vəzirov. Bakı. 1963.
44. Mirzəbala Məhəmmədzadə. Azərbaycan türk mətbuatı (Ərəb əlifbasından çevirmə, tərtib, ön söz, qeydlər və lüğət Alxan Bayramoğlunundur). Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2004.
45. Mirzə Bala Məhəmmədzadə. Milli Azərbaycan hərəkəti. "Nicat". 1992.
46. Musa Qasımlı. "Birinci Dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti". III hissə. Bakı. "Adiloğlu". 2004.
47. "Molla Nəsrəddin". (1906-1931). XII cildə. I cild. Bakı. 1988.
48. Məmməd Məmmədov. İdeal qardaşları. Bakı, "Azəməsr". 1967.
49. Məmməd Məmmədov. M.Ə.Sabir və mətbuat. Bakı, "Elm", 1974.
50. Məmmədli Qulam. Nəriman Nərimanov (1870-1925). Həyat və yaradıcılığının salnaməsi. Bakı. 1987.
51. Məmmədov Əflatun. Azərbaycan uşaq mətbuatı. 1977.
52. Məmmədquluzadə Cəlil. Əsərləri. 3 cildə. Bakı. 1967. Məmmədov Vəli. "Əkinçi" qəzeti. Bakı. 1976.
54. Mir Abbas Aslanov. Üzeyir Hacıbəyov - jurnalist. Bakı. 1985.
55. Ömər Faiq Nəmanzadə. Seçilmiş əsərləri. Bakı. "Yazıçı". 1992.
56. Rəsulzadə Məhəmməd Əmin. Əsərləri. I cild. Bakı. 1992.
57. Rəsulzadə Məhəmməd Əmin. Əsərləri. II cild. Bakı. 2001.
58. Şamil Qurbanov. Ömər Faiq Nəmanzadə. Bakı. "Gənclik". 1992.
59. Teymur Əhmədov. Nəriman Nərimanovun yaradıcılıq yolu. Bakı. 2005.
60. Türk düşüncə və siyasi həyatında Əhməd bəy Ağaoğlu. Bakı. Az. Ata. M 2004.

61. Talıbzadə Kamal. Ədəbi irs və varislər. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. Bakı. 1974.
62. Vəliyev Şamil (Körpülü) "Fyuzat" ədəbi məktəbi. Bakı, "Elm", 1999.
63. Vəzirov N.V. "Məqalə və felyetonları". Bakı. 1961
64. Yusuf Akçura. Türkçülüyn tarixi. Bakı. 2006.
65. Yaqublu Nəsiman. M.Ə.Rəsulzadə. Bakı. 1991.
66. Yusif Vəzir Çəmənəminli. Müstəqilliyimizi istəyiriksə... (toplama, transliterasiya, tərtib, ön söz və qeydlər Alxan Bayramoğluundur) Bakı, "Gənclik", 1994
67. Zeynalov N. "Azərbaycan mətbuatı tarixi". I hissə. Bakı. 1973.
68. Zeynalov N. Azərbaycan mətbuatı tarixi. II hissə. Bakı. 1974
69. Zeynalov Ağarəfi. "Kəşkül"də bədii ədəbiyyat. Bakı. 1978.
70. Zeynalzadə Ağarəfi. Azərbaycan mətbuatı və çar senzurası. (1850-1905). Bakı, "Elm", 2006.

**«Elm və Təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor N.B. MƏMMƏDLİ**

<i>Korrektorlar.</i>	Yusif Əfşar, Kəklək Abbasova
<i>Texniki redaktor.</i>	Edqar Hənifəyev
<i>Dizayner:</i>	Rüfət Dadaşov

Yığılmağa verilmiş 21.06.2009.

Çapa imzalanmış 18.07.2009.

Şərti çap vərəqi 18,5. Sifariş № 220.

Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 500.

Kitab «Elm və Təhsil» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur. E-mail: **elm ve tehsil@box.az**
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.